

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**СОЦІОЛОГІЯ І СУСПІЛЬСТВО
СЬОГОДНІ**

Матеріали II Міжнародних соціологічних
читань пам'яті Н.В.Паніної

Київ
2009

ББК 60.5

С 69

С 69 **Соціологія і суспільство сьогодні. Матеріали II Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В.Паніної / За наук. ред. Є.І.Головахи та О.Г.Стегнія. — К.: Інститут соціології НАНУ, 2009. — 230 с.**

ISBN 978-966-02-5457-2

Книга містить доповіді II Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В.Паніної, есе учасників конкурсу Краший молодий соціолог 2009 року, а також матеріали ЗМІ, присвячені конкурсу та соціологічним читанням 2007–2008 років.

Для професійних соціологів і всіх, хто цікавиться соціологією та її місцем у сучасному суспільстві.

ББК 60.5

В оформленні обкладинки використано малюнок Н.В.Паніної.

Рецензенти:

О.Г.Злобіна, доктор соціологічних наук,

Ю.І.Яковенко, доктор соціологічних наук

Затверджено до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України. Протокол №6 від 27 жовтня 2009 р.

ISBN 978-966-02-5457-2

© Інститут соціології НАНУ, 2009

Зміст

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ І	
МАТЕРІАЛИ ІІ МІЖНАРОДНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ	
ЧИТАНЬ ПАМ'ЯТІ НАТАЛІЇ ПАНІНОЇ	
ПРИВІТАННЯ	
<i>Валерій Ворона.</i> Інститут соціології НАН України	7
<i>Віль Бакиров.</i> Соціологічна асоціація України	9
<i>Владимир Магун.</i> Інститут соціології РАН, Москва	10
ДОПОВІДІ	
<i>Іван Селеній.</i> Варіації посткомуністичного капіталізму	12
<i>Пал Тамаш.</i> Поражение «публичных социологов» в посткоммунистическом обществе— это поражение публичной социологии здесь и теперь?	20
<i>Сергей Макеев.</i> Что значит быть социологом сегодня	29
<i>Ольга Куценко.</i> Общество и социологическая интервенция: от функциональных ролей к инверсии субъекта и объекта?	50
<i>Павло Кутуєв.</i> Суспільство, держава і соціологія	60
<i>Наталья Черныш.</i> Единство через многообразие: современное состояние молодой украинской социологии	102
РОЗДІЛ ІІ	
ЕСЕ НА КОНКУРС	
«КРАЩИЙ МОЛОДИЙ СОЦІОЛОГ РОКУ—2009»	
<i>Павло Артёмов</i>	117
<i>Александр Голиков</i>	123

<i>Надежда Корытникова</i>	129
<i>Лилия Лебидь</i>	133
<i>Ирина Мацко</i>	136
<i>Андрей Мельников</i>	140
<i>Олексій Мусієздов</i>	148
<i>Татьяна Никитина</i>	152
<i>Максим Паращевін</i>	158
<i>Олександр Резнік</i>	162
<i>Руслан Савчинський</i>	167
<i>Вікторія Серєда</i>	173
<i>Катерина Тягло</i>	182
<i>Ксенія Урсуленко</i>	190
<i>Олександр Хижняк</i>	193
<i>Александр Шульга</i>	200

РОЗДІЛ III

КОНКУРС «КРАЩИЙ МОЛОДИЙ СОЦІОЛОГ РОКУ» У ВІТЧИЗНЯНИХ ЗМІ

<i>Наталя Ромашова. Її ідеали</i>	205
<i>Ірина Кононенко. Високий клас соціологів – на вагу золота</i>	207
<i>Лідія Суржик. Профіль української соціології: погляд зблизька і здалеку</i>	211
<i>Оксана Миколок. Україні потрібен новий інтелектуальний прошарок</i>	220
<i>Інна Филипєнко. Фактор свободи и... поддержки</i>	228

Передмова

Зібрані в цій збірці матеріали продовжують дискусію провідних вітчизняних соціологів та зарубіжних колег щодо особливостей розвитку сучасного посткомуністичного суспільства, місії соціолога та його можливостей у вивченні актуальних проблем суспільного життя, а також місця власне соціологічного знання в теперішньому глобалізованому світі.

Розмова про місце соціологічної науки в сучасному суспільстві не може бути повною й водночас відвертою без розгляду питання про визнання та покликання представників цієї професії. Справді, що потрібно насамперед для досягнення професійного успіху на соціологічній ниві, особливо для утвердження авторитету серед своїх колег? Проблема пошуку компромісу між визнанням та покликанням є однією з найважливіших у науковій діяльності. Це питання набуває також особливої актуальності для соціологічної спільноти, оскільки серед соціологів далеко не всі працюють у цій науковій сфері через своє покликання, а стали соціологами за збігом обставин.

З точки зору учасників цьогорічного конкурсу нерідко соціологи самі формують ставлення до своєї професії з боку соціуму, яке, як ми знаємо, далеко не завжди є адекватним щодо сутності цієї соціальної науки і аж ніяк не має зводитись до «людини з анкетною» та «комбінаторів з побудови рейтингів» на перманентних виборчих перегонах в Україні. Збільшення непрофесіоналізму в наданні послуг на ринку електоральних та маркетингових досліджень призводить до відчутної дискредитації професії соціолога. Саме за таких умов украй важливим стає питання про визнання і покликання соціолога.

На думку авторів цієї збірки, покликання є великим надбанням, оскільки дає натхнення, сприяє виконанню своєї професійної місії, включно з небайдужим природним інтересом до життя суспільства, складних соціальних взаємовідносин. Водночас сприймання свого фаху як покликання може не сприяти внеску в науковий прогрес за відсутності відкритого академічного діалогу. Відтак, саме постійний і відкритий діалог щодо фаховості й етичних засад фаху стимулюють саморефлексію науковців.

Учасники конкурсу виокремлюють три основні типи визнання: публічне, з боку широких кіл громадськості, державне, нерідко номенклатурне та професійне, серед своїх колег. Молоді соціологи цілком слушно вказують на особливості публічного визнання. Зокрема, під час створення соціологічного продукту «широкого вжитку» соціолог має передбачити адаптацію цього продукту відповідно до рівня широкого загалу, а відтак існує небезпека зниження професійних вимог до самого себе.

На думку Вікторії Середи, «визнання, якого має прагнути соціолог, — це не механічна відповідність певним критеріям, а прагнення постійного фахового вдосконалення, своєрідний фаховий перфекціонізм, який з часом може помітити й оцінити академічне середовище, а через нього і ширша громадськість».

Попри різні погляди на проблему покликання і визнання більшість молодих соціологів визнають той факт, що не варто їх протиставляти, бо постійне фахове самовдосконалення, інтелектуальна чесність, дотримання норм професійної етики сприяють досягненню їх поєднання. Цьому сприяє також ставлення соціологів до своєї професійності, оскільки професійний успіх є критерієм покликання, а професійність, у свою чергу, є основою покликання.

РОЗДІЛ I

МАТЕРІАЛИ II МІЖНАРОДНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ЧИТАНЬ ПАМ'ЯТІ НАТАЛІЇ ПАНІНОЇ

Привітання

*Валерій Ворона,
Директор Інститута
соціології НАНУ*

ОТКРЫТИЕ КОНФЕРЕНЦИИ И ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО

Среди наук об обществе социология – самая сложная наука, как в теоретико-методологическом плане, так и в эмпирических исследованиях. Поэтому тема конференции «Социолог между призванием и признанием» в такой общей постановке необъятна. Но как минимум мы должны сказать о возможности или невозможности социологической науки познать социальный мир. Во-вторых, попытаться ответить на вопрос, в каком обществе мы все-таки живем. Аграрном или индустриальном, демократическом или тоталитарном, обществе рисков или постмодерна, или в каком-то еще.

Когда месяц назад я обратился к сотрудникам нашего института, докторам наук с просьбой сказать об их вкладе в познание украинского общества, наиболее умудренные посмотрели на меня вопросительно. Возможно ли вообще это. Если вспомнить, то, начиная с «социальной физики», с социологии Конта, Дюркгейма, Маркса, Вебера и заканчивая, возможно, американской социологией в лице Парсонса, шел научный поиск общей основы изменений со-

циального мира и закономерностей общественных трансформаций. Считалось, что это, в общем, возможно. Хотя при этом ученые исходили из различных философских концепций и рассматривали разные социальные факты, явления жизни общества, экономику, психологию, мораль, религию, различные аспекты культуры в качестве основы динамики общества.

Таким образом, европейский позитивизм, если можно так сказать, как научный подход к познанию не только мира природы, но и мира людей (то есть социального мира) продержался почти два столетия без особых проблем. Но вот конец XX, начало XXI века знаменует активное и я бы даже сказал агрессивное наступление постмодерна и постмодернистских социальных теорий с их, я приведу цитату, “иррациональностью, релятивизмом и нигилизмом, войной с тотальностью, метанарративами, активизацией внимания к различиям, способностью допускать несоразмерное”.

Несмотря на теоретико-методологический плюрализм и иррациональность, захлестнувших социологию, или скорее социологов, Наталия Панина оставалась одной из немногих, кто не поддался этой моде. Для нее несоразмерное означало, по сути, и не научное. Наталия Викторовна плодотворно и настойчиво работала над измерениями социальной реальности. Социологический мониторинг института, который имеет историю более пятнадцати лет, — во многом результат разработок Наталии Паниной. Этот мониторинг служит сегодня надежной эмпирической базой для познания украинского общества.

Я надеюсь, что среди участников конференции найдутся последователи этих очень интересных и нужных разработок Наталии Паниной. В центре внимания Наталии Викторовны всегда оставались моральность общества, нравственность ученого-социолога. Особую надежду она возлагала

на привлечение в науку талантливой и высоконравственной молодежи. Сегодня эту работу активно продолжает Евгений Головаха при поддержке ученых Института и правления Социологической ассоциации Украины. Я хочу также поблагодарить наших коллег из США, России, Венгрии, и не только за то, что они нашли время принять участие в нашей конференции. Владимир Магун, Пал Тамаш, Иван Селеми – это известные в мире ученые не только со всевозможными научными званиями, но и знанием мира людей.

Для молодых социологов, а я здесь вижу преобладание молодых, непосредственное общение с людьми, посвятившими жизнь такой сложной науке, как социология, – это, несомненно, самый эффективный и быстрый способ освоения как теоретической мудрости социологии, так и методов познания общества, в котором мы живем. Для всех же участников конференции это надежда, что с постмодернизмом научная социология не исчезнет. Надеюсь, что это подтвердит и наша конференция. Благодарю за внимание и желаю, чтобы время научной дискуссии в Институте социологии НАН Украины было для всех участников не только полезным, но и приятным.

Виль Бакиров,

*Ректор Харьковского национального
университета имени В.Н.Каразина,
президент Социологической
ассоциации Украины*

ПРИВЕТСТВИЕ ОТ САУ

Пользуясь случаем, мне бы хотелось сказать с этой трибуны несколько слов о миссии социологии.

Миссия социологии как науки намного сложнее и намного серьезней, чем иногда предполагают. К сожалению,

бытует расхожее мнение, особенно в политическом истеблишменте, что социология это такая прикладная наука, которая занимается тем, что сообщает политикам, сколько избирателей готовы или не готовы за них проголосовать; каковы предпочтения потребителей товаров и услуг.

На самом деле социология занимается и этим, но миссия ее главная состоит совсем в другом. Социология – это единственная из социальных наук, которая стремится не ограничиваться анализом поверхностных явлений общественной жизни, а проникает в самые глубинные закономерности социальных процессов, самые глубинные структуры социума, которые и детерминируют то, что происходит на поверхности общественной жизни. Эту миссию социологии, эту сверхзадачу проповедовала и в своих трудах, и в своей творческой жизни Наталия Панина.

Мне очень приятно, что сегодня нам предстоит вместе с докладчиками и участниками дискуссии погружение в эти глубинные, тайные, может быть совершенно скрытые от первичного взгляда, процессы социальной реальности. Разрешите от имени Социологической ассоциации Украины сердечно и искренне приветствовать всех участников конференции, всех гостей и пожелать хорошей, плодотворной дискуссии и замечательного человеческого общения. Спасибо.

*Владимир Магун,
заведующий сектором Института
социологии РАН*

ПРИВЕТСТВИЕ ОТ ИНСТИТУТА СОЦИОЛОГИИ РАН

Я очень рад всех видеть и рад, что есть такой день, когда мы обязательно встречаемся. Хотелось бы сказать,

что в отличие от прошлого года мы в какой-то другой обстановке встречаемся. Там был подъем, или, некоторые говорили, стабильность, но теперь ситуация иная и неприятная для многих людей. Кризис. Социологи тоже частично люди. Но все-таки для нас эта ситуация какая-то удачная, интересная. Уж точно интереснее, чем стабильность.

Очень повезло, что в России тоже кризис, как и в Украине. Естественно, что наше сотрудничество, которое имеет давние традиции, что мы справимся и в этой сложной ситуации. И Институт социологии НАН Украины вот уже несколько лет подряд ведет просто даже официально совместные проекты с Институтом социологии РАН. И первый из них был посвящен идентичности. С российской стороны руководила Леокадия Дробижева, а вот с украинской — Наталия Панина была и инициатором и мотором этого проекта.

И сейчас у нас другой совместный российско-украинский проект, которым руководят Сергей Макеев и Елена Данилова. В общем я хочу сказать, что не только в такие памятные дни, как сегодня, но и в повседневных делах мы все время в контактах, и я думаю, что мы справимся со всем. Спасибо. Успехов в сегодняшней работе.

Доповіді

*Іван Селеній,
професор Єльського
університету, США*

ВАРІАЦІЇ ПОСТКОМУНІСТИЧНОГО КАПІТАЛІЗМУ¹

Шановні колеги, передусім хочу подякувати Вам за запрошення. Це велика честь — бути тут сьогодні. Моя доповідь, яку я представляю, є частиною книжки, нещодавно перекладеної російською мовою. Книжка «Походження капіталізму без капіталістів» описує становлення капіталізму і ринкової економічної системи. Але у книжці я не заторкував доволі великої теми — системи розподілу в ринковій економіці. Я не приділяв уваги змінам у системах соціального забезпечення, пенсій та освіти. У сьогоднішній доповіді я спробую відповісти на питання, як саме ці системи змінилися.

Ключовою проблемою доповіді є те, що з розвитком капіталістичної економіки значні прояви системи розподілу, принаймні в Центральній Європі, залишаються соціалістичними. І головне, що мені хотілося б сьогодні обговорити: яким чином можна реформувати системи розподілу, аби вони відповідали системі ринкової капіталістичної економіки. Це питання становить особливий інтерес, оскільки капіталістичні трансформації в економіці завжди відбувалися за відносно слабкого опору. Однак зміни в системах розподілу викликають значний опір. І тому я вважаю, що існують відмінності між двома типами кризи трансформа-

¹ Переклад з англійської Катерини Іващенко, Тимофія Бріка.

ції. Одна криза відбувалася впродовж економічної трансформації. Вона спричинилася до катастрофічних наслідків: люди втрачали роботу, доходи поменшали на 30%, знизилися життєві стандарти. І водночас суспільство зберігало мовчання. Утім сьогодні, коли етап трансформацій великих розподільних систем завершився, відбувається вельми незначне коригування життєвих стандартів, проте люди виходять на вулицю, беруть участь у страйках, ми спостерігаємо об'єднання серед професіоналів і пересічних громадян проти реформ. І питання в тому, чому це відбувається, як розподільні системи увідповіднюються ринковій економіці і як можна цю ситуацію поліпшити.

Зараз дозволю собі вступний коментар стосовно природи посткомуністичної економіки. У своїй книжці «Походження капіталізму без капіталістів» я вже писав, що постсоціалістичні суспільства розвивалися за різними траєкторіями. За соціалізму ми зазнавали процесу злиття. У ті часи я жартома казав своєму другові, що коли я сідаю в автобус у Будапешті і засипаю, а потім прокидаюся, то не знаю, де я: у Мишкольці (Угорщина) чи в Києві. Наші економічна, юридична, політична системи були майже ідентичними. Ми і як люди були майже ідентичними, адже були соціалістичними людьми. І знову пригадаю жарт на цю тему. Якщо я їхав до аеропорту в Будапешті, я міг легко вгадати, зі Східної чи Західної Німеччини прибула людина. Німець зі Східної Німеччини виглядав як я, а із Західної — по-іншому. І річ тут була не стільки в одязі, — це була мова їхнього тіла, вирази їхніх облич.

Після 1989 року сталося розходження країн пострадянських суспільств. Але те, про що я хочу нагадати сьогодні, це Веберові ідеальні типи. Немає такого суспільства, яке б виглядало точнісінько так, як я його описую. Я розглядаю дві великі сім'ї посткомуністичних суспільств. Одну я на-

зиваю неоліберальною, а другу — неопатримоніальною. Найближчою до неоліберальної моделі є Угорщина, а до неопатримоніальної — Росія. Головна відмінність між двома моделями — шляхи, якими здійснювалася приватизація суспільної власності. Найтиповішим способом приватизації у неоліберальних країнах було проведення незалежних аукціонів. Переважна частина капіталу надходила від іноземних інвесторів. У неопатримоніальних країнах приватизація найчастіше відбувалася за допомогою ваучерів. Тамтешні доларові мультимільйонери, які швиденько з'явилися, незрідка походили з партійної номенклатури або з кола наближених до неї людей, котрі скористалися ваучерною приватизацією для привласнення суспільних благ. Тоді виникли «клієнталістські» відносини між політичними лідерами і новою буржуазією. У неоліберальних країнах зазвичай бізнес указує політикам, що робити. Якщо у неопатримоніальних країнах багатій не робить того, чого від нього вимагає політична влада, він може опинитись у в'язниці. Це фундаментальна відмінність між ними.

Китай — напрочуд цікавий випадок. Донедавна я радше волів називати Китай неопатримоніальною країною. Але ця неопатримоніальність надто відрізняється від неопатримоніальності Росії, що нагадує класичну патримоніальність, котра передбачає одного володаря, нового доброго царя. Путін популярний, його поважають, адже його сприймають як доброго царя, який піклується про свій народ. Китай є корпоративною неопатримоніальною країною. Неопатримоніальним володарем у Китаї є одноосібно правляча Комуністична партія.

Але хоч там як, зазначена відмінність між двома різними типами посткомуністичних суспільств є фундаментальною. У моїй книжці наголошено, що це не оцінне судження. Я цілком погоджуюся зі своїми колегами, що ми не

маємо бути радниками політиків. Я не знаю, що таке добре суспільство. Усе, що я можу зробити, — це описати, як суспільство функціонує.

Зараз я стисло спинюся на тому, чим відрізняються одна від одної дві стадії розвитку посткомунізму. Перша стадія тривала до 1999–2000 років. Тоді здавалося, що неолібералізм є життєздатною ідеєю. Неоліберальні країни Центральної Європи переживали відносно м'яку кризу, а після 1999 почали інтенсивно розвиватися. Неопатримоніальні країни, зокрема Росія, до 1999 року пережили глибоке падіння. Однак після 1999-го все змінилося. Неопатримоніальні країни вирвалися вперед, а неоліберальні опинилися віч-на-віч із кризою.

Від 1998-го до 1999 року Чеська Республіка переживала спад. У 2002–2003 Польща переживала спад. Ще до початку нинішньої світової економічної кризи Угорщина впритул наблизилася до занепаду. Зараз ми вже переживаємо цю кризу. Але я так само згоден із моїм колегою, що це вдалий час для соціологів (ідеться про вітальну промову В.Магуна на цій конференції). Чим більше у нас проблем, тим більше у нас з'являється роботи.

Моя сьогоднішня мета — спробувати порівняти, що два типи посткомуністичних режимів намагаються зробити зі своїми системами розподілу. Розпочну із дуже провокаційного припущення, з яким мало хто погоджується. Сутність його в тому, що соціалізм був не суспільством добробуту. Я називаю його суспільством соціального забезпечення. Тоді як фундаментальне завдання посткомунізму — розбудова суспільства добробуту.

Здоровий глузд диктує нам, що існує кілька типів суспільств добробуту. Першим, хто запропонував таку типологію, був Г.Еспін-Андерсон. Він виокремлював:

1) соціально-демократичне суспільство добробуту, ґрунтоване на загальному добробуті (загальному страхуванні) і

справедливому перерозподілі його державою. Це, приміром, скандинавська модель;

2) консервативна система, що передбачає соціальну репродукцію і відтворення класової структури. Це німецька модель;

3) ліберальна модель, що передбачає особисту відповідальність, особистий вибір і приватне страхування.

Л.Кук дає цікаве визначення соціалістичній системі як комбінації загального доступу до благ і соціальної репродукції. Я не згоден із цим твердженням. Я переконаний, що існують три великі міфи про соціалістичну систему розподілу. І я буду спростовувати ці домінуючі припущення. Перше з них належить моему колезі Яношу Корнаї. Він сказав, що соціалізм являє собою недоношену систему соціального забезпечення. І мета постсоціалістичних країн — виправити це. Інша ідея полягає в тому, що соціалізм має соціально-демократичні компоненти, і це необхідно зберегти. Я вважаю, що істина десь посередині, тож три великі міфи про соціалістичну систему розподілу треба розглянути уважніше.

Перший міф полягає в тому, що соціалізм є універсальною системою. Це не так, — в історії соціалізму лише в обраних був доступ до розподільної системи. Навіть робітники радгоспів мали обмежений доступ до суспільних благ, або навіть не мали його зовсім. Ті, хто за власним вибором або з необхідності не входив до робочої сили (наприклад, цигани), також не мали доступу до суспільства добробуту. Універсалізм з'являвся, коли людину, яка не мала роботи, поліція направляла на перенавчання, щоб пізніше вона могла цю роботу отримати. Але система розподілу існувала тільки для тих, хто працював. Тож пункт перший моєї доповіді — соціалізм не був універсальною системою.

Сутність спростування другого міфу в тому, що соціалізм не був егалітарною системою. Неправда, що соціалізм

забезпечував рівність. Якщо людина працювала в ЦК, тоді вона була цілком забезпечена житлом. Мешканці сіл, які обробляли землю, мали будувати власне житло, яке не можна було ні в кого отримати. Якщо людина була членом Академії наук СРСР, вона могла отримати особливу медичну допомогу, до того ж мала доступ до найкращих лікарів у країні. Натомість звичайний робітник умирав у коридорах громадської лікарні. Соціалізм не був егалітарною системою.

Третій міф полягає в тому, що соціалістичне суспільство добробуту було перефінансованим. Це смішно, адже ми знали стан наших лікарень і університетів. Вони були недофінансовані.

Звідси у мого друга Яноша Корнаї і з'явилася така ідея: мовляв, не треба знищувати соціальне обслуговування, слід намагатися його реформувати, зробити доступним для тих, хто на нього заслужив, забезпечити вищі стандарти обслуговування, ніж раніше. Систему не треба знищувати, її треба переструктурувати. Я.Корнаї говорив про «гуляш комунізму» — велику проблему переспоживання в комуністичній системі, в результаті якої соціалістичні суспільства жили нижче за рівень своїх потреб. На мою думку, наш досвід доводить, що нині можна говорити про «гуляш капіталізму». Проблема сучасного капіталізму в тому, що ми споживаємо більше, ніж наше виробництво здатне дати. Проблема кейнсіанства полягала в тому, що економіка спиралася на податки і витрати, проте така система не могла жити вічно. Сьогоднішня проблема полягає в тому, що неолібералізм витрачає і бере у борг. У маленькій Угорщині позики на квартири перевищують 35 млрд. І 60% із них — у швейцарських франках. В Угорщині форинт здевальвований на 30% за кілька останніх тижнів. Не треба плутати, — це не криза США, це криза неолібералізму загалом.

Отже, тепер я поділюся низкою ідей щодо того, як різні системи долають ці проблеми. Існує цікавий парадокс. Я вважаю, що Україна перебуває десь між неоліберальною і неопатримоніальною моделями. Чотири чи п'ять років тому в мене не було жодних сумнівів, що Україну можна назвати країною неопатримоніального капіталізму. Сьогодні вона на шляху до неолібералізму. Я порівнюю дві показові моделі — Росію і Центральну Європу. Ми стикаємося з цікавим контрастом. В економіці Росія залишається неопатримоніальною країною. Багатим людям слід зважати на те, що Путін на початку 2000-х років здійснив низку неоліберальних реформ у системі соціального забезпечення, приватизації, приватної освіти, медицини. Він наблизив Росію до американської моделі держави добробуту. У Центральній Європі доволі неоліберальна економічна система. Я б сказав, що в деяких випадках Центральна Європа більш неоліберальна, ніж сам неолібералізм. Рональд Рейган чи Маргарет Тетчер покепкували б з того, як сміливо відкрила ринки Центральна Європа. Вони б ніколи так не вчинили. Але якщо проаналізувати систему соціального забезпечення і розподілу, уявлюється, що в цій сфері жодних змін не сталося. Звернувшись до поліклініки, ви переконаєтеся, що обслуговування залишилося таким, як і раніше. В університетах ви зможете здобути той самий досвід, що й колись. Спроби влади здійснити неоліберальні реформи в цій царині наразилися на сильну протидію.

Наостанок я б хотів запитати, чому в Росії Путін придушив невелику опозицію й доволі радикально неолібералізував систему розподілу? Разом із тим Польща, Угорщина, Чеська Республіка чомусь не пішли цим шляхом. І я вбачаю тут дві причини. По-перше, підґрунтя системи соціального забезпечення в Росії і, як на мене, в Україні, розвалилося. В якомусь смислі не було чого втрачати. 1998 року я

відвідав Московський університет, — він був зруйнований настільки, що не було сенсу пручатися змінам у його структурі. Коли ви приходите в поліклініку чи шпиталь у Польщі або Угорщині, ви сплачуєте лікарю й отримуєте належне обслуговування. Система працює. Вона може бути дорогою, проте вона працює. І лікарі, і пацієнти мають причини захищати систему від змін. Це докорінно відрізняється від економічної системи, позаяк роботодавці зацікавлені в приватизації, а робітники — навпаки. Таким чином, якщо приватизація і зміни в економічній системі були можливі, то зміни системи соціального забезпечення — ні.

Друга причина криється в політичній системі. Центральна Європа має систему демократії, яка доволі ефективно функціонує. Там існують опозиційні партії, що взаємодіють із правлячими партіями. Натомість у Росії опозиція слабка і робить те, що заволяє Путін. Наголошу: я не захищаю неоліберальну систему. Система соціального забезпечення у США, де я живу от уже 25 років, працює погано. 40 мільйонів американців не застраховані й втрачають майже всі заощадження у разі серйозного захворювання. Сподіваюся, що новий Президент США Барак Обама змінить це. Гадаю, правильним рішенням могло б стати те, що я називаю ринковою спокусою. Необхідно створити ринок, який забезпечуватиме краще обслуговування для тих, хто може собі це дозволити, а також гарантувати обслуговування на найвищому рівні тим, хто не зможе собі цього дозволити. «Податки і витрати» чи ліберальну систему не треба реанімувати. Ми маємо створити систему, яка забезпечуватиме нужденних і даватиме змогу самозабезпечуватися заможним. Я сподіваюся, що реформи соціального забезпечення в Центральній Європі втілюватимуться в життя за моделлю, відмінною від тієї, яку ми спостерігаємо в Росії.

*Пал Тамаш,
Директор Института социологии
Академии наук Венгрии*

**ПОРАЖЕНИЕ «ПУБЛИЧНЫХ СОЦИОЛОГОВ» В
ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ – ЭТО
ПОРАЖЕНИЕ ПУБЛИЧНОЙ СОЦИОЛОГИИ ЗДЕСЬ И ТЕПЕРЬ?**

Я хотел бы перед вами сегодня выступить в специфическом жанре. Этот жанр я называю политическая социология социологии. Политическая социология социологии исследует нашу дисциплину. Сегодняшний мой текст новый, книг и публикаций по этой теме пока еще нет, поэтому все, что я выношу на обсуждение, очень спорно и, надеюсь, вызовет у вас здоровое недовольство, что каким-то образом будет отображено. Я не пытаюсь идти дальше по тому пути, по которому предлагал идти в своем докладе И.Селени. Я не буду давать классификаций, не буду сопоставлять разные стороны и точки зрения. Я буду говорить все-таки в основном о моем понимании постсоветского пространства как разновидности посткоммунизма. У меня есть три основных вводных позиции.

Возникает вопрос: стоит ли сопоставлять академическую социологию и публичную социологию. Являются ли они разновидностями разного рода, разных пластов или они фактически являются разными стилевыми характеристиками одного и того же сообщества. Мой тезис заключается в том, что есть одно сообщество социологов, нет академической и публичной социологии. И в зависимости от ситуации, социального заказа происходит либо сайентизация¹

¹ От англ. "science" – наука.

социологии, либо противоположное. И независимо от этих войн сайентизации происходят войны готовности брать публичные роли на себя. И фактически у нас получается сложная волнообразная динамика сайентизации/десайентизации, с одной стороны, и обращение к публичной роли/не публичной роли, с другой стороны.

Второй вопрос, который я хотел бы поднять, это что делать с кризисом. То есть с сегодняшним кризисом вообще, и как его можно охарактеризовать с точки зрения политической социологии социологии. Я исхожу из того, что в наших странах постсоветизма и постсоциализма этот экономический кризис является кризисом мироощущения. Кризис касается моделей, которые безоговорочно применялись в течение семнадцати-восемнадцати лет (при этом применялись элитами, элитарность которых, я бы сказал, не ставилась под сомнение). Возникает естественный элемент кризиса в двух пластах. Во-первых, мы можем ставить вопрос о парадигматическом основании теперешних моделей трансформации. Раньше трансформацию рассматривали «исторически», когда в 80-х, 90-х резко произошел скачек «из ада в рай». Идеологически мы лишились чувства восприятия собственной историчности. В раю нет истории, в раю мы живем вечно. Может быть, мы рано или поздно ощущаем полезность рая, но рай — это система, которая никуда не развивается, система у которой нет собственной истории. И очень важно, что кризис заставляет нас ощутить наш историзм. То, что мы не живем в раю, — это было всем понятно, но не было понятно, что история повторяется. И выясняется, что очень важным и существенным оказывается не то, что было в коммунизме, а что было после коммунизма. Что мы расплачиваемся не только за коммунистические ошибки 1989-91 годов, а расплачиваемся, прежде всего, за наши ошибки, совер-

шенные в последующий период. Вот это и есть возвращение историзма.

Возникает еще один момент, я бы сказал, чисто социологический. В 1990-е годы и после шла широкая, не только внутриакадемическая, дискуссия. Происходило то, что в некоторых теориях коммуникации называют «борьбой за внимание». Существовало огромное количество толкований процессов в обществе: экономических, социологических, политологических, религиозных. Фактически происходило соревнование этих толкований. У людей, в том числе у элиты и гражданского общества, словарного объяснения мира не было и, соответственно, они приходили на этот интеллектуальный рынок, который действовал по законам базара. Объяснения социологов не покупались, покупались объяснения двух других дисциплин, которые, казалось, дали более «съедобное» объяснение всего того, что произошло за последние семнадцать-восемнадцать лет. Это, конечно, экономисты и политологи. Политологи объясняли, как создавалась новая «псевдодемократическая система». Экономисты объясняли нам, как создавалась «псевдорыночная система». И эти «псевдо» так понравились общественному мнению, что социологам ничего не оставалось делать, как работать с «публикой» на упрощенном уровне.

Но сложилось так, что система «рая», объясняемая этими двумя дисциплинами, на наших глазах лопнула. Таким образом, для социологии возникла историческая возможность предложить свое видение. Возможно, что вместо «псевдорынка» и «псевдогосударства» социологи смогут предложить разные теории «псевдообщества». Это фактически открывает перед нами широкие возможности. Я сейчас попытаюсь раскрыть этот вопрос более подробно, так как он и является основной частью моего доклада.

В наших странах идет разговор о том, нужна ли публичная социология. Но мы не говорим о том, в каком состоянии находится наша академическая социология. И где политэкономия этой академической социологии. Потому что, если политэкономия, как мы слышали из доклада И.Селени, определяет систему здравоохранения и методы обращения в этой системе, то значит, она определяет и нашу академическую социологию, и взаимоотношения между академической и неакадемической социологиями.

Исходя из того, что мы начинаем говорить о публичной социологии, следует сказать, что в наших странах (впрочем, не только наших, но и в западных) о ней отзываются очень положительно. Мол, была некая стерильная, малополезная академическая социология, а ныне возвращается положительный публичный интеллигент (или же старая восточноевропейская интеллигенция). Я бы хотел привести цитату с подчеркнута отрицательной интонацией по отношению к публичной социологии. Цитирую знаменитого Хайека, неолиберала, который ненавидел интеллектуалов. По его мнению, интеллектуалы пытаются влиять на государство, предлагая ему свои модели, и мешают тем самым государству и рынку нормально работать. Публичную интеллигенцию он уподобляет профессиональным торговцам с поношенными идеями. Мне бы хотелось взглянуть на историю социологии в разных фазах советизма не с приведенной точки зрения, а с моей собственной. Я попытаюсь дать ей теоретическое обоснование. Хотелось бы напомнить присутствующим мою основную идею, которая заключается в том, что вся социология, все разновидности социологических ролей, в том числе и академическая, были публичными. Академическая социология 60–70-х годов советизма тоже была не академической, а публичной. Мой тезис заключается в том, что с точки зрения социаль-

ной функции социологической науки – это некая борьба за секуляризм, борьба за светское объяснение реальности против некой псевдорелигии, которую в то время называли марксизмом-ленинизмом. Таким образом, поколение социологов, которое самостоятельно импортировало и ввело в обиход понятийный аппарат, играло роль физиков XVI столетия. Я говорю о том, что это поколение уважаемых мною людей были Галилеями по своим социальным функциям. Социология играла ту роль десакрализации публичного пространства, которую играла по отношению к католической религии физика в XVI веке. Я подчеркиваю, что речь идет не о качестве знаний, а о том, что академическая социология не просто хотела заниматься объяснением реальности, а еще и боролась с официальной идеологией. И даже если не говорила об этом, все равно это была публичная функция.

Работа с гражданским обществом не была возможна, потому что не было гражданского общества. И, конечно, были те, кого я называю «самиздатскими интеллектуалами», но это были маленькие маргинализованные группы, которые использовали сектантские методы самоорганизации. Они инкапсулировались, а значит не могли влиять ни на кого. Таким образом, если создание другой системы коммуникации в 1960–70-е не было возможно, гражданского общества не было, значит, академическая социология была единственным возможным методом критического анализа. Поэтому это не был академизм в западном смысле слова.

Конечно, когда в 1990-е годы началась реорганизация социального пространства вокруг социологии, в «борьбе за внимание» представители других дисциплин столкнулись не с социологами 60–70-х годов, а натолкнулись на систему социологии, которая была создана в 70-х – начале

80-х годов. И эта социология не была идеологической. Я называю это социологией, которая была плодом «тихой контрреволюции». Это была не просто контрреволюционная социология в том смысле, что она возвратилась к истмату, а в том, что она модернизировала партийную систему и стала вспомогательной дисциплиной для этой политической системы. Фактически, та любовь к цифрам, к опросам, к оказанию помощи политикам и так далее, которая многим не нравится в сегодняшних постсоветских социологиях, — это не новое явление. Это не просто рынок, это социальные установки социологов конца 70-х — начала 80-х годов. Тогда помогали не просто за деньги, помогали за статус, за влияние, за ощущение собственной значимости. Поэтому я говорю, что реально та социология, которую мы имеем сейчас, это, по установкам и по философии, не социология поры после 91-го года. Структура сегодняшней социологии — это социология 70-х и 80-х годов. Фактически, мы пытаемся умеренно реорганизовать эту социологию, что и является дисциплинарной институциональной матрицей, в которой мы как социологи сегодня живем.

Хотелось бы подчеркнуть, что в 70–80 гг. налицо был очень важный момент — не было медиа публичностей или свободных массмедиа. И поэтому успешный интеллектуал «шептал» в обкоме, но не выступал на областном телевидении. Никто не знал, насколько он важен, умен и полезен. При этом, создавая у себя в обкоме или горкоме модели улучшения социальной жизни, он чувствовал себя прогрессистом. Я не говорю о том, что он таким не являлся, и не даю никаких оценок. Я говорю о восприятии. Помогать политикам тогда — это воспринималось положительно. Это было не «грязное дело», а наоборот — способ реализовать нашу науку.

Перейдем к перестройке. Во-первых, выясняется, что в годы реформ академическая наука никого не интересует. В годы перестройки все более-менее уважаемые социологи вышли на публичные площадки. Появляются какие-то протосоциальные движения, которые не влияют на моделирование общества. Интеллигенция, публичная социология, образно говоря, игралась детскими железными дорогами. Выйти на большую железную дорогу было трудно: то поездов не было, то рельсов. А вот игрушечные железные дороги, кукольные, социальные движения возникали легче, что приносило ощущение самоудовлетворения. И появляется очередное центральное поле битвы. Это массмедиа. Таким образом публичный интеллигент — это тот, кто попадает на телевидение, а не публичный — тот, кто оттуда вытесняется или вообще туда не попадает. Возникает ситуация, когда в этих странах появляется социологическая критика, появляются люди, которые выступают против элиты — социологической, политологической либо экономической. Интересно, что главная обида, сквозящая в этих текстах, это не только то, что кто-то прекрасно живет, наживаясь на дорогих проектах и вытесняя конкурентов. Основная обида заключается в том, что «они» есть на экране, а «нас» на экране нет. А раз нас на экране нет, значит нас нет. Появляется новая реальность, где вся социологическая и обществоведческая элита ведет игру вокруг массмедиа.

Поэтому публичный интеллигент — это медиа-интеллектуал. Без медиа нет публики. Возникает глубокий чисто политический вопрос. В конце 1980-х годов возникает снова вечный вопрос революции. Это Дантон и Робеспьер. Но здесь, в этих обществах, в этих элитах победил Дантон. Поэтому, по моему мнению, все мы в каком-то смысле «дантоновцы». Есть некоторые скрытые «робеспьеровцы»,

но их меньшинство. Возникает исторический вопрос, каким образом происходит превращение победителя перестройки в «лузера» постперестройки. Я приведу три объяснения.

Первое: эти общества создавались при попытках импортирования западных образцов. Если привозят готовую иностранную вазу, подходящую к твоему интерьеру, — кому нужны местные дизайнеры? Внезапно выясняется, что люди, которые готовились к этой роли, постсоветские демократы, являются коллективными лузерами, которые ждали своего “звездного часа”, но обнаружили, что звездный час связан с привозом западноатлантических социальных моделей.

Второе: заниматься не высокой политикой, а управлением — это хлопотно и требует не разговоров, а способности “сидеть и делать”. И, кроме того, таким хлопотным делом всегда занимались не демократы, а их враги из обкомов и горкомов, которые не допускали туда людей. Кроме того, эта работа считалась грязной. И вот выясняется, что в новой ситуации требуется грязная работа. Что ж, этот слой социологов, политологов, экономистов, просто интеллектуалов-демократов оказывается не готов к выполнению грязной работы, к труду, госуправлению, созданию механизмов управления системой, регулирования ее отклонений и воспроизводства. Повторяю, что это считалось реакционным делом, которым честному человеку не пристало заниматься.

И, наконец, третье: в годы перестройки прогрессивная интеллигенция могла себя чувствовать важным игроком в гонке массмедиа, пока не было желтых и коммерческих медиа. Рынок коммерческой медиа фактически убивает прогрессивную силу интеллигенции.

Возникает вопрос, куда идти людям, что им делать? Надо как-то спастись. Один из вариантов — идти в уни-

верситеты, преподавать и тем самым пережить тяжелые годы. Но возникает два момента. Первое, университеты были в руках тех людей, которые стали доминантными в 70-е и 80-е годы (существовали огромные кафедры научного коммунизма, научного социализма, научного атеизма со своей научной иерархией). И надо было как-то делить с этими людьми роли. Возникла идея импорта институций. Джордж Сорос и другие оказали положительное влияние в этом направлении. Но поскольку советская система университетов была очень громоздкой, основная идея была не менять их, а создавать альтернативные пространства, чтоб потом эти плацдармы в качестве инновационных центров могли бы «пускать свои щупальца» в устаревшие системы. И потом спустя десять лет выяснилось, что старая система успешно самоизолировала их. Она закутывала их в кокон. Они никак не могли ни на что влиять, поскольку создавались элитарные плацдармы, которые не становились частью академической системы.

Что из этого следует? Основная наша идеология — это то, что я называю «эскапизм». Уверенность в том, что мы убежим от теперешнего дня. Мы «лузеры», но наши студенты будут победителями. Скорее, студенты, наблюдая за «лузерами», постараются поскорее смыться из профессии.

Переходя к заключительной части своего доклада, хотел бы сказать следующее: то, что мы видим — это не просто экономический кризис и не просто рецессия. Это кризис той модели транзита, в которой мы жили и продолжаем жить.

Я бы хотел завершить свой доклад констатацией того, что роль публичных социологов 80–90-х безвозвратно ушла. Конечно, публичные социологи, обществоведы и интеллектуалы стали «лузерами», и они вряд ли реанимируются. Но возникает новая ситуация, которая поднимает во-

прос историчности в нашем раю. Тот, кто сможет найти объяснения новой ситуации и донести объяснения публике, тот станет «винером». Это будет следующее поколение социологов – и академическое, и публичное в одном лице.

*Сергей Макеев,
Институт социологии НАНУ*

ЧТО ЗНАЧИТ БЫТЬ СОЦИОЛОГОМ СЕГОДНЯ

Поверхность научного текста имеет глубину. Оттого любая статья или доклад оказываются, помимо всего прочего, еще и свидетельством не преодоленных трудностей, в чем публично крайне неохотно признаются. О такого рода свидетельствах я не умолчу. Побуждает к тому искренность и доверительность, присутствующие в эссе всех без исключения конкурсантов. И все сказанное ниже не в назидание им, но, преимущественно, им в подражание.

Затруднения начались сразу же, когда необходимо было решить, какой же знак препинания поставить в конце названия доклада. Точка исключалась в силу ее не знающей сомнений категоричности: сказано, мол, и точка. Вопрос у последней буквы способен породить в читателе или слушателе совершенно напрасную надежду, будто я знаю ответ и готов им поделиться. Многоточие, напротив, пугающе разоблачительно. Автор, якобы, сделал все, что мог, но тема открыта для дальнейшего обсуждения – бесхитрое признание бесплодности предпринятых усилий, нечто на грани приличия в науке. В результате я капитулировал, не поставив никакого знака препинания. Белый флаг в качестве символа поражения и, одновременно, начала нового пути удобный и полезный в употреблении

образец. Интрига сохранена, ведь что-то непременно будет сказано. Еще важнее другое. Лакуна в конце заявленной темы эмансипирует, поскольку я как бы заведомо не беру на себя никаких обязательств. Дальнейшим текстом я храбрюсь, но всем понятно, что спасовал-таки.

Теперь, после разоблачительной огласки, чуть ближе к делу. Для обоснования дальнейшего изложения введем вспомогательные различия. Вообще говоря, три породы людей вправе именоваться социологами. Первую породу — «социологи по природе» — репрезентируют харизматические лидеры, герои, «новые люди», результативно перестраивающие институциональные структуры и стратификационные порядки, обстоятельства совместной жизни и условия формирования солидарностей во имя всеобщего или только личного блага. Все они знают, как действовать в ситуациях неопределенности, каким-то образом (безразлично, каким именно) распознавая едва или вовсе не угадываемое и непосредственно не наблюдаемое. И здесь же лучшие беллетристы, проникательно постигающие и описывающие мир людей, носители не практической, но ментальной социальной компетентности. Вторая порода — «социологи усилием воли» — все мы, получившие соответствующее образование, имеющие подтверждающие квалификацию документы в виде дипломов, сертификатов и списка публикаций. Мы, вроде бы, знаем, как устроено общество, как оно функционирует и изменяется, а также способны более или менее внятно об этом поведать. Третья порода — *стихийные социологи*, подавляющее большинство остальных людей, те, за чьими действиями и настроениями наблюдают «социологи усилием воли», кто знает, как действовать в рутинных ситуациях, не знает, но принужден действовать в неопределенных ситуациях, оправдывая и объясняя свои практики или же бездействие.

Речь пойдет исключительно о «нас», среди которых не менее двух разновидностей. Перво-наперво, пожалуй, мы «социологи для себя», то есть исследователи, стремящиеся строго придерживаться канонов науки в изучении социальной реальности. И лишь потом мы «социологи для других». В этой последней разновидности все просто, если иметь в виду, положим, трансляцию приобретенного знания в студенческих аудиториях или на аспирантских семинарах. Но выход за пределы «для себя» случается не только здесь, поскольку не ослабевают призывы общественного служения. Ныне они ведутся посредством дискуссии о статусе «публичной социологии»: знание об устройстве общества должно быть направлено на совершенствование самого общества усилиями также и «публичных социологов». О возникающих при этом коллизиях, разномыслии, непреодолимостях и недоразумениях совсем недавно увлеченно дискутировали в социологической периодике. Тем не менее, социолог в качестве умудренного советника властвующих слоев или — редчайший случай — он же, наделенный большими властными полномочиями, скорее исключение. Единичные впечатляющие примеры не в счет: Фернандо Кардозо (в 1982 — 1986 годах президент Международной социологической ассоциации, а потом двадцать лет в политике — министр иностранных дел, министр финансов, два срока президент Бразилии) и Энтони Гидденс в роли советника премьер-министра Англии. Не воспрещено, спору нет, полагать, будто общее благо заметно страдает вследствие отсутствия социологов в высших структурах политической организации общества. Но все же речевые практики, обосновывающие настоятельность общественного служения, как бы ненавязчиво они ни выглядели в исполнении Петра Штомпки, Майкла Буравого или Зигмунта Баумана, скорее повергают в смущение, чем вдох-

новляют. Даже если твердо знать, что речь идет об общественном престиже и репутации специальности и специалистов, которые одни только и подтверждают обоснованность притязаний на бюджетное финансирование или на грантовую поддержку заявок на проекты.

Как бы то ни было, но компетенция «для себя» безусловно первична. Однако ее суть и смысл не очевидны до тех пор, пока мы не вернемся к значению слова «социология». Причем к значению не вообще, но именно его небесспорных, большей частью завуалированных переключках и соотношениях с «компетенцией для себя». После принятия такого условия не остается иного выбора, как признать, что социология — это определенный язык, с помощью которого владеющие им пытаются разобраться в том, что представляют собой наблюдаемые объекты и процессы, а также на котором говорят о полученных выводах между собой и с представителями других социогуманитарных дисциплин*. Отсюда и история социологической мысли предстает как история возникновения и последующей эволюции языка социологии, то есть непрерывного обогащения лексикона, а равным образом и периодической коррекции правил построения из лексических единиц (понятий и терминов) новых осмысленных высказываний или дополнений к уже существующим утверждениям [1].

В обоснование такой, едва ли не самоочевидной, констатации лишь несколько отсылок-иллюстраций историко-социологического толка. Эмиль Дюркгейм был первым, должно быть, кто артикулировано сказал о языке как необходимом и достаточном гаранте легитимности новой науки. В его «Метод социологии» 14 правил, короллари-ев (следствий из правил) и принципов: 1 правило и 3 короллария из него, предписывающие рассматривать со-

циальные факты как вещи; 3 правила различения нормального и патологического; 1 принцип построения социальных типов; 3 правила объяснения социальных фактов; 3 правила, касающиеся доказательств. Естественная сопряженность фактов как вещей и правил метода и, в то же время, принципиальная невозможность отождествить слова (понятия) и «факты как вещи» вполне ясны были Эмилю Дюркгейму [2]. А все вместе это генерирует ситуацию, которую много позже в работе «Слова и вещи» Мишель Фуко охарактеризует как «письменность вещей». Язык социологии появляется и обогащается в мире людских поступков и намерений, повседневного знания, стереотипов и заблуждений, мнений и настроений, становясь в ряд с другими вещами со своими нормами «средства и соответствия» [3]. Макс Вебер не только в популяризаторских, стоит полагать, целях в работе об основных понятиях понимающей социологии фактически составляет краткий словарь науки. При этом правилом, есть основания полагать, считает обязанность обществоведа соотносить эмпирические утверждения с конструированными заранее «идеальными типами», фактически вводя представление о гетерогенном пространстве, в котором сосуществуют «слова» и «вещи» [4]. То есть «вещи» отличаются не только от «слов» (понятий), но и от того, чем вещи или порядок вещей могут быть в своих возможных, вплоть до утопических (идеально-типических) воплощениях. Как правило, воспринимается и требование к исследователю руководствоваться в своей работе принципом «свободы от ценностей».

В 1940-м году Чарльз Р. Миллс пишет статью о мотивационном словаре в науках о поведении, а в конце 50-х — книгу «Социологическое воображение», в которой подытожил свой собственный опыт его формирования в процессе небеспроблемного и трудоемкого обнаружения точек и

линий сопряженности индивидуальных биографий и истории, то есть индивидуально-личного и институционального. В том же ряду работа П.Бергера 1963-го года «Приглашение к социологии», описывающая науку как упорядоченный способ индивидуального времяпрепровождения, а равным образом и как учение о формах индивидуальных и коллективных представлений, образцах и правилах бытования человека в обществе и «присутствия» общества в человеке. Обе книги давно вошли в обязательный корпус чтения соискателей соответствующего диплома и доступны в переводах, что освобождает от их более подробного изложения и комментирования. Но если кто-то возразит, что в интенции этих авторов входило лишь представить пролегомены к дисциплине — едва ли не обязательный жест для легитимации себя в качестве профессоров социологии (в случае Чарльза Миллса это особенно верно) — то частичную справедливость такого возражения нельзя не признать. Что, тем не менее, не колеблет положения, согласно которому пролегомены могут быть релевантной, но не единственной, разумеется, формой изложения правил социологического метода.

Собственно уже тогда представление о единстве дисциплины было основательно проблематизировано конституированием нескольких, назову их так, социологических наречий — разных, вплоть до альтернативности, способов описания реальности, со специфическим лексиконом и правилами обращения с лексическими единицами. Социология представала тематически и парадигмально дифференцированной и перманентно дифференцирующейся наукой. А в середине 80-х отнюдь не редкостью стали статьи о «кризисе мультипарадигмальности» как кризисе единства нашей специальности: ситуации, в которой будто бы видимое и легко воспринимаемое единство перестало, то ли временно, то ли бесповоротно, быть таковым.

Между тем преодоление кризиса посредством ревизии правил социологического метода являет собою сюжет весьма экзотический, если не сказать реликтовый. И разрабатывается он, едва ли не исключительно, на противоположном французскому берегу Ла-Манша. Не спрашивайте меня почему — внятных объяснений не отыскать. Но мотивация исправно предъявляется: правила меняются не волюнтаристски, но по мере того, как профессиональное сообщество уясняет себе и истолковывает для внешнего, некорпоративного употребления, своеобразие множественности и преимущественно ненаправленного метаморфоза предметностей и процессов в секторе своей исследовательской ответственности. Я имею в виду Энтони Гидденса и его книгу «Новые правила социологического метода» 1976 года [5], а также 9 тезисов о будущем социологии, обнаруженных в 1986 году в Нью-Йорке на конференции Восточной социологической ассоциации, непосредственным поводом к формулированию которых он назвал заметный упадок авторитета социологии в обществе [6].

Необходимость «новых правил» разъясняет подзаголовок книги Гидденса 1976 года: «позитивная критика интерпретативной социологии». Согласно «правилам метода», которые сформулировал Дюркгейм, общество есть нечто предзаданное и социолог лишь интерпретирует факты, имеющие статус «вещей». Между тем современная социология трактует социальный мир как нечто такое, что производится и воспроизводится действиями людей. Гидденс правил не формулирует, для него важнее новый способ интерпретировать и воспринимать мир. Тем не менее в основе такого способа вполне ясные утверждения. Структура, к примеру, «дуальна» — она не только налагает ограничения, но и предоставляет возможности; она есть правила и ресурсы (ресурсы тоже дуальны). Индивиды обла-

дают «практическим сознанием», они сами интерпретируют свои действия, а их действия интерпретирует исследователь — правило двойной герменевтики. В общем, следуя новым правилам, социолог концептуально реконструирует процесс, в ходе которого индивиды своими действиями и взаимодействиями конституируют общество: так и называется книга Гидденса 1984 года [7]. Это — социология для второй половины XX столетия.

Авторитет Гидденса непререкаем и оттого провокативен: трудно удержаться от соблазна ревизовать предложенное им, раскованно предъявив претензию на собственную незаурядность. Настоятельную потребность в «новейших правилах социологического метода» для науки, которая к началу XXI века окончательно распрощалась с таким своим стационарным объектом, как общество в рамках национального государства, и отныне имеет дело с мобильным, переменчивым в своих состояниях и обликах миром, обосновывал в 2000-м году Джон Урри в книге «Социология вне общества» [8]. А в 2007-м году к 12 сформулированным там правилам мобильности для социологического метода добавил 12 способов, посредством которых эти правила (фактически — формы мобильности) дополняют или ограничивают друг друга [9]**. Рассуждения о правилах развернуты тут, как и у Эмиля Дюркгейма, в монографию о том, что социолог наблюдает и как интерпретирует наблюдаемое. Стоит напомнить, что, оставая кафедру в Билефельде в 1993 году, Никлас Луман в прощальной речи говорил о единстве дисциплины в виде двух социологий, одна из которых отвечает на вопрос «что происходит», а другая — «что за этим кроется» [10].

В наши дни тезис об одновременном сосуществовании нескольких социологий уже и не оспаривается, подтверждением чему оказывается и аксиоматически принимаемая

мультипарадигмальность современной социологии. Отдельные иллюстрации приведены в совместной с Наталией Костенко статье в первом номере журнала «Социология» за 2008 год [11]. Напомню их. Так, Раймон Будон и Джон Голдторп (это 2002 и 2003 годы) выделяют четыре идеальных типа социологии: эстетическая или экспрессивная, общественно пристрастная (committed) или критическая, дескриптивная или камеральная и, наконец, «действительная», когнитивная или научная социология. Доклад Майкла Буравого на съезде Американской социологической ассоциации в 2004 году вызвал обмен мнениями относительно «публичной социологии» – возможной и желательной роли дисциплины в общественной жизни. В недавно опубликованной статье под знакомым названием «Что делать?» он вновь возвращается к вопросу о месте и роли социологов в глобализирующемся мире, мире, где властвуют страх, жадность и гнев [12]. В декабре 2004 года Юрий Александрович Левада выступает в московском кафе «Билингва» с публичной лекцией «Что может и чего не может социология», предпочитая из всех социологий дескриптивно-понимающую, согласно девизу Левада-Центра «От мнения к пониманию». А в октябре 2007 года похожие сюжеты в том же кафе на Мясницкой обсуждает и Владимир Александрович Ядов в лекции «Современное состояние мировой социологии», пытаясь пояснить, почему же так много социологий. Он говорил, что социологий столько, сколько матросов в Кронштадте (украинский ВАК, в свой черед, заносит это с трудом сосчитываемое множество в рубрику «отраслевые социологии»). Между тем новые социологии появляются на наших глазах: в 2006 году в Британском журнале социологии (BJS) обсуждались парадигма и основные проблемы «космополитической социологии» – социологии, не знающей национальных рамок.

В общем, попытка разобраться в том, что такое социология сегодня и кто такой социолог, каковы его фактуры (лики), представляет собой глобальное, если хотите, явление. В 2005 году «Европейский журнал социальной теории» организовал симпозиум на эту тему и опубликовал его материалы на своих страницах [13]. Не исключено, эта волна уже пошла на спад, но что поделать, если социологический серфинг на слабеющей волне оказывается уделом профессиональной жизни многих из нас, а меня с заявленной темой – совершенно точно.

Между тем в определенном смысле исчерпывающей является тут ссылка на Петра Штомпку. Он, скажем, хотя и избегает в своей письменной речи упоминаний о желательности изъясняться по правилам, предпочитая им «социологическое воображение», но овладение языком науки относит к первостепенным задачам профессионального обучения на рубеже столетий. Для него социологом сегодня является тот, кто: а) полагает социальные феномены продуктами деятельности коллективных и индивидуальных агентов и способен идентифицировать их; б) понимает, насколько глубинны и потаенны структурные и культурные ресурсы и ограничения, воздействующие на социальную жизнь; в) признает факт кумулятивной инерции традиций прошлого и их продолжающегося воздействия на настоящее; г) воспринимает социальную жизнь в виде динамичного процесса непрерывного и часто неопределенного в своих последствиях становления; д) видит, что социальная жизнь проявляется в великом множестве форм, каждая из которых лишь частный случай, вызывающий к сравнению и сопоставлению. Иначе говоря, вслед за Чарльзом Р.Миллсом он полагает, что претензия на социологичность оправдана тогда, когда исследователь владеет навыком соотносить предельно разнообразные, социаль-

но аранжированные действия индивидуальных и коллективных субъектов со структурным, культурным и историческим контекстами в едва ли обозримой полноте репертуара их переменчивости и преемственности [14].

Парадокс состоит в том, что это все правила для языка, который не существует в виде общего для социологии. Иначе говоря, такого общего языка, в котором вещи наиболее полно репрезентируются словами, никогда не существовало. Лексикон, находимый в учебниках по социологии, представляет собой имитацию на него: хотя и не безосновательную, но не более чем иллюзию его возможности. Это, можно сказать, воспоминание о языке, которого не было, утраченные осколки смыслов и значимостей, все еще востребованных в повседневной исследовательской работе. Но правила сочетаний слов такого лексикона, допускающие произнесение или написание содержательных высказываний, не очевидны в контексте плюрализма социологических наречий. Это, безусловно, ситуация неотчетливости и расплывчатости, связанная с необходимостью отбирать слова и угадывать, либо инициативно предлагать, подходящие синтаксис и грамматику.

Все это не исключает, а скорее предполагает, что быть социологом сегодня значит владеть как можно большим количеством социологических наречий и знать уже случившуюся эволюцию в их правилах. Таково содержание компетентности «социолога-космополита усилием воли». Но в отечественных пределах, т.е. в контексте становящейся, все еще неуверенной в себе и не утвердившейся социологической культуры, уместно напоминать о том, о чем и неловко-то напоминать во всех иных местах. Я имею в виду ряд более или менее очевидных условий, в далеко не безусловной формулировке каковых и, конечно же, не исчерпывающем перечне, реалии отечественной социоло-

гии сыграли первостепенную роль. Реалии, доступные в виде книг, статей, авторефератов диссертаций и тезисов выступлений на конференциях, наглядно свидетельствующие о состоянии компетентности «социолога усилием воли, знатока украинского общества».

Условие первое: методическая искушенность. Условие предельно тривиальное, но устойчиво парадоксальное, поскольку его значимость безоговорочно признается и массово не выполняется. Между тем социолог изначально, и об этом почему-то не часто говорят, должен быть ремесленником — тем, кто по собственному или со стороны заказа имеющимися орудиями производит артефакты, то есть некие объективации, претендующие на статус «вещей» в дюркгеймовском смысле. Имеется в виду, конечно же, весь цикл: выверенный в контексте имеющихся методик инструмент, тщательная работа в «поле», ввод, обработка и представление собранных данных. Если не владеть, или владеть поверхностно, техникой нашей работы и сноровкой в ее выполнении, то собранная первичная, а равным образом и вторичная информация становятся ничем иным, как неподлинной репрезентацией, тем, что похоже на знание, тщится выдать себя за знание, но таковым отнюдь не является. Однако именно ремеслу у нас учат совершенно неудовлетворительно, что не оставляет сомнений в принадлежности проблемы когорте учителей. Вопрос не в том, существуют ли в социологии наречия, на которых невозможно слухавить. Лукавство, то есть ущербная рациональность, оказывается первейшим следствием методической неискушенности. А попутно никак не складывается привычка отличать «хорошую» социологию от «плохой».

Условие второе: неизбывность традиции. Кто-то из представителей естествознания утверждал, будто наука, памятно чтящая предшественников и постоянно на них

оглядывающаяся, обречена. Многое не так в дисциплинах социогуманитарного цикла, в социологии в том числе. Здесь «центральность классики» — таково определение Джеффри Александера — редко оспаривается, хотя время от времени о ней публично напоминают [15]. Не ведающая разрывов преемственность, ясно проступающая в формирующихся по правилам конъюнкции или дизъюнкции «неонаправлений» (неовеберизм, неофункционализм, постструктурализм), несет в себе озадачивающее, но обычно непроговариваемое допущение. Не отвергая классиков, мы признаем, что о будущем, то есть о нашем настоящем, они уже тогда знали нечто такое, что и нам сегодня непозволительно упускать из виду в обмене мнениями о текущих проблемах общества и действующих индивидах.

Ответ на вопрос о том, почему же классики так непреходяще нам нужны, распадается на ряд сюжетов. Из веера возможных назову лишь два. Проще всего, разумеется, признавать традицию чистопробной коллекцией эталонов и прототипов: тем, чем принято гордиться и величаться. Между тем приобщение к традиции требует недюжинных усилий и умений, оно не случается автоматически. Вкус и навык переимчивого, но и пытливого, всматривания в классические тексты формирует селективную способность в чтении и интерпретации предшественников и современников, основанную на свежести восприятия и результирующуюся в непогрешимом распознавании существенного (мейнстрима) и второстепенного. Власть традиции распространяется преимущественно на это. Соль, остается повторить вслед за Томасом Элиотом сказанное в отношении поэтического воображения [16], в чувстве истории, в унаследованной или благоприобретенной способности определять свое собственное место во времени.

Последнее нужно хотя бы для того, чтобы в конкретные ментальные практики претворить общее представле-

ние о влиянии прошлого на настоящее и коррекции прошлого настоящим. В противном случае диалог с традицией не имеет смысла. В общем, классика — это открытая возможность состояться в качестве социолога. Но тут-то и начинается такая алхимия чтения, что о ней и сказать то почти нечего. Ведь задача не в том, чтобы *прочитать* классический текст, а потом в собственном расставить уместные цитаты в виде подпорок возводимым индивидуально концептуальным конструкциям. Задача в том, чтобы *вычитать* из него определения современных нам ситуаций: требование явно алхимического свойства. А если это не имеет никакого отношения к нешаблонному социологическому воображению, то что тогда имеет?

Прошлое науки, далее, представляет собой компендиум критериев оценки исследовательской работы. Дело не только и не столько в установлении соответствия эталонам, то есть степени принадлежности к традиции, хотя с безапелляционностью суждений что есть социология, а что ею не является, приходится и в текстах и в дискуссиях сталкиваться досадно часто — будто безошибочность в сравнениях распространена сколько-нибудь широко. Внешняя оценка важна, но не первична. Критерии образуют основу эрудиции, без которой творимый исследователем текст не набирает необходимой меры социологичности, в силу этого заведомо не претендуя на включение в дисциплинарное целое. Неискореняемый обычай обзоров литературы в большинстве случаев грешит несистематичностью, случайностью, поверхностностью: тут не обознаться в констатации отсутствия так понимаемой эрудиции, тут нарочито проявляемая забота о точности бесхитростно принимает вид равнодушия к этой самой точности.

Вот почему результативность общения с традицией находится в прямой зависимости от того, что более трех

десятков лет назад Роберт Мертон именовал — в моем не-сколько вольном переводе — «вышколенным эклектизмом». Иначе — сноровкой извлекать прок и толк из смыслового разнообразия уже наличного опыта. В противном случае исследователь неминуемо упустит шанс расслышать и разглядеть нюансы «первичной и вторичной социологической информации», а также, на переводе дыхания, проскочит мимо счастливой возможности переспросить самого себя, почтительно засомневавшись в собственной безапелляционности.

Но такому доминантному воззрению на благотворность «зависимости от классики» и в социологии противопоставляется эмансипирующая перспектива «свободы от классики». Тот же Никлас Луман в своей прощальной речи в Билфельде настаивал на порочности возвеличивания «пятязвездочных героев нашей дисциплины»: классиками они стали постольку, убеждал он аудиторию, поскольку твердо установлено и надежно подтверждено, что все ими написанное не является правильным. Неспособность же признать и принять это прямо ведет к ускоренно истощающей творческую энергию «зависимости от классики». О том же, кстати, говорил в 1986 году Энтони Гидденс в первом тезисе «новой социологии».

Но для подавляющего большинства из нас, социологов, усилением воли с дипломами и сертификатами, здесь вовсе и не существует выбора: мы приговорены к зависимости. И при этом не забываем, кто вправе претендовать на статус эмансипированного, то есть относительно свободного от власти классики исследователя. Это — создатель нового социологического наречия. Если мы им не являемся, то говорить обречены на уже известных. Что, разумеется, не освобождает от труда разбираться в языковых новшествах, поставляемых современниками. В противном случае в на-

ших текстах право голоса обретают проценты из одномерных или двумерных таблиц, коэффициенты корреляции, факторные нагрузки или уравнения регрессии. Они так и представляются: я, процент от такой-то социальной категории, больше процента от такой категории, а я, факторная нагрузка такой-то переменной, меньше факторной нагрузки такой-то переменной и потому не вхожу в фактор — пародия на методическую искушенность, унылая для глаза, невнятная слуху речь ввиду отсутствия социально и индивидуально значимых смыслов.

Условие третье: дистанцированность от здравого смысла.

Наиболее точно об этом сказано Ольгой Седаковой, ее наблюдениями я и воспользуюсь [17]. Дефицит подлинной эрудиции или элементарной начитанности естественно восполняется приглашением здравого смысла и расхожих схематизмов интерпретации в социологические тексты тогда, когда по ходу дела мотивированно требуется предъяснить объяснение. Однако на нашем, скажем так, производстве, здравый смысл является вредным ингредиентом. Между тем здесь уместна и более жесткая формулировка: уступить власти общеизвестного — значит поддаться искушению не утруждать себя, то есть впасть в один из тех грехов, которым Данте отвел место в пятом круге преисподней. Впрочем, даже и не представляю, кого такая перспектива способна нынче утратить или хотя бы усомнить.

Отчего-то с необыкновенной легкостью забывается, что здравый смысл есть безоговорочность наличного индивидуального и коллективного опыта, сложившегося вне корпорации социологов, настаивающего на том, что представления о реальности и есть самая подлинная реальность. И строгость такой безоговорочности из того сорта, что запрещает подозревать тут зазоры или несоответствия. Далее, в качестве разновидности всегда имеющейся под

рукой аргументации здравый смысл во всех проявлениях самодостаточен, он не ведает сомнений, ему-то как раз и чужда потребность переспрашивать себя. Кроме того, он донельзя претенциозный, полагая все на свете как строго детерминированным, так и объяснимым по частям — всегда и везде. В такой ипостаси, бедной рациональности говорит О.Седакова, он и заступает место допускающего лакуны, сомнения и непрозрачности гуманитарного знания. И, наконец, здравый смысл большой простак, легко удовлетворяясь незатейливыми дихотомиями и игнорируя полутона, оттенки, неочевидные различения.

Еще перед Второй мировой войной Чарльз Р.Миллс показал, что говорящие о социализации исследователи прибегают к представлениям, ничем не отличающимся от представлений жителя небольших провинциальных городов США. Так как социолог есть социализированный наблюдатель, то, согласно не утратившим актуальности утверждениям Френсиса Бекона, он является носителем четырех разновидностей призраков, проговаривающихся в нашем языке: рода, пещеры, площади (фактически — здравого смысла), а также театра (то есть популярных учений и теорий). Сегодня мы сюда добавили бы еще и призрак рынка. Оттого предъявив одно объяснение, то есть явно или интуитивно осуществив отбор из веера возможных, полезно задать себе вопрос: «Кто это говорит: я в качестве компетентного наблюдателя, владеющего большинством социологических наречий, или же один из призраков?» Подобное вопрошание открывает возможность дистанцироваться как от здравого смысла (идола площади в формулировке Френсиса Бекона), так и от прочих призраков. Иначе, предупреждал Эмиль Дюркгейм, реальность слов будет приниматься за реальность как таковую, а ученый, подпадая не только под власть призраков, но и

собственного честолюбия, сочтет осуществимым перестройку мира «одними своими силами и согласно своим желаниям» [18].

Условие четвертое: вненаходимость. Социологу предписано, как бы «по долгу службы», осуществлять изъятие самого себя из всех возможных пространственно-временных контекстов. Хотя подобная задача, сдается, никогда удовлетворительно не решается, но сам социолог обязан непрерывно заботиться о том, чтобы его «место» и «время» если и идентифицировались, то с большими трудностями. В противном случае шансы на реализацию претензий исследователя предъявить убедительные репрезентации резко понижаются.

У вненаходимости имеются две очевидные коннотации, о которых полезно помнить и которыми стоило бы руководствоваться в нашей работе. Одна восходит к Макс Веберу с его требованием свободы от ценностей. Тут, безусловно, имеется в виду свобода от ценностей места и времени, зачастую основательно укорененных в здравом смысле, а значит и настойчиво стремящихся присутствовать в нашей речи. Вторая представляет собой ловушку в виде альтернативы между сущим и должным, в которой нередко оказываются как начинающие, так и более искушенные социологи. Выдают их пребывание в ловушке вводные словосочетания «к сожалению», «позитивной тенденцией является...». Если социолог печалится, кручинится, сокрушается или, напротив, радуется и ликует, значит он ведает, как все должно обстоять по правде, по истине, по справедливости — вряд ли позволительное в нашей дисциплине притязание. Причем именно потому, что сущее, обыкновенно, противостоит отнюдь не должному, но норме или патологии, правилу или идеальному типу — как это и предписывается тем или иным социологическим наречием.

* *
 *

И в заключение. В качестве публичного агента у социолога есть выбор: поддакивать времени, молча соглашаться, молча противиться, громко не соглашаться. Но в качестве исследователя должно творить собственное время дисциплины: ее относительная молодость, засвидетельствованная коротеньким родословием, открыта нам в виде живого социологического предания, полноправного собеседника в лице классиков и авторитетных современников. Это и означает, что время социологии еще не измеряется ни эрами, ни, тем более, зонами.

Но вот что примечательно: последние десять лет специалисты по информационным технологиям в один голос с беллетристами в жанре *fantasy* твердят о приближающемся пункте сингулярности, после которого если не все, то многое станет протекать не так, как сейчас. Впрочем, на это есть что возразить. Впечатление таково, будто сингулярность уже настигла нас: какой-то точно не определяемый период мы уже живем в мире, где экстраполяции упорно не становятся репрезентациями. И, далее, не счесть, сколько раз мы уже слышали предупреждение о том, что вот-вот дела пойдут совсем по-другому. А они продолжали шествовать своим чередом или же слегка изменившимся порядком.

Конечно, ситуация, когда компьютеры смогут думать и решать быстрее людей, рядом с которыми, по соседству и в компании, будут находиться генетически модифицированные клоны человека, а также умеющие поддерживать неспешную беседу благожелательные роботы, вовсе не представляется плодом безмерно разгулявшегося воображения литераторов и специалистов по оцифрованию всего и вся. Такая реальность действительно подступила вплотную. И сейчас трудно представить, что произойдет с

людскими солидарностями, способами действия и ориентации отдельных индивидов в мире. Не таким уж фантастичным видится предположение, что у многих из нас не так уж много времени для того, чтобы побыть социологом в традиционном смысле слова: надежда на эон дисциплины, чего доброго, чревата еще и неосуществимостью.

Примечания

*Сюжет научного повествования имеет обыкновение ветвиться. Обстоятельность, присущая некоторым авторам, не позволяет умалчивать об ответвлениях, в результате чего статья или книга декорируется множеством примечаний. Гораздо чаще, при всем том, о них приходится умалчивать, предпочитая размеренное, непрерываемое движение по сюжетному «стволу». В данном месте доклада без краткого отступления не обойтись. Согласно просветительскому идеалу наука есть публичное, для всех, знание — в противоположность знанию эзотерическому, для немногих. Публичность означает, что «плодами науки», как иногда говорят, в виде измененных к лучшему условий жизни, новых предметов потребления и новых потребностей, воспользуются все, независимо от того, понимают или не понимают они основы открытий или изобретений. Иначе говоря, «императив публичности» содержит и постулат безразличного присутствия ученого в социуме, то есть его обязанности воздействовать на окружающий мир доступными или обретенными в ходе научных занятий средствами.

**В тексте Джона Урри сразу же несколько смущает гегельянское отождествление форм мобильности с правилами построения социологически внятной, т.е. адекватной объекту, речи. Но действительно ли это так, способен аргументированно подтвердить или опровергнуть только внимательный и ответственный критик.

ЛИТЕРАТУРА

1. Симптоматично название готовящейся к изданию в 2009 году монографии В.Ф.Чесноковой «Язык социологии», главы из которой были доступны на www.polit.ru во второй половине 2008 года. Автор, впрочем, в таком ключе историю становления дисциплины не рассматривает, хотя прочитать ее именно подобным образом не составит труда.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. — М.: Наука, 1991. — С. 421–523.
3. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — Санкт-Петербург: А-сэд, 1994. — С. 71.
4. Вебер М. Основные социологические понятия // Западно-европейская социология XIX — начала XX веков. — М., 1996. — С. 455–491.
5. Гидденс Э. Новые правила социологического метода // Теоретическая социология: Антология: В 2 ч. / Сост. и общ. ред. С.П.Баньковской. — М.: Книжный дом «Университет», 2002. — Ч.2. — С. 281–318.
6. Giddens A. Nine thesis on the future of sociology // Giddens A. Social theory and modern sociology. — Stanford University Press, 1987. — P. 22–51.
7. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. — University of California Press, 1984.
8. Urry J. Sociology Beyond Society. — London: Routledge, 2000.
9. Urry J. Mobilities. — Cambridge: Polity Press, 2007. — P. 9–12.
10. Луман Н. «Что происходит?» и «Что за этим кроется?». Две социологии и теория общества // Теоретическая социология: Антология: В 2 ч. Сост. и общ. ред. С.П.Баньковской. — М.: Книжный дом «Университет», 2002. — Ч.2. — С. 319–352.
11. Костенко Н, Макеев С. Место и время социологии // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2008. — № 1.
12. Burawoy M. What is to be Done? Thesis on the Degradation of Social Existence in a Globalizing World // Current Sociology. — 2008. — U.56, №3, may.

13. European Journal of Social Theory. – 2007. – U.10, №2, may.
14. Штомпка П. Теоретическая социология и социологическое воображение // Социологический журнал. – 2001. – №1.
15. Alexander C.J. The Centrality of the Classics. – In: Social Theory & Sociology. The Classics and Beyond. – Ed. By Stephen P. Turner/ Blackwell Publishers Ltd, 1996. – P. 21 – 38; см. там же. Poggi G. Lego Quia Inutile: An Alternative Justification for the Classics. – P. 39 – 48.
16. Элиот Т.С. Традиция и индивидуальный талант // За-рубежная эстетика и теория литературы. Трактаты, статьи, эссе. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987.
17. Седакова О. Сергей Сергеевич Аверинцев // Континент. – 2008. – №135. – [http: //magazines.russ.ru/continent](http://magazines.russ.ru/continent)
18. Дюркгейм Э. – Указ. соч. – С. 424.

*Ольга Куценко,
Киевский национальный университет
имени Тараса Шевченко*

**ОБЩЕСТВО И СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРВЕНЦИЯ:
ОТ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ РОЛЕЙ
К ИНВЕРСИИ СУБЪЕКТА И ОБЪЕКТА?**

В докладе будут предложены размышления о возможности социологии быть полезной обществу и находить взаимопонимание с ним в условиях быстро меняющейся социальной реальности и повышения рисков неопределенностей, связанных с высокой подвижностью социальных форм. Необходимость изменения стратегии развития социологии в сторону экспансии и/или интервенции социологии в общество аргументирована автором год назад в

докладе на Первых Международных научных Чтениях памяти Натальи Паниной [6]. В настоящем докладе речь пойдет о стратегиях интервенции через изменение исследовательской и образовательной программы социологии, об ее принципиальных горизонтах, очерченных методологическими позициями пост-позитивизма, — горизонтах, которые неизбежно изменяются по мере приближения к ним. Пост-позитивизм в социальном познании означает возвращение к практике как центральному понятию и диалектике отношений между предметом познания и познающим актором — диалектике, которая преодолевает функциональную заданность ролей.

В приложении к социологической деятельности это означает, образно говоря, то, что социолог в такой познавательной ситуации не только сам способен стать сотворцом спектакля общественной жизни, но и с необходимостью сам должен изменяться, испытывая на себе действие «спектакля» через практическое отношение к нему. Другими словами, речь идет о том, что и как могут делать социологи, чтобы быть востребованными в быстро меняющейся современности? Может ли «позиция наблюдателя» (термин и идея З.Баумана) оставаться успешной в такой ситуации? По сути, это — вопрос о жизнеспособности социологии в условиях высокой конкуренции между социальными науками и возобновляющимися ударами со стороны пришедших в состояние крайней подвижности общественных форм, вызывающих ощущение реальности (или ее иллюзии) «распада обществ».

В ответе на поставленный вопрос вырисовываются четыре альтернативные стратегии, направленные на поддержку/ воспроизводство востребованности науки в обществе, каждая из которых имеет право на существование, фактически существует и решает какие-то полезные задачи в

рамках общего процесса познания. Вместе с тем абсолютизация каждой из стратегий рождает более или менее сильные риски разрыва между социологией и обществом. О каких стратегиях идет речь?

Стратегия первая: идти проверенным путем традиционного мейнстрима, нормативности науки, доверяя тому, что уже сделано. По сути, это — позиция выжидающая. Ее смысл в том, что пока новое явление или процесс не обретут более-менее определенные формы, знание о них всегда будет под угрозой неадекватности. В такой познавательной ситуации нормативность спасет от неадекватности, однако при этом снижает эвристичность науки. С другой стороны, всегда будут находиться те, кто не боится принимать вызовы неопределенности. А значит, социологи, идущие традиционным мейнстримом, как это ни парадоксально, обречены рано или поздно формировать широкую периферию знания, поддерживающую нормативность, но и обремененную нормативностью.

Стратегия вторая: бросать силы на изучение отдельных новых явлений и процессов, что сопряжено с творчеством, вероятностью открытий и, хотя бы в силу этого, не может не притягивать к себе — как страна Эльдорадо — всех жаждущих нового, в том числе — авантюристов (о чем когда-то писал П.Сорокин в «Системе социологии»). Межграничье, неопределенности — это то, что раздвигает горизонты науки, познания и знания. Но без профессионального ядра знания и умений это релятивизирует науку, медленно убивая ее как таковую. На этом пути легко потерять горизонты, утратить понимание взаимосвязанности мира и растратить усилия на прокладывание троп туда, куда могут подводить широкие шоссейные дороги, связывающие разные части целого.

Стратегия третья, связанная с уходом социологов «в себя», развитием социологии для социологов как знания

«посвященных». Безусловно, и эта стратегия является важной, поскольку через социологическую саморефлексию она помогает углубить представления о теоретических возможностях науки и отшлифовать ее методологические инструменты. Но обратной стороной этой стратегии становится угроза схоластики и замыкания науки в собственном довольно узком мире знания о знании. Нередко именно эту стратегию сегодня используют отечественные социологи, размножая знание о предметах и функциях бесконечных специальных и отраслевых социологий, создавая социологии по поводу любого общественного «чиха». Или — готовя диссертации о развитии очередного понятия в истории и теории социологии; при этом остается непонятным — кому и зачем (кроме диссертанта и его руководителя) это знание нужно.

Наконец, стратегия четвертая связана с развитием публичной социологии или вариаций социологии участия (от программ Алана Турэна, латиноамериканских социологов до интенций, которые активно в последнее десятилетие выражает Американская социологическая ассоциация, и особенно один из ее лидеров — профессор Майкл Буравой [2; 5]). Данная стратегия ориентирована на познание проблем отдельных людей, их групп, территорий и участие в их решении. Данная стратегия не связана с иллюзией социологии взять на себя роль гражданского общества, разочаровывающего своей неспособностью эффективно влиять на ход спектакля общественной жизни и ограничивать агрессивные устремления элит. Вместе с тем эта стратегия не свободна от идеи встраивания социологии в гражданское общество, навязывания своего экспертного знания и стимулирования общества на совместное решение проблем. Именно это можно назвать разделенной с обществом ответственностью социологии, стремящейся осуществить интервенцию в общество.

Выбор стратегии поддержки востребованности науки — это, в том числе, и вопрос об амбициях социологии и ее готовности взять на себя ту или иную форму ответственности науки. Ответственности перед кем? По сути, взятие той или иной формы ответственности является прямо сопряженным с выбором вектора (и амбиций) интервенции науки в общество, среди которых мы выделяем следующие возможные:

А) ответственность перед обществом как таковым, что означает стремление и способность науки давать обществу надежное и своевременное знание — знание о том, как выглядит общество, в том числе на фоне других, и как развиваются в нем значимые процессы в краткосрочной и долговременной перспективе прошлого (наследования) и будущего.

Какого рода знание социологи могут предлагать? В-первых, знание о том, что волнует общество. Это должно определять наши исследовательские темы. А действительно, что волнует? Настолько ли хорошо мы знаем ответы на этот вопрос, задавая полустандартизированные вопросы нашим респондентам? А что обсуждают люди в очередях, в чатах, на кухонных посиделках и т.п.? Эти вопросы «общественной озабоченности» должны стать особым предметом интереса социологов или тем, что должно встраиваться в мир социологического знания и горизонты познания.

Но не только это должно определять наши темы и производимое социологами знание. И здесь вновь — о социологической интервенции. Общество, как и любой человек, ограничено своими горизонтами — чаще всего повседневных проблем, снов или иллюзий. Социология должна и может расширять эти горизонты, расколдовывая (по М.Веберу) мир. По сути, это — миссия, сформулированная в эпоху Просвещения — просветлять. Но социоло-

логия — это не гуру. Для нее, скорее, характерна миссия спелеолога, забирающегося в самые темные закоулки тоннелей и открывающего явность их соединенности с большой системой. Это — путь преодоления социальной и познавательной эксклюзии в отношении «темных уголков» социального мира (как осознанного и неосознанного, добровольного или вынужденного состояния).

Б) ответственность перед государством, которая означает «не проедать» бюджетные деньги. С одной стороны, их катастрофически мало для развития науки, с другой стороны — насколько эффективно их использование с точки зрения значимости исследовательских тем, производства знания об обществе, а не воспроизводства его мифов?

В) ответственность перед самим собой, которая заключается в том, чтобы не раздувать «мыльные пузыри» собственной важности, а адекватно оценивать собственные возможности и результаты (что и как делаем мы). Этот вид ответственности непосредственно сопряжен с внутренней демократизацией и прагматизацией самого сообщества. И это — не то, что приходит «сверху». «Сверху» можно создавать только мутантов. Демократизация и прагматизация могут быть достигнуты через самовыражение личности социолога, по М. Фуко —, благодаря «заботе о себе» как профессионале, обратной стороной которой становится забота о других (профессионал не позволит себе поставить необоснованный диагноз, не проверит вызывающие сомнения предположения, дать ненадежные выводы). Практически для социолога это означает не ждать, когда кто-то другой привлечет или позволит, а действовать в профессиональном совершенствовании и самореализации, искать единомышленников, формулировать исследовательские темы, публиковать, обсуждать, не останавливаться на достигнутом.

Г) Наконец, ответственность перед следующим поколением социологов, которую мы видим в том, чтобы расширять их горизонты системой образования и исследования, формированием баз данных, поддержкой научной мобильности, коммуникаций и пр. И здесь как нельзя кстати — стратегия публичной социологии (в понимании М.Буравого) в отношении самих себя, помогающая расширить собственные профессиональные горизонты и сформировать серьезные амбиции.

Пост-постклассическая социология вновь возвращается к классической основной задаче — но в новой интерпретации: познать современное нам общество в его видовом многообразии и целостности как «концерта культур» (в т.ч. демократий, рыночных систем и пр.), а также спрогнозировать сценарии его будущего развития. Эти амбиции связаны со стремлением увидеть отдельные проблемы (которые волнуют общество) в системе связей с другими явлениями в их пространственном и временном измерении, структурных протяженностях.

Такие амбиции, к сожалению, не подкрепляются системой социологического образования, которая существует у нас сегодня и которая задает довольно узкие горизонты знания и познания. И здесь проявляются довольно удивительные вещи. Кажется бы, формально горизонты познания распахнуты — читайте, ездите, общайтесь, узнавайте... Но пространство интересов современных отечественных социологов оказалось сколлапсированным. Сравнение себя с другими — в широком региональном, международном, межвидовом контекстах — скорее исключение, чем правило в отечественной социологии. А о сравнении в исторических длительностях мы и вовсе забыли.

Зачем студента-социолога «грузить» бесконечным множеством специальных и отраслевых социологий и, с дру-

гой стороны, плодит бесконечное множество таких социологий? В дисциплинах соответствующего рода добрая часть учебного времени отводится разговорам об определении предмета и функций такой дисциплинарной отрасли, а не обсуждению реальных проблем, способов их исследования и, возможно, регулирования на основе знания.

Горизонты при таком подходе к образованию коллапсируют, интерес и амбиции науки падают, она становится не интересной другим. Превращается из субъекта познания общественных процессов и через знание – влияния на них, только в предмет преподавания. Это – наше сегодняшнее социологическое образование. И оно нуждается в существенном изменении.

Убеждена, что для сохранения / развития общественной востребованности науки социология остро нуждается в пересмотре структуры учебных программ с точки зрения знания, которое поможет социологу стать «своим» в быстро меняющемся обществе, видеть и чувствовать общество в его целостности и многообразии, чувствовать и понимать его проблемы, быть заинтересованным и компетентным в стимулировании их решений.

Ориентирами такого пересмотра могут, вновь-таки, быть пост-постклассические идеи социологии, в частности, развиваемые такими очень разными авторами, как Дж. Голдторп в уже несколько раз переизданном за последние годы трактате по социологии [4], Саидом Фаридом Алатасом в альтернативном дискурсе в азиатских социальных науках [1] или А.Г.Франком в его востоко-центрической концепции общественного развития [3] и др. Важно – преодолеть пустые абстракции, возвратиться к онтологическим проблемам социального, которые концентрируются вокруг практик, социальной активности и определяемых ими социальных процессов и ситуаций. Саид Фарид Алатас фор-

мулирует вопрос: «Как сделать абстрактные теории работающими в данном локальном контексте?» [1]. Ответ, который становится явным в таком парадигмальном контексте, — в фокусе на практику, который усилит инверсию субъекта и объекта обучения и познания, усилит диалектический характер отношений между предметом изучения и изучающим как автором, поскольку, погружаясь в практику, мы не можем не испытывать влияния практики, что помогает встраивать теоретические абстракции в локальные контексты.

Для решения этих задач в образовательных программах по социологии должны быть выделены, сконцентрированы и усилены две составляющие:

- 1) профессиональное ядро, стоящее на «трех китах»:
 - история науки;
 - социологические теории общества;
 - исследовательские методологии.

А дальше — углубление познания не столько через дробление профессионального знания, сколько через системное знание о базовых компонентах общества: Институты, Социальная структура, Личность, Взаимодействие (как оно происходит и к чему может вести).

- 2) вторая составляющая — направленная на формирование культурной и научной эрудиции, знания и чувствования контекста познания. Отечественные социологи в большинстве своем очень слабо знают историю (в ее как локальной, так и глобальной протяженности), мифологию, религию, искусство — то, чем пронизаны общества, их смысловые репрезентации и знаковые формы самовыражения. Это то, во что верят люди и чем обозначают разного рода намерения. Без знания всего этого, как и без знания языков, невозможно адекватно интерпретировать и понимать общества в их целостности и множественности,

временной и пространственной протяженности. А включенность в искусство, кроме того, развивает столь необходимую для чувствования сложности образность, что — вслед за Жаком Аттали — помогает расширять горизонты и инструменты познания.

И, наконец, огромные возможности для социологии (прежде всего, объяснения и моделирования процессов) — в ее союзе с математикой. В этом — и определенный критерий зрелости науки. И здесь речь идет не столько о математической статистике и теории вероятности, сколько о передовом фронте современной математики, которая озабочена переходными состояниями. Как из намерений рождается действие? Как в неопределенности взаимодействий происходит кристаллизация форм общественных отношений? В ответах на эти вопросы без интуиции, образности и высокой математики, похоже, социологам не обойтись. И нам надо обозначать эти горизонты для самих себя и для молодого поколения ученых, которое может стать более успешным в понимании общества, чем мы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Alatas Syed F. *Alternative Discourses in Asian Social Science: Responses to Eurocentrism*. — New Dehli: Sage, 2006.
2. Burawoy M. *American Sociological Association Presidential address: For public sociology*. Volume 56, Issue 2, 2005.
3. Frank A.G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. — Berkeley: University of California Press, 1998.
4. Goldthorpe John H. *On Sociiology. Numbers, Narratives, and the Integration of research and theory*. — Oxford university Press, 2000.
5. Буравой М. За публичную социологию // Социальная политика в современной России: реформы и повседневность / Под

- ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. - М.: ЦСПГИ, Вариант, 2008.
6. Куценко О. Украинская социология в европейском контексте // Сучасний стан і перспективи розвитку соціології в Україні та Європі. Матеріали міжнародних соц. читань пам'яті Н.В.Паніної / За наук.ред.Є.І.Головахи та О.Г.Стегнія. - К.: Інститут соціології НАНУ, 2008. - С.25-46.
7. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. - М.: Медиум, 1995.
8. Турен А. Социология без общества // Социологические исследования, 2004.

*Павло Кутуєв,
Національний педагогічний
університет імені М.П.Драгоманова*

СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА І СОЦІОЛОГІЯ

По-перше, для мене є великою честю і приємністю виступати у цій аудиторії. По-друге, виступаючи на завершення другої частини нашої конференції, я опиняюся в привілейованій ситуації. Навіть за відсутності домовленостей із попередніми нашими промовцями ми будемо говорити про теми вельми споріднені, і хід нашої думки буде розвиватися паралельно. Цей факт засвідчує актуальність тематики сьогоденної конференції. Різні люди, розташовані в різних географічних, культурних, інтелектуальних локальностях, працюють над суміжними проблемами. Що зайвий раз підкреслює їхню життєважливість, актуальність, практичну значущість для суспільства, тим самим легітимуючи або релігитимуючи соціологію і поновлюючи її зв'язок із суспільством з одного боку і державою з іншого боку.

Сьогодні я б хотів поговорити про цей трикутний взаємодії суспільства, держави та соціології. І я тут дуже вдячний Палу Тамашу, який запропонував методологічне підґрунтя для мого виступу, схарактеризувавши, що, з одного боку, посткомуністичні, пострадянські або постленінські трансформації, дослідження їх або концептуалізація були монополізовані економістами, які пропонували парадигму (або з погляду інших – міфологему) вільного ринку, який дуже швидко має виправити всі негаразди державного соціалізму. І політологами, які так само активно намагалися довести, що всі негаразди державного соціалізму або ленінізму, як називає цей феномен політолог з Берклі Кен Джавіт, можна виправити за допомогою швидкого переходу до демократії.

Ми маємо дві сторони медалі. З одного боку, демократія та економічний ринок, якими займаються та досліджують відповідно економісти та політологи. Суспільство залишається соціології. Соціологи залишаються осторонь, і вони можуть насолоджуватися тим, що ефективно функціонує вільний ринок, продукуючи матеріальні блага. Так само ефективно працюватиме політична система, забезпечуючи масову участь у демократичному політичному процесі. А від суспільства мало що залишається. Як сказала Маргарет Тетчер, такої речі, як суспільство, не існує. Є окремі індивіди і їх родини (в кращому випадку). Відповідно і соціологи теж залишаються десь на маргінесі. Вони справді стають «лузерами», як чудово сформулював Пал Тамаш. Вони лише можуть спостерігати за тим швидкісним по-тягом економістів та політологів, які рухаються до цього світлого майбутнього. Так видавалося на самому початку наших трансформацій. Але їх перебіг засвідчив, що, по-перше, вільний ринок сам по собі не є панацеєю. Він як ідея та як практика є вельми утопічним (можливо,

не менш утопічним, ніж ідея державного планування за соціалізму). І з втіленням його виникають серйозні проблеми, що навіть у нашій професійній аудиторії ми сперечаємось, чи в нас неолібералізм, чи власна автохтонна інтерпретація неолібералізму. Чи може неолібералізм є таким лейблом, що покликаний маскувати хижі та егоїстичні інтереси короткозорих еліт. Так само і з демократією. Стало зрозуміло, що марксистська критика буржуазної і формальної демократії була не такою вже і безпідставною. Електоральна демократія дуже часто спричиняє до таких неліберальних політичних форм, які абсолютно не гарантують ані ефективності управління, ані власне демократичної участі.

Більше того, імплікації всіх цих радикальних трансформацій (економічні та політичні) позначалися саме на житті суспільства, яке стало тим страждальцем, якоюсь мірою «лузером», що переносило на собі, на своєму персональному досвіді експерименти у політичній та економічній сферах, які пропагувалися і легітимізувалися науковцями-ідеологами, представниками дисциплін «Економіка та політологія». Ба більше, як не дивно, фаховий рівень представників економічних дисциплін, навіть у пострадянських країнах, був і є доволі високим. Представники цих дисциплін змогли доволі швидко адаптуватись до вимог часу й опанувати нові методології і методи аналізу економічних інституцій. Натомість з політологією в пострадянському контексті аж ніяк не склалося. Зараз нема сенсу в це заглиблюватись, але якщо контурно позначити чинники подібної ситуації, то напевно через занадто жорсткий ідеологічний контроль радянських режимів унеможливив на теренах СРСР той ступінь автономії в рамках офіційно санкціонованих дисциплін, на кшталт наукового комунізму, який був прийнятний у країнах Східної і Центральної Європи.

У пострадянському контексті, російському та українському, не існувало інтелектуальних кадрів, яких можна було б трансформувати в політологів. Науковий комуніст з УРСР — через брак інтелектуального вишколу та досвіду роботи з різними дослідницькими програмами є маловірогідним кандидатом на політолога пострадянських часів. Відтак, у пострадянських країнах єдиними ідеологами змін могли стати економісти з проповіддю вільного ринку, ідеями лібералізму і неолібералізму. Я не хочу здійснювати критичну навалу на лібералізм та неолібералізм, вони мають свої сильні сторони, позаяк мають ідеологічне, політичне, інтелектуальне та інституційне обґрунтування. Власне, що є неолібералізмом? Неолібералізм — тип ідеології, яка сьогодні фактично зняла гостроту суперечностей між консерватизмом і соціал-демократією, перетворюючи ці рухи із самостійних світоглядів на дві схожі версії одного світогляду. Суть неолібералізму є у десоціалізації суспільного відтворення за рівночасного надання переваги ринковим імперативам над суспільними. Як вислід, формується більш атомізована та приватизована система, необхідним компонентом якої є перехід від держави загального добробуту (welfare state) до держави загальної праці (workfare state). Відбувається занепад кейнсіанської національної держави загального добробуту, яка заміщується шumpетеріанським постнаціональним режимом праці. Під режимом праці мається на увазі відмова від кейнсіанської політики повної зайнятості на користь підпорядкування соціальної політики вимогам гнучкості ринку робочої сили й системній конкурентоспроможності. Скорочення бюджетних витрат на освіту, охорону здоров'я та соціальне забезпечення легітимуються за допомогою нового визначення громадянина, який розглядається не стільки як учасник республіканської публічної сфери, скільки як споживач та / або

інвестор, що діє у рамках ринку. Об'єктивними чинниками впливовості ідеології неолібералізму в політичних колах стали посилення конкуренції на світовому рівні та загострення боротьби за інвестиції. Мобільний транснаціональний капітал постійно чинить тиск на національні держави, маючи на меті дерегулювання їхніх економік, зниження податків та надання пільг корпоративним діячам.

У площині неоліберального мислення держава дискредитується та сприймається не як засіб розв'язання проблеми, а як складова проблеми. Відтак, утопічна віра у ринок залишається привабливою основою для оптимістичної політичної риторики. Неоліберальні політичні рецепти зберігають легітимність та харизму, незважаючи на очевидність проблем, які породжуються жорстким дотриманням проринкової ортодоксії.

У випадку дотримання тривіального погляду на суспільство як на вельми плюралістичний, багатшаровий та складний феномен було б фундаментальною методологічною хибою редукувати його виключно до економічної підсистеми. Це було б відтворенням хиби марксистів, прибічників матеріалістичного розуміння історії. Але тільки вже у неоліберальних, або ліберальних (як завгодно це назвемо) одежах.

Відповідно перед соціологами, які стикаються із наслідками для суспільства соціальних, економічних та політичних трансформацій, постає питання, що вони можуть зробити за такої ситуації. І тут моя позиція є класичною сократівською та просвітницькою. Соціолог є інтелектуалом; його робота полягає в продукуванні ідей. Водночас необхідно реалістично усвідомлювати, що істеблішмент пострадянських країн є якщо не антиінтелектуальним, то аінтелектуальним. Навіть цей аінтелектуальний істеблішмент не може функціонувати, не може легемітизувати своє прав-

ління, своє панування без звернення, без маніпулювання, нагадування, згадування (хоча б софістично-риторичного) певних ідей. Відповідно робота інтелектуалів з продукування ідей певного типу може прислужитися до зміни у публічному дискурсі. Важливо визначати, що саме розглядається як соціальна проблема, у який спосіб її можна осягнути та в який спосіб можна спробувати її вирішити.

І тут ми переходимо до третього елементу нашої тріади – до держави. Державі не пощастило, з точки зору інтелектуально-дослідницької, можливо, більш за все в пострадянські часи. Тому що, з одного боку, радянська держава була затаврована советологами, як тоталітарний монстр, Левіафан; тоталітарна держава-партія, яку треба деконструвати, зруйнувати і позбутися. Наступного дня настає вільний ринок, який є ефективним і справедливо розподіляє матеріальні блага. Ринок сам, зі власною допомогою ефективно й швидко розв'язує власні проблеми. Ця картина виявилась аж надто утопічною, навіть якщо подивитись реалії тих країн, де ця ідеологія народилася (я маю на увазі західні країни та США).

У цьому контексті я пропоную подивитися на альтернативні ідеї, які є релевантними ситуації постленінізму загалом і ситуації пострадянських країн зокрема. Але спершу історичний екскурс.

Підмурівки дискурсу про розвиток як модернізацію були закладені президентом США Г.Труменом у його інавгураційній промові 20 січня 1949 року, в якій він проголосив ідею «справедливої угоди» (Fair Deal) для США – власне ця концепція мала стати поширенням Рузвельтового Нового курсу (New Deal) з розбудови держави загального добробуту на весь світ. Ідея про необхідність «глобалізації» Нового курсу за допомогою ООН належала Ф.Д.Рузвельту. Рузвельтова візія передбачала так само й залучення

СРСР до цього Pax Americana. Труменова візія була значно обмеженішою, аніж світогляд його попередника. Але запропонувавши політику стримування СРСР як організаційний принцип американської гегемонії, що спиралася на контроль над світовими грішми та військову потугу як засоби стримування, вона дозволила зробити серію кроків у бік перерозподілу фінансових ресурсів із США до решти світу, аби гарантувати військову й політичну безпеку США та їхніх союзників. Модель Трумена трансформувала Рузвельтову ідею глобальної держави загального добробуту в проект «військової держави загального добробуту» (warfare-welfare state) у світовому масштабі у процесі конкуренції та протистояння радянській системі комуністичних держав. За Дж.Аррігі, з огляду на свою внутрішню політику США підтримували соціальне кейнсіанство — тобто намагалися забезпечити повну зайнятість та якнайактивніше масове споживання у країнах Заходу — натомість Решті було накинута проект «розвитку». Реалізація Труменової візії мала б своїм вислідом зміну ситуації, за якої «більш як половина населення світу живе в умовах, що межують із злиднями. Ці люди не мають достатньо продуктів харчування, вони стають жертвами хвороб. Їхнє економічне життя є примітивним та застійним. Їхня бідність є гальмом та загрозою як для них, так і для заможніших регіонів. Уперше за свою історію людство має у своєму розпорядженні знання та вміння, щоби полегшити страждання цих людей. Я переконаний, що ми повинні поділитися з мирними націями перевагами наших технічних знань, аби допомогти їм зреалізувати прагнення до кращого життя. Ми бачимо програму *розвитку* (*курсив мій.* — П.К.), яка ґрунтована на засадах демократичної справедливої угоди. Вища продуктивність є ключем до процвітання та миру, а ключем до кращої продуктивності є ширше й енергійніше

застосування сучасних наукових і технічних знань». «Справедлива угода» мала стати соціально-економічним додатком до сформульованої у березні 1947 року доктрини Трумена, за якою США брали на себе зобов'язання допомагати вільним народам зберігати свої інституції та свою цілісність у протистоянні з агресивними рухами, що намагатимуться нав'язати їм тоталітарні режими. Труменові тези згодом були конкретизовані у програмовому документі ООН з економічного розвитку недорозвинених країн, що побачив світ 1951 року. Деякі положення цього плану дій нагадують погляди сучасних adeptів «структурної перебудови» (structural adjustment): «...Економічний прогрес є неможливим без болючих реформ. Треба відкинути стародавню філософію, старі соціальні інституції повинні дезінтегруватися, зв'язки, що ґрунтуються на касті, вірі та расі, мають бути понижені, а очікування кращого життя чималою кількістю індивідів, неспроможних встигати за прогресом, достеменно не справдяться. Вкрай мало таких спільнот, які готові заплатити повну ціну за досягнення прогресу».

Зникнення ленінізму та дезінтеграція соціалістичного табору (спершу відпад східноєвропейських сателітів, а згодом і розкладання радянського ядра системи) трансформували радянські республіки із суто теоретичним суверенітетом у квазінаціональні держави. Правлячі кола цих новітніх політичних утворень — які, у випадку України, пройшли шлях від агентів пізнього ленінського режиму, що переживав неотрадиціоналістську дегенерацію, до опортуністичних прибічників ідеї політичної незалежності — легітимували своє рішення у термінах теорії раціонального вибору, наполягаючи на необхідності існування національної держави задля успішного економічного розвитку та досягнення суспільного добробуту. За умов постленінізму українські державні менеджери зіткнулися з проблемами,

що нагадували виклики, які поставали перед елітами нових країн третього світу — а саме, модернізації та розвитку.

Постленінські політичні утворення, як попередньо постколоніальні режими третього світу, повинні забезпечити політичну стабільність, аби закорінити нові зразки влади та нові політичні механізми розв'язання конфліктів поміж різними сегментами суспільства. За Г.Ротом, то вона, політична стабільність, є першочерговим завданням, оскільки за її відсутності досягнення у всіх інших сферах, таких, як соціальний та економічний розвиток, є хисткими. Водночас, як показав аналіз Гантінгтонової абсолютизації стабільності, ця мета не повинна ставати самодостатньою та затьмарювати важливість розбудови демократичних інституцій, заснованих на участі. Тому завдання творення політичної та національної спільнот, об'єднаних спільним відчуттям належності до одного цілого, є щільно пов'язане з пошуком формули стабільності.

Врешті, від правлячих кіл нових держав в обох випадках очікуються розробка та втілення програми економічного розвитку, обіцянка якого, разом із іншим принциповим фактором прагнення незалежності — боротьбою за визнання — як окреслив цей феномен А.Гонет, була одним із мотиваторів масової (у випадках певних країн) мобілізації та колективної дії задля досягнення незалежності. Поняття боротьби за визнання долає обмеженість суто утилітаристської парадигми в поясненні суспільних феноменів та інтерпретується як «життєва людська потреба», реалізація якої є ключовою для обґрунтування й прийняття іншими цінності спільнот та індивідів, культура та спосіб життя яких, будучи відмінними, водночас не є панівними / гегемоністичними у політико-економічному та ідеологічному сенсі, а отже — дискримінуються. Водночас переважній більшості країн третього світу було необхідно роз-

будувати нові національні держави, які мали заповнити вакуум, що лишився після визволення від колоніальної влади. Натомість постленінські суспільства загалом і Україна зокрема потребують не стільки розбудови абсолютно нової держави, скільки реструктуризації розгалуженої системи залишених у спадок попереднім режимом інституцій, які мають адаптуватися відповідно до вимог нових імперативів – політичної демократії, ринку та безпосередньої взаємодії із капіталістичною світ-економією.

Варто відзначити, що успадкування державного апарату постленінськими політичними утвореннями є водночас і перевагою, і ганджем у порівнянні з постколоніальними суспільствами третього світу. Це є перевагою, позаяк останні повинні створювати політичний порядок, фактично не маючи майже ніяких професійних кадрових та інституційних ресурсів. Це є вадою через специфічну структуру пізнього ленінського режиму, який втратив автономію від суспільства та єдину домінуючу логіку, що скеровувала його дії в усіх підсистемах соціуму шляхом делегування через узурпування, та перетворився на патерналістський устрій неотрадиціоналістського штибу. Такий устрій, поза сумнівом, не передбачав самостійного представництва та озвучення інтересів соціальними групами. Саме цей вимір ленізму робить правомірним незадіяння концепції авторитарної соціалістичної держави загального добробуту, яка начебто ґрунтувалася на квазісуспільному договорі. Ленінські режими на будь-якій стадії свого розвитку / занепаду принципово відмовлялися санкціонувати організаційне оформлення груп захисту інтересів. Рівночасно ленінці проголошували, що інтереси суспільства враховуються агентами режиму, які, хоч і не виступали від імені суспільних груп (як це мало б місце за умов корпоративної системи), проте мали змогу говорити про певні сегменти соціаль-

ного простору, легітимуючи у такий спосіб існування специфічних «доменів» соціальної та політичної систем. Як вислід, партія, що розглядалася в термінах військової організації станового типу (приміром, як релігійний лицарський орден) і мала відгороджуватися від суспільства, стає інституцією, засадничою метою якої є інкорпорація (але не репрезентація, як це трапалося з авторитарними однопартійними режимами Іспанії за часів Ф.Франко та Мексики під владою інституційної революційної партії). Ці зміни зумовили розклад унітарної доміантної логіки, яка мала бути універсальною для всіх соціальних сфер, та сприяли виникненню автономних логік окремих полів суспільства. Режим пізнього ленінізму, за влучним висловом Л.Бруста і Д.Старка, перетворюється на Гулівера, якого зв'язали ліліпути — держава, попри свою колосальну владу примусу, втрачає інфраструктурну владу, розпорошуючи свої зусилля на реалізацію численних партикулярних інтересів. Партія-держава епохи традиціоналістської дегенерації не є «закоріненою у своєму соціальному середовищі, вона розчиняється в ньому» .

З огляду на такий спадок нагально актуальним завданням правлячих еліт постленінських суспільств стає конструювання держави, що сприяє розвитку. Щобільше, сприйняття держави як автономного агента розвитку стає елементом дискурсу політичного істеблїшменту України після «десятирічки» ортодоксально-ринкової риторики. Водночас на постленінські суспільства покладається — відповідно до вимог неоліберального консенсусу — усунення держави із суспільно-економічного життя, навіть попри те, що лише держава спроможна створити інституційну систему координат, у межах якої може функціонувати ринок, здійснюватися накопичення капіталу та розбудовуватися мережа соціального захисту. Домінування державної

власності за умов ленінізму внеможливіє виникнення ринку як еволюційної універсалії у процесі постання диференціації. Ринкові реформи можуть лише проектуватися: «Такий спроектований капіталізм (або капіталізм без капіталістів як активних захисників своїх класових інтересів), – твердить німецький соціолог К.Оффе, – цілком залежить від рішень, які є видимими, а відтак, вимагають обґрунтування. Розвиток цього капіталізму не може спиратися на стихійну емерджентну еволюцію, яка переважала в історії західних капіталізмів-першопроходців. Новий клас підприємців (відповідно і новий клас найманої робочої сили, на яку перетворюються вчорашні «робітники-громадяни») витворюється дотично проекту, що розроблявся політичними елітами». Водночас недоречно перебільшувати «дизайнерську складову» в постленінських суспільних змінах, позаяк агенти перемін послуговуються не стільки чіткими планами, формулами чи терапіями, скільки застосовують наявні ресурси, інакше кажучи, «постсоціалістичне будівництво» не просто відбувається на руїнах «соціалізму», а використовує ці руїни як будівельні матеріали.

Втім, попри всю типологічну схожість завдань, що виринали і виринають перед країнами, що розвиваються, та постленінськими державами, було б помилковим недооцінювати ґрунтовно відмінні стартові умови двох типів суспільств – наприклад, відсутність індустріалізації у більшості випадків третього світу проти тотальної індустріалізації радянського гатунку. Для нашого аналізу важливішими є не відмінності у матеріальній інфраструктурі, а паралелі в інституційній будові та панівних культурних зразках відповідних суспільств. До цих паралелей в економіці «спізно індустріалізованих» та постленінських країн долучаються, на думку А.Амсден, певні спільні структурні риси, а саме: складності із доступом до зовнішніх

ринків, проблеми із дизайном продукції та доволі відстала технологія. Жодну з цих проблем, на переконання цієї авторитетної дослідниці з Массачусетського інституту технологій, неможливо розв'язати, покладаючись тільки на невидиму руку ринку та дотримуючись приписів неоліберальної ортодоксії.

Ідеї, які наголошують, що держава може і зобов'язана відігравати активну і продуктивну роль у розвитку суспільства, не є новими. Спершу їх вповні сформулював сучасник Маркса Фрідріх Ліст, якому присвятив непогану історичну розвідку гарвардський дослідник Роман Шпорлюк. Але в Західній Європі геомоністичними стали ідеї або Адама Сміта, або Маркса.

А.Сміт ще в 1755 році сформулював ідеї, які сьогодні є підмурівком сучасного неоліберального консенсусу: «Людина зазвичай розглядається державними діячами та прожекторами як матеріал, подібний до політичного механізму. Прожектори порушують дію закону природи в людських справах; натомість природа вимагає, аби її просто залишили в спокої та дали їй змогу грати за чесними правилами для досягнення її цілей та встановлення власного порядку. Навряд чи потрібні ще якісь передумови для піднесення держави від найнижчого варварства до найвищого ступеня багатства, окрім миру, легких податків та терпимого правосуддя; все інше розвинеться природним шляхом. Усі уряди, які стають на шляху цього природного розвитку, які силоміць намагаються скерувати порядок речей в іншому напрямі або прагнуть зупинити прогрес суспільства в певний момент, є неприродними; щоби підтримувати своє існування, вони мають бути тиранічними гнобителями». (У ХХ столітті теоретик та практик суспільного розвитку, контрольованого державою, Сталін протиставив принципу невидимої руки не менш парадиг-

матичний заклик: «Втручатися до всього»). Відтак, функції держави обмежуються лише кількома завданнями: обов'язком захищати суспільство від насильства та поглинання іншими державами; обов'язком захищати настільки, наскільки це є можливим, кожного члена суспільства від несправедливості та пригноблення з боку всіх інших членів суспільства шляхом встановлення справедливої системи правосуддя; обов'язком створювати й підтримувати ті громадські роботи та ті громадські інституції, створення та підтримка яких ніколи не зацікавить індивіда або невелику групу індивідів через неможливість отримання прибутку, який би відшкодував витрати цих індивідів від такої діяльності. Водночас Сміт вважав, що подібне інвестування у громадське благо приносить суспільству набагато більше, аніж просте повернення витрат.

Східна Європа так само потрапила під вплив цих ідей. Фрідріх Ліст несподівано вигулькнув наприкінці 19-го століття, а особливо вже у повоєнний час у Східній Азії, зокрема у такій країні, як Японія. Японія власне стала парадигматичним прикладом того, як держава може здійснювати інтервенції у суспільство, розвиваючи і модернізуючи його за певною схемою. «Держава, що сприяє розвитку» (цей термін запропонував американський соціолог Чарлмерс Джонсон, відрізняється від ліберальної, регулятивної держави. З іншого боку, вона радикально відрізняється від соціалістичної держави планового характеру, оскільки «держави, що сприяє розвитку», функціонує у системі координат ринку. Просто вона не покладається на вільну гру індивідуальних цілераціональностей у рамках системи координат ринку, а залишає за собою право втручатися і коригувати. Натомість необмежена гра ринку погрожує *market failures*.

У площині неоліберального мислення держава дискредитується та сприймається не як засіб розв'язання

проблеми, а як складова проблеми, а відтак, «утопічна віра у ринок залишається привабливою основою для оптимістичної політичної риторики. ...Неоліберальні політичні рецепти зберігають легітимність та харизму, незважаючи на очевидність проблем», які породжуються жорстким дотриманням проринкової ортодоксії. Водночас, на думку П.Еванса, після елегантної критики наївної віри у природно компетентну та просвітницьку державу теоретиками неоліберального підходу прихильникам концепції держави, що сприяє розвитку, стало легше обґрунтовувати необхідність прискіпливого аналізу конкретних кроків держав у реальному житті та їхніх чинників. Власне реалізація неоліберальної програми на практиці стала найсерйознішим аргументом проти цієї теорії, позаяк вона розглядала державу як сукупність атомізованих індивідів, які прагнуть здобути максимальну вигоду, а відтак створюють сприятливі можливості для отримання ренти своїм прибічникам; тимчасом дії, спрямовані на мінімізацію держави та перетворення її на нейтральнішого арбітра Смітового штибу, вимагали цілеспрямованих зусиль саме з боку державного апарату. А.Гіршман звернув увагу на те, що ознакою країн третього світу є факт «спізненого започаткування розвитку. Ця умова робить їхній розвиток менш спонтанним та більш контрольованим процесом у зіставленні з тими країнами, де цей процес розпочався раніше».

Суть неоліберальної літаниї – це констатація смерті регульованої економіки, місце якої заступають корпорації постіндустріального гатунку. Ці корпорації навіть на традиційних ринках – приміром, газовому – оперують у стилі бірж, уповні відповідаючи візії вільного ринку А.Сміта та А.Маршалла. Серія корпоративних банкрутств останніх років, символом яких є крах «Енрону», промовисто засвідчила, що неоліберальна формула дає збої у контексті не тільки Решти, але й першого світу.

Не можна не погодитися із висновком відомого британського дослідника радянського реального соціалізму А.Нове, який твердить, що постленінські країни успадкували від попереднього режиму викривлену структуру промисловості, яка, окрім того, є екологічно небезпечною та позбавленою засобів комунікації й інфраструктури. Адекватність неоліберальної моделі за рецептами рейганоміки та тетчеризму умовам постленінізму є більш ніж сумнівною, адже навіть за умов західних держав як ядра капіталістичної світ-системи висліді політики «нових правих» були далекими від економічного успіху: «Рейгану вдалося за вісім років перетворити Сполучені Штати з найбільшого у світі кредитора у найбільшого в світі боржника...». Важливою частиною виборчої програми Р.Рейгана була обіцянка збалансованого бюджету. В 1981 році – тобто на початку першого президентського терміну Рейгана – дефіцит американського федерального бюджету становив 74 млрд доларів США, а загальна заборгованість країни сягала 1 трлн доларів США. За десять років як дефіцит федерального бюджету, так і заборгованість країни зросли в чотири рази, дорівнюючи 300 млрд доларів США та 4 трлн доларів США відповідно.

Для прибічників дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, є очевидним, що зростання вимагає «систематичного, дисциплінованого (курсив мій. – П.К.) втручання держави на всіх стадіях розвитку, аби допомогти певним фірмам поліпшити донедавна доволі низьку якість їхньої продукції». Натомість постленінські еліти демонструють відданість антиплановій ідеології – яка часто є кон'юнктурною – що спонукає їх запозичувати моделі розвитку з підручників із вільної ринкової економіки, але за умов, коли існує гостра нестача приватного капіталу, нехтуючи уроками Японії та Південної Кореї.

Успішне формулювання та втілення політики розбудови держави, що сприяє розвитку, можливе лише за умо-

ви дослідження аналогічних процесів в інших суспільствах, врахування неповторності кожного «історичного індивідуума» та детального аналізу розмаїтих моделей і стратегій досягнення модерного суспільного порядку та стабільного розвитку. За такого підходу зверхній свідомий та підсвідомий апіоризм, закорінений у євроцентричній інтелектуальній традиції, втрачає свою легітимність. Розвиток за умов відсталості робить імперативом пошук не стільки відповідників, скільки заміників інституційного профілю піонерів. Відомо, що категорію заміника (substitute) розробив А.Гершенкрон з метою обґрунтування критики Марксової формули, яку німецький мислитель висунув у «Капіталі»: індустріально розвиненіша країна пропонує менш розвиненій картині її прийдешнього. Через свою відсталість розвиток країн, що модернізуються, фундаментально відрізняється від модерних суспільств, і, щобільше, ці відмінності великою мірою «є наслідком застосування інституційних інструментів, які не мають аналогу в розвинених індустріальних суспільствах». С.Кузнец так само вказував на ускладненість виникнення системи координат сучасного економічного зростання, позаяк пошук заміника елементів, притаманних лідерам, тобто європейській цивілізації, є нелегким.

Теоретизування представників дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, передусім відбувається у рамках Веберової системи координат. Але це своєрідний Вебер, Вебер, чимось подібний до Маркса структуралістів: у теоретизуванні «державоцентристів» німецький мислитель постає як аналітик динаміки об'єктивних економічних та політичних структур, натомість ідеативний вимір його дискурсу переважно ігнорується (не дивно, що серед поборників цієї школи популярними є роботи історика О.Гінце, які розглядали міждержавні конфлікти як рушійну

силу розвитку інституцій модерної європейської держави). Попри свою пильну увагу до Східної Азії, яка впродовж останнього століття була основним «постачальником» держав, що сприяють розвитку, прихильники однойменної дослідницької програми згадують про цивілізаційну специфіку цього регіону лише побіжно. Природно, що інтелектуальний рух на захист центральності держави, з одного боку, протиставляє свою емпіричну, порівняльно-соціологічну орієнтацію «великій теорії» Парсонсового гатунку, а з іншого – пориває із соціологічним нормативізмом на користь послідовно структурного ухилу. Найпослідовніше ці теоретико-методологічні принципи віддзеркалилися у програмовій праці Т.Скочпол «Держави та соціальні революції», у якій американська дослідниця спонукує пояснювати суспільні трансформації, одним із різновидів яких є соціальні революції, проблематизуючи виникнення (але не творення ідеологічним авангардом) революційної ситуації всередині режиму. Наступним кроком має стати ідентифікація об'єктивно детермінованих і комплексних переплетінь різноманітних дій груп, що є відмінним чином розташованими. Саме ці переплетіння та обопільні дії визначають форму революційного процесу та дозволяють новому режиму набирати силу. Таку комплексну взаємодію факторів можна досягнути тільки шляхом виняткової зосередженості на інституційно детермінованих ситуаціях та відносинах груп всередині суспільства за рівночасного аналізу взаємодії поміж суспільствами у рамках міжнародних структур, що постійно розвиваються у всесвітньо-історичному контексті. «Прийнявши такий безособовий та несуб'єктивний погляд, який наголошує на типових відносинах між групами і суспільствами, – робить умовивід Скочпол, – ми пристаємо на позицію, яку можна узагальнено назвати структурним поглядом на соціокультурну

реальність». Скочполів підхід, хоч і був своєрідним «запереченням заперечення» важливості ролі держави структурно-функціоналістськими та плюралістичними теоріями, водночас не спромігся взяти до уваги вплив динаміки ідей на структурні зміни. Власне цей гандж — а радше засліпленість, яка є логічним вислідом такої теоретичної орієнтації — переслідує усіх прихильників розташування держави у центрі соціологічного аналізу. Як засвідчила полеміка поміж Т.Скочпол і В.Сьюелом, суто структурний аналіз залишає «за дужками» дуальну природу структури, а відтак, нездатний осягнути роль ідеологій у конституюванні та інституціоналізації соціального порядку. З плином часу Скочпол пом'якшує свої формулювання щодо первинної ролі структур у детермінації соціально-політичних змін, але запровадження нею ідеологічних факторів до свого аналізу має ситуативний характер і не проходить на рівні синтезу. Обговорюючи чинники іранської революції, яка поточила режим шаха Реза Пехлеві, Скочпол оперує таким фактором, як моральна упевненість, та формулює несподіваний і необґрунтований висновок про логічну суголосність пояснення успішної революційної розбудови держави із посиланням на роль духовних лідерів, з одного боку, та на її «державоцентристську» систему координат — з іншого. Відтак, у межах дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, завжди залишається відкритим питання про критерії відокремлення необхідних та достатніх передумов радикальних суспільних змін.

Не можна оминати увагою існування зв'язку між теоріями держави, з одного боку, та політичними традиціями територій, які ці теорії концептуалізують, — з іншого: американська держава інтерпретувалася переважно за допомогою концепції плюралізму, латиноамериканська — теорій залежності, а для країн Східної Азії було розпропаго-

вано категорію держави, що сприяє розвитку. Попри всю свою умовність, така типологія фіксує ключові відмінності як у структурі, так і в культурі бюрократичних машин вказаних регіонів. Хоч у випадку Латинської Америки держава, яку можна було б характеризувати як ініціатора розвитку, й існувала, її інституційний профіль суттєво відрізнявся від східноазійського. Латиноамериканські держави були так само авторитарними та активно заохочували практики політичного капіталізму, як і їхні східноазійські «колеги». Але загалом латиноамериканські держави виявилися нездатними втілити у життя доктрини розвитку, які вони реально сповідували або риторично заявляли, що вони їх сповідують. Перепони на шляху реалізації таких програм поставали через патримоніальну природу бюрократії, яка була вкрай нестабільною через свої щільні зв'язки з політикою. Відповідно, призначення на ту чи ту посаду в державному апараті визначалося не стільки меритократичними міркуваннями, скільки політичною кон'юнктурою, що значно звужувало основу довготривалої влади бюрократії, унеможливаючи проведення стабільної політики. Натомість в Японії ми маємо класичний приклад правління меритократичної бюрократії, що власне і не може дивувати, зважаючи на культурну «традицію», яка спиралася на типову змінну партикуляризму за рівночасного акцентування принципу досягнення. За свідченням Ч.Джонсона, у країні вранішнього сонця бюрократія «рекрутується з найкращих випускників правничих факультетів провідних університетів країни, а призначення здійснюються на основі обов'язкових, з точки зору закону, національних іспитів — прем'єр-міністр може особисто призначити тільки приблизно двадцять міністрів та керівників агентств — і на цих призначеннях не позначаються результати виборів. Бюрократія розробляє фактично всі про-

екти законів, постанов, розпоряджень, правил та ліцензій, які керують життям суспільства». Безперечно, така система має свої вади – її стабільність та захищеність від тиску політичного й громадянського суспільств унеможливує зміну засад її функціонування, що засвідчила тривала криза японської моделі. За відсутності глибокої інтерналізації конфуціанських цінностей, які наголошують первинність громадського блага, відсутність механізмів стримувань та балансів стосовно бюрократії зумовлює втрату нею спромоги приймати раціональні рішення, з одного боку, та посилює практики політичного бізнесу – з іншого (детальніше про політичний бізнес у Східній Азії). Успішна держава, що сприяє розвитку, повинна знати міру власного втручання та воліти зупиняти його у разі потреби.

Обговорюючи інституції держави, що сприяє розвитку, вкрай недоцільно нехтувати тим фактом, що численні лідери країн третього світу надихалися радянською стратегією розвою (достатньо лише згадати індійську комісію з планування та південнокорейські п'ятирічні плани), ґрунтовними рисами якої були: центральне всеосяжне планування, державна власність на засоби виробництва, масовані державні інвестиції на підтримку індустріалізації та пріоритетний розвиток важкої промисловості. Досвід спізнілого розвитку яскраво засвідчив, що ефективні результати приносило сполучення державного втручання з використанням ринкових механізмів. Ще одним потужним імпульсом для дій держави, що сприяє розвитку, став досвід піднесення Східної Азії. До японського «вундеркінда» у 1960–1980-ті роки прилучилися так звані азійські тигри – Гонконг, Сінгапур, Південна Корея і Тайвань. Успіх цих країн, які на початковій стадії розвитку можна було залучити до напівпериферії (у випадку Японії) та периферії (у випадку «тигрів»), піддав сумніву жорстко-де-

терміновану бінарну диференціацію світу, що висувалася теоретиками залежності та розвитку недорозвитку, а також став викликом світ-системному аналізу з його наповнянням на тому, що розвиток є лише грою з нульовою сумою. Вельми промовистий є такий показник, як відношення валового національного продукту на душу населення цих країн до середнього світового валового національного продукту на душу населення. У 1960 році цей показник становив для Японії 281,9%, Гонконгу – 103,8%, Сінгапуру – 105,9%, Південної Кореї – 45,4%, а Тайваню – лише 20,9%. Як бачимо, за винятком Японії, стартові показники цих країн були або на рівні середньосвітових, або навіть набагато нижчими. Натомість за 40 років (тобто у 1999 році) східноазійські держави досягли вражаючого прогресу: японський ВВП на душу населення дорівнював 703,8% від загальносвітового, Гонконгу – 372,9%, Сінгапуру – 461,7%, Південної Кореї – 196,7%, а Тайваню – 211,3%. Отже далеко не всі країни, що стали на шлях розвитку із запізненням – переважно через індустріалізацію – були пасивними одержувачами «дарів» від розвинених країн, які передавали їм застарілі технології, що назагал вимагають екстенсивних витрат праці. Деякі з цих «спізнілих» держав виявилися надзвичайно активними й креативними з огляду на свою здатність до інституційних та політичних інновацій. Отримуючи державні субсидії, індустріалізовані країни Півдня трансформували приватний сектор своїх економік, наблизивши його до високотехнологічних зразків Півночі.

Втім, антиномічне протиставлення західного та східного шляхів капіталізму, попри всю свою евристичність за умови усвідомлення ідеально-типової природи такого зіставлення контекстів, що контрастують, не повинно затьмарювати важливу роль, яку держава посідала у становленні за-

хідного модерного економічного і соціального порядку, розвіюючи міф про західноєвропейську індустріальну революцію як процес, що ініціювався виключно вільною грою приватних інтересів. Потужну критику ліберального символу віри запропонував К.Полані. Релевантність поглядів Полані сьогоденному світу експлікується такими вченими, як Дж.Аррігі та Б.Сілвер, Ф.Блок, М.Буравой, Г.Рот. Покладання винятково на сили саморегульованого ринку не спрацьовує, і втручання держави є необхідне для стимулювання та дисциплінування підприємницької поведінки капіталістичного класу. За проникливим спостереженням Еванса і Рюшемейера, у країнах третього світу, до яких сьогодні прилучаються суспільства колишнього другого світу, «існує висока ймовірність, що панівний клас охоплює тісно пов'язаних між собою власників олігополій, щоби́льше, інтереси деяких із них є не локальними, а транснаціональними. До панівного класу також долучається не менш щільно пов'язана між собою аграрна еліта, чий інтереси є водночас патримоніальними й зорієнтованими на прибуток». Представники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, всіляко уникають апріорної ідентифікації держави з легально-раціональним типом панування, а відтак, відмовляються від формулювання універсальних рецептів для розв'язання проблем у кожній окремій історичній ситуації. Вочевидь правий Д.Сейер, який нагадує, що такі країни, як Тайвань та Корея, не можуть розглядатися як зразки раціонально-легальної адміністрації або буржуазної демократії, а найбільш вражаючого успіху капіталізму в ХХ столітті досягла Японія, якій властива тривала політична стабільність і патерналістський соціальний етос і в якій компанія «Міцубісі» була заснована з допомогою держави.

Держава, що сприяє розвитку, активно вдавалася до примусу: дослідниця корейського досвіду М.Ву-Камінгс

погоджується з Мао Цзедунем, що влада виростає з дула гвинтівки. Рівночасно вона звертає увагу, що конфігурація політичної й економічної влади в східноазійському регіоні суттєво відрізнялася від ідеально-типової візії як капіталізму, так і соціалізму, причому несподівано для прибічників ортодоксальної, послідовно структуралістської позиції державо-центристської школи, Ву-Камінге, у дусі, сумісному з позицією модернізаторів, запроваджує таку змінну аналізу, як культура: «Достоту так само, як Кім Ір Сен під впливом конфуціанства розбудував спадкову родину-державу в Північній Кореї та назвав це комунізмом, корейські чеболи розбудували великі, керовані родинами, спадкові корпорації в Південній Кореї та назвали це капіталізмом». Водночас необхідно усвідомлювати неможливість універсалізації впливу конфуціанства. По-перше, конфуціанство пройшло кілька стадій у своєму розвитку: класичне конфуціанство (з моменту свого виникнення до III століття), неоконфуціанство (X–XIX століття) та нове конфуціанство, яке є феноменом XX століття. По-друге, властива конфуціанству акцентція на взаєминах персональної залежності за рахунок безособового «легалізму» значно прискорювала поширення капіталізму за умов сприятливої кон'юнктури; водночас відсутність або недорозвиненість інституціоналізації правових засад економіки ускладнюють розв'язання проблемних ситуацій у кризову добу.

Пояснення постання східноазійських держав, що сприяють розвитку, неможливе без включення до аналізу масової мобілізації, спричиненої націоналізмом та війнами. Показово, що як Тайвань, так і Південна Корея виникли за умов громадянських воєн, які й дотепер не скінчилися, а соціальні, політичні та економічні інституції цих суспільств розвивалися вже за доби холодної війни, коли дії національних держав визначалися імперативами виживання

та геополітичними калькуляціями надпотуг. Окрім того, абсолютизація трансформативного потенціалу держави безвідносно до світ-системного контексту є недоречною. Прикладом, цілі доктрини Трумена були набагато масштабніші за план Маршалла, а відтак, навряд чи могли розраховувати на ухвалу у фіскально-консервативному американському конгресі. Легітимація масового переозброєння Заходу, яке забезпечило б світ-економіку необхідною ліквідністю, стала можливою лише через війну в Кореї, що виконала функцію плану Маршалла для Японії: військові замовлення поживали економіку цієї країни.

Не заперечуючи очевидного факту, що будь-яка держава є інструментом класового панування, прибічники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, звертають свій погляд до іншого виміру функціонування цієї інституції – її ролі корпоративного діяча. За влучною формулою Кардозо, ми не можемо розглядати державу «суто як прояв класових інтересів, не усвідомлюючи, що такий прояв вимагає організації. Позаяк така організація не може бути нічим іншим, крім як соціальною мережею індивідів, вона існує сама по собі й має власні інтереси». Водночас будь-яку державу – навіть тоталітарні партії-держави не є винятком – не можна досягнути як моноліт. Отже, завжди є загроза перетворення її на арену соціальних конфліктів між панівними та підкореними класами, які воліють перетворити державу на засіб досягнення своїх партикуляристських інтересів, спричиняючи фрагментацію та параліч держави як корпоративного діяча. Одним із ключових вимірів держави, спроможної стимулювати розвиток, є її здатність формулювати та захищати універсальні інтереси суспільства, виходячи у такий спосіб за межі одновимірного марксистського бачення сучасної держави, яке у парадигматичному формулюванні В.І.Леніна постулювало,

що «будь-яка бюрократія і за своїм історичним походженням, і за своїм призначенням являє собою чисто і виключно буржуазну установу...». У своєму реальному функціонуванні держава реалізує цілий спектр протилежних за змістом цілей, будучи водночас інструментом панування, захисником універсальних інтересів (громадянського) суспільства і водночас зберігаючи свою корпоративну ідентичність, яка є основою автономії держави щодо суспільства. Конкретно-історична комбінація попередньо перелічених характеристик держави не може визначитися а ригіди в рамках есенціалістської соціальної теорії і має контингентний характер. Варто також зважити на те, що державний інтервенціоналізм не є панацеєю та повним заміником Смітового «нічного вартового». Наслідки втручання держави до сфери суспільного й економічного розвитку є двозначні: держави, що переймаються розвитком, часто маніпулюють фінансовою структурою, аби підтримати пріоритетні сектори економіки.

За відсутності інституцій, які знижують вартість економічних операцій, гарантують права власності та забезпечують широкий доступ до інформації в економіці у поєднанні з недорозвитком бюрократичної традиції та корумпованістю політичного класу, знецінюється роль такої переваги, як дешевина робочої сили або навіть інвестиції до людського капіталу. Завдання розбудови бюрократичного апарату не вичерпується витворенням відповідної матеріальної інфраструктури: як і в будь-якому процесі, для зведення нових інституцій необхідні подолання мікрораціональностей (вираз Г.О'Доннела) та заміщення їх цінностями, які можуть бути засадами спільної раціональності менеджерів держави. Інакше кажучи, конструювання професійного етосу державної служби необхідне, але довершення цього процесу може тривати десятиріччями —

розкіш, яку більшість держав як третього, так і другого світу не можуть собі дозволити.

Однією з ключових характеристик держави, яка налаштована на стимулювання розвитку, є її відносна автономія, тобто спромога формулювати та втілювати політику, яка конфліктує з інтересами впливових соціальних груп. Водночас зміцнення держави як корпоративного діяча може загрожувати її автономії, натомість її ефективно втручання до економічної сфери часто робить з держави арену соціальних конфліктів. Держава справляє неабиякий вплив на процеси розвитку, використовуючи стратегічно важливі підприємства, що перебувають у державній власності. Така політика є класичною і виправдовує себе за умов, коли є потреба подолати перепони приватним інвестиціям, створювані зовнішніми факторами. Втручання держави до певної галузі економіки виконує функцію запрошення приватних діячів; воно також допомагає визначати пріоритетні напрями економічної трансформації. За обставин ринку, що контролюється олігополіями, саме державні підприємства сприяють відновленню конкуренції.

Серед пострадянських дослідників є вельми поширеною думка про беззаперечну перевагу приватної власності з погляду ефективності функціонування економіки над державною власністю. Натомість послідовники дослідницької програми держави, яка сприяє розвитку, піддають сумніву акцент на приватній власності як найважливішому елементі ринкової економіки, оскільки конкуренція та регулювання є важливішими чинниками, що визначають економічні показники, ніж тип власності. Ба більше, сфокусованість на питанні власності, яка відволікає від фундаментальніших проблем (приміром, лібералізації економіки), є шкідливою.

Успіх втручання держави до соціально-економічного життя можливий за умови збереження її автономії за

одночасної капіталістичної орієнтації; зведення держави до інструменту досягнення персональних цілей її менеджерів зумовлює формування клептократичної держави, що гальмує розвиток, породжуючи не стільки «колективне благо», скільки «колективне лихо». Відтак, зменшення ступеня автономії клептократичної держави позитивно позначається на соціально-економічному розвої. Попри всю можливу автономію, держава, що сприяє розвитку, не ігнорує інтереси панівних класів. Автономія держави зростає за умови, що панівні класи перебувають у стані конфлікту поміж собою (таким прикладом може бути зіткнення традиційних латиноамериканських еліт, чий вплив був зумовлений земельною власністю, із промисловцями) або у разі потреби панівних класів у втручанні з боку держави для подолання опору, який чинять експлуатовані класи. Так, перуанські військові, придушивши селянські заворушення, взяли державний апарат під свій контроль та використали його проти землевласницької еліти.

Автономія держави справджується не лише у виборі певних стратегій накопичення капіталу, але й у державній політиці з розподілу та перерозподілу економічних ресурсів. Тайвань слугує за зразок покращання розподілу доходів, яке було вислідом не лише земельної реформи 1950-х років, але й стимулювання тих галузей промисловості, які зміцнюють експортний потенціал економіки. Результатом такої політики стало примноження реальних заробітків населення за рівночасного зменшення нерівності.

Оригінальним внеском до соціології розвитку та модернізації з боку дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, є переосмислення нею наслідків взаємодії між національною державою і транснаціональними корпораціями. Дискурс неоліберальної глобалізації вимагає від національних держав створення найсприятливішого клімату

для транснаціональних корпорацій, погрожуючи, у протилежному разі, втечею капіталу. Теоретики лівого спрямування з підозрою ставляться до діяльності транснаціональних корпорацій, розуміючи їхню повсюдність як шкідливу для економік країн-реципієнтів. Адепти дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, вдаються до більш аналітично-індуктивної методології оцінки взаємодії між транснаціональними корпораціями і національними урядами. Поза сумнівом, транснаціональні корпорації є не лише глобальними економічними гравцями, а й «національними корпоративними громадянами», які включені до політико-економічного життя країни свого розташування, а відтак, чинять тиск на національну державу так само, як і будь-який інший лобіст. Від локальних груп захисту інтересів транснаціональні корпорації відрізняються обсягом своїх ресурсів, отже, їхня присутність суттєво змінює політичний баланс сил у суспільстві. Однак апріорної відповіді на питання про вплив транснаціональних корпорацій на національні економіки не може бути, позаяк граничний результат залежить від ефективності політичних заходів, що реалізуються державою-реципієнтом іноземних інвестицій. Аналізуючи різні сектори економіки в країнах третього світу (предметом вивчення стають видобувні галузі, промисловість та позики капіталу), Еванс формулює скептичну позицію щодо наслідків проникнення транснаціональних корпорацій, яка долає однобічність як оптимістів, так і песимістів. Усупереч своїм опонентам, він потверджує, що транснаціональні корпорації не лише зацікавлені в експлуатації природних ресурсів країн свого розташування, використовують місцевих робітників суто як некваліфіковану робочу силу та головно експортують усю видобуту сировину за межі країни. За таких умов компрадорська держава отримує лише символічні подат-

кові надходження та незначну частку прибутків корпорацій. Адекватна політика держави, що стимулює розвиток, радикально змінює традиційну картину: після надходження першої хвилі інвестицій транснаціональні корпорації стають зацікавленішими у продовженні своїх операцій; і щобільше, із поступовим зниженням цін виробництва місцеві компанії заступають транснаціональні корпорації. Держава отримує важелі впливу на транснаціональні корпорації та збільшує надходження до бюджету, підвищуючи податки й залучаючи вітчизняні компанії до виробництва. Це, своєю чергою, дає змогу державі активніше розбудовувати свою інституційну інфраструктуру, використовувати кваліфікованих менеджерів та вдаватися до таких інструментів регулювання економіки, як інвестування та націоналізація. Держава, яка на початкових стадіях є занадто бідною для експлуатації власних природних ресурсів, збагачується за допомогою транснаціональних корпорацій, котрі розробляють ці ресурси, та може «шантажувати» транснаціональні корпорації, які вклали свій капітал в інвестиції, а тому стають вразливими до пресингу з боку держави. Без сумніву, загроза націоналізації не є «смертельною» зброєю в руках держави у її змаганні з транснаціональними корпораціями. Останні можуть перенести свою діяльність до інших країн і конкурувати із зоною своїх первинних інвестицій, але за таких обставин не варто переоцінювати ступінь мобільності капіталу.

Коли йдеться про промислове виробництво, що належить транснаціональним корпораціям, та позики капіталу, держава, яка реалізує власний проект розвитку, потрапляє у скрутнішу ситуацію порівняно зі своєю позицією *vis-a-vis* корпорацій, які контролюють видобувні галузі. Промисловість переживає цикли технологічного оновлення набагато регулярніше, ніж це має місце у видобувних галузях, що

ускладнює завдання держави щодо перебрання на себе функцій приватних фірм з глобальним розмахом дій. Корпорації, які оперують у галузі промисловості, зазвичай мають тісніші контакти з місцевою буржуазією, що уповільнює процес зміцнення контролю над ними з боку менеджерів держави. Окрім того, напад держави на корпорації зміцнює цей зв'язок, позаяк локальний капіталістичний клас реалістично переймається загрозою власній автономії у випадку консолідації держави щодо транснаціональних корпорацій, а відтак, стає на бік останніх. Проте навіть у цій ситуації, за умови зростання інфраструктурної влади держави, стають реальними такі форми партнерства з транснаціональними корпораціями, які є економічно вигідними як державі, так і місцевим виробникам.

Не заперечуючи очевидного факту, що позики капіталу суттєво обмежують автономію держави-боржника та набір наявних у її розпорядженні політичних інструментів для здійснення впливу на ключових економічних діячів, представники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, наголошують на неможливості однозначної оцінки наслідків діяльності транснаціонального капіталу. Більшість кредитів надаються під гарантії держави й слугують розвитку інфраструктури, отож вправне користування ними суттєво посилює позицію держави як агента розвитку. За Евансом, «закордонні позики суттєво зміцнюють владу держави у протистоянні з місцевою буржуазією: держава вже не мусить покладатися на локальні еліти як єдине джерело ресурсів. Це особливо важливо для режимів, чий трансформативний проект передбачає усунення певних сегментів традиційних еліт».

Держава, що стимулює розвиток, має бути носієм специфічних характеристик. Апарат такої держави повинен не лише незалежно і безсторонньо формулювати свої цілі

(тобто мати автономію), а й володіти ресурсами, необхідними для їх втілення, попри опір носіїв впливових інтересів. Водночас автономія держави та баланс влади, який дає державі шанс домінувати над партикуляристською опозицією, мають доповнюватися тісним зв'язком між тими, хто виробляє політику держави, і діловою елітою. Це тонке поєднання незалежності й кооперації – або «закорінена автономія держави» (*embedded state autonomy*), як називає це явище П.Еванс – забезпечує надходження необхідної інформації менеджерам держави та гарантує співпрацю обох сторін. За таких умов спромога держави трансформувати соціально-економічні відносини значною мірою посилюється.

Поза сумнівом, не всі заходи, застосовані такими зразковими з точки зору розвитку державами, як Південна Корея і Тайвань, варті копіювання. Держава в цих країнах щільно співпрацювала з капіталістичним класом (хоча й була спроможною дисциплінувати окремі його сегменти) та зазвичай жорстко придушувала робітничий рух, водночас використовуючи політику репресій і матеріальних заохочень. Так, тайванський уряд пріоритезував стабільність цін, аби уникнути різкого погіршення фінансового стану працівників розгалуженої бюджетної сфери. Зрештою, низка держав, котрі виступали як каталізатор розвитку в країнах третього світу, були однопартійними авторитарними режимами. Але автономія держави не є еквівалентом авторитарної диктатури та бюрократичної зарегульованості, про що свідчить приклад ірландської демократичної (на відміну від авторитарної) держави, що стимулює розвиток. На одного успішного з огляду розвитку А.Піночета, який ефективно впроваджував на першому етапі свого правління ідеї Чиказької економічної школи («економічна рівновага на вістрі багнета» – так А.Г.Франк дошкуль-

но схарактеризував досягнення диктатури), а на другому – Вірджинської школи політичної економії, припадають десятки не менш жорстоких диктаторів, чиє правління залишило після себе руїну в економіці, відновлення якої потребує не одного десятиріччя (за блискучий приклад править Аргентина). Тому орієнтація на українського Піночета, імпліцитно присутня у дослідженнях такого автора, як П.Кубічек, є хибною теоретично і небезпечною практично. Окрім того, ідея Піночетового Чилі як взірця економічного успіху не витримує зіставлення з дійсністю: порівняння із так само авторитарним Тайванем демонструє, що у 1973 році (рік військового перевороту під проводом Піночета) ВВП на душу населення у Тайвані становив лише 73% від чилійського, натомість у 1995 році це відношення змінилося на протилежне, і чилійський показник ВВП на душу населення став нижчим за тайванський, дорівнюючи 68% від нього. Спеціалізація Чилі на видобувних галузях та експорті сільськогосподарської продукції до розвинених країн мала своїм вислідом зниження частки промислових товарів в експорті до 14% у 1995 році, натомість у випадку Тайваню цей показник сягав 93%. Американський соціолог британського походження М.Манн, який є автором дистинкції між деспотичними й інфраструктурними вимірами влади – перший тип означає владу державних еліт над суспільством, натомість другий означає здатність держави проникати та централізовано координувати суспільство за допомогою своєї інфраструктури – справедливо зауважив, що тоталітарні режими (нацистська Німеччина та СРСР) частково принесли інфраструктурний вимір у жертву деспотичному, що обмежило їхню здатність до соціальної мобілізації під час Другої світової війни у порівнянні з ліберальною Великою Британією, легітимність держави якої спиралась на принцип участі.

Власне, Манн убачає у конфлікті між деспотичними імперіями і недеспотичними містами-державами (який особливо інтенсивно фіксувався впродовж першого тисячоліття до н.е.) віддзеркалення певної історичної закономірності: держава втрачає монополію на використання організаційних прерогатив, які забезпечували їй владу над суспільством.

Не можна не погодитися із твердженням Дж.Квон, що «навіть підбір найкращих заходів не може гарантувати успіх... Ефективність є узалеженою від інших факторів, таких як людський капітал, властивості організації ринку та структура політичних інституцій». До цього списку ми повинні долучити ціннісні преференції діячів, вплив яких дає змогу говорити не про одну універсальну модель капіталізму, а про капіталізми, що функціонують у відмінних соціокультурних середовищах. Саме останній фактор дає можливість досягнути чинники відмінної якості державного втручання у суспільно-економічний розвиток. У цьому контексті доцільно детальніше розглянути траєкторію південнокорейської держави, що сприяє розвитку, успіх якої є надзвичайно повчальним. Усупереч багатьом державам третього світу, де субсидії учасникам ринку й досі сприймаються як подарунки, корейська держава вправно використала їх як важіль впливу на економічний розвиток та дисциплінувала клас капіталістів (зокрема великий бізнес). Останнє твердження не слід абсолютизувати, позаяк корейська держава мала беззаперечний вплив на деякі фірми, тимчасом як капіталістичний клас загалом часто виявляв непокору та самостійність.

Південнокорейська держава, яка була клієнталістською за своєю природою, суттєво трансформувалася з приходом до влади (як вислід військового перевороту 1961 року) генерала Пак Чан Хі, режим якого подолав інституційні перепони на шляху реалізації ефективної політики та пе-

реформував правила взаємодії держави з капіталом. Першими кроками нового військового уряду стали націоналізація банківської системи країни (це надало більшій ваги державі в обопільних діях із капіталістами, хоча, поза сумнівом, не забезпечило їй імунітет від впливу приватних інтересів), створення ради економічного планування, якій були надані широкі права щодо формулювання економічної політики, та «чистка» бюрократичного апарату, який отримав сигнал, що корупційні практики не толеруватимуться (з 40 тисяч держслужбовців, які обіймали відповідальні посади й діяльність яких ретельно перевірялася після перевороту, 2 тисячі було звільнено). Врешті, військовий уряд розпочав кампанію проти «нечесних» капіталістів, заарештовуючи найвпливовіших із них. Така політика не мала суто карного спрямування: президент Пак досяг угоди із впливовими представниками бізнесу, за якою вони могли уникнути конфіскації свого майна, сплативши цілу низку штрафів, що, своєю чергою, інвестувалися у створення нових підприємств. Південнокорейська держава, що сприяє розвитку, засвідчила, що її нова політико-економічна формула не піддає сумніву принцип приватної власності, водночас капіталістичний клас мав визнати гегемонію держави. Втім, у реальності представниками бізнесу було сплачено лише невеликий відсоток штрафів через те, що в руках капіталістів залишався контроль над інвестиційними рішеннями – важливий важіль впливу на державу. У Південній Кореї мало місце не домінування держави над капіталом, а радше «історичний блок» (під останнім А.Грамші розумів єдність базису і надбудови, а універсальнішою мовою – єдність протилежностей та відмінних явищ).

Наступним кроком південнокорейської держави на чолі з Паком стала відмова від політики імпортозамінної індустріалізації на користь індустріалізації, стимульованої експор-

том (саме ця стратегія лягла в основу другого п'ятирічного плану, запровадженого у 1966 році). На тлі невдалих спроб урядів багатьох інших країн третього світу провести індустріалізацію, що стимулюється експортом, успіх південнокорейської держави, що сприяє розвитку, вражає. Закликом єгипетського уряду в 1970-ті роки до місцевих капіталістів було: «Експорт або смерть». Попри весь свій пафос, це звернення залишилося без відгуку. Натомість південнокорейський бізнес, який виграв від нормалізації політичних взаємин з Японією (співпраця з Японією надала безпрецедентну перевагу з точки зору доступу до зовнішніх ринків), був одним з ініціаторів індустріалізації, стимульованої експортом. У такий спосіб отримує підтвердження загальне положення теорії держави, що сприяє розвитку, яке постулює необхідність взаємодії між державою й елітою бізнесу: у випадку Південної Кореї прийняття економічних рішень було своєрідною вулицею з двостороннім рухом. Не можна також нехтувати важливою роллю політики США того періоду, яка передбачала зменшення допомоги Південній Кореї, а це, своєю чергою, змобілізувало корейський уряд накопичувати валютні резерви. Американські урядовці (в особі посла США) були посередниками між режимом Пака і бізнесом, сприяючи покращанню клімату довіри між обома сторонами.

Вельми повчальним є зіставлення досвіду індійської та південнокорейської політики розбудови держави, що сприяє розвитку. Поразка Індії та успіх Південної Кореї стали вислідами відмінностей у способі розподілу влади поміж урядовими агенціями. У випадку Кореї рада з економічного планування (основний орган прийняття рішень у сфері економічної політики) мала достатньо повноважень, аби оминати, ба більше — навіть долати опір з боку бюрократії, змушуючи окремі міністерства пристосовува-

тися до вимог економічного планування, натомість плановій комісії Індії самій довелося пристосовуватися до влади та прерогатив міністерств. Це пояснення, поза сумнівом, не може інтерпретуватися як негативний вплив демократії на розвиток, що нібито внеможливує впровадження цілеспрямованої та послідовної політики через плюралістичний характер індійського політичного суспільства. Індія пережила період надзвичайного стану, який, утім, не сприяв раціоналізації структури прийняття бюрократичних рішень, натомість східноазійські держави дотримувалися складної діалектики залежності та автономії *vis-a-vis* суспільства.

Південнокорейська держава, що сприяє розвитку, була авторитарним політичним утворенням: управлінський апарат підкорявся жорсткій ієрархії мілітарного штабу, військові тривалий час домінували в політиці, а політичне суспільство зазнавало суворих обмежень у своїй діяльності. За таких умов режим нехтував політичною опозицією та придушував організований робітничий рух. Авторитарна держава, що сприяє розвитку, зазвичай закорінена у місцевому капіталі та тяжіє до протекціонізму й субсидювання місцевої промисловості. Демократична держава, що сприяє розвитку, зорієнтована на високоосвічених професіоналів як свою соціальну базу та на залучення «глобального» капіталу.

Скориставшись перевагами ситуації (як внутрішньої, так і міжнародної), південнокорейська держава ініціювала індустріалізацію, стимульовану експортом, успіх якої, своєю чергою, зміцнював та консолідував державу. Проте притаманний авторитарній державі, що сприяє розвитку, патерналізм (який у корейському випадку отримував легітимацію у конфуціанській традиції, що заохочувала корупцію та правління впливових людей за рахунок правління

верховенства права), так само як і перехід від фордизму до постфордизму з наголосом останнього на гнучкості, децентралізації та адаптивності робочої сили, капіталу та держави, спричинився до занепаду цієї форми держави. Одним із виявів такого занепаду стала Азійська криза 1997 року. Але попри всю критику на свою адресу, держава, що сприяє розвитку, не наближається до загибелі. З одного боку, демократична держава, що сприяє розвитку, засвідчує свою дієздатність: прикладами інституції такого ґатунку є Ірландія та Угорщина. З іншого боку, було б фундаментально помилковим дійти висновку, що східноазійські держави, які сприяють розвитку, є допасованими до стандартів західних держав загального добробуту. Насправді ми є свідками протилежного процесу: не стільки Японія американізується, скільки США починають відтворювати східноазійські моделі у рамках шумпетеріанського національного режиму праці. Сьогодні уряди західних країн самоусвідомлюють себе як інституцію із забезпечення послугами бізнесу, натомість політиці надання соціальних послуг громадянам відводиться вторинний статус. Східна Азія завжди була і залишається «раєм» для великого бізнесу, а регіональні держави, що сприяють розвитку, спрямовують свої зусилля не стільки на захист соціально вразливих верств населення, скільки на те, щоби допомагати масштабному бізнесу конкурувати ще енергійніше у глобальному масштабі. Рівночасно дії східноазійських держав стали радикальнішим потвердженням теорії просочування благ згори донизу (так званого trickle-down effect), ніж це міг би передбачити найпалкіший послідовник рейганоміки та тетчеризму, позаяк ці суспільства є відносно егалітарними у порівнянні зі США.

З історичної перспективи авторитаризм «азійських тигрів» знаходив часткове виправдання в очах як грома-

дян цих країн, так і Заходу під проводом США, позаяк останній проповідував стратегію стримування комунізму, в якій Південній Кореї та Тайваню було відведено місце форпостів. Утім, щодо цього визнання, не було беззастережного консенсусу. Південна Корея часів військових хунт править за приклад нестабільності та політизації класових відносин; водночас потенціал інфраструктурної влади південнокорейської держави, що сприяла розвитку, не міг конкурувати з ленінським Левіафаном консолідаційної доби, подеколи перетворюючись на виконавця волі впливових чеболів.

Україна перебуває у засадничо відмінній ситуації – з наближенням кордонів Європейського Союзу легітимація авторитаризму, навіть такого, що стимулює розвиток, є вкрай проблематичною. Саме це пояснює той факт, що риторика «демократії» набула майже універсального характеру серед політичних сил України. Окрім того, досвід постленінської Центральної Європи та «кельтського тигра» – Ірландії – засвідчує, що саме демократична держава, яка сприяє розвитку, здатна зреалізувати успішну економічну політику, функціонуючи у середовищі плюралістичного політичного суспільства, позаяк таке оточення усуває перешкоди на шляху реалізації творчого потенціалу соціальної дії. Для авторитарної держави, що сприяє розвитку, зв'язок із суспільством часто обмежується зв'язками із промисловим капіталом, а відтак, держава починає не стільки опікуватися цілями національного розвитку, скільки боронити партикуляристські інтереси за рахунок самого розвою. Загрозу, що криється у такій ситуації, відчув ще Ф.Д.Рузвельт, котрий закликав у своєму посланні до конгресу в 1938 році розслідувати концентрацію економічної влади в США, вмотивовуючи це тим, що «свобода, забезпечена демократією, не є у безпеці, якщо люди

толерують зростання приватної власності до такого ступеня, коли вона стає сильнішою за демократичну державу». Демократична держава, що сприяє розвитку, йде далі за Евансову концепцію «закоріненої автономії», позаяк передбачає кооперацію держави не лише з капіталістичним класом, але і її співпрацю з інституціями громадянського суспільства, що оперують у системі координат публічної сфери.

В Україні розбудова демократичної держави, що сприяє розвитку, яка використовувала б увесь спектр методів, притаманних владі як феномену (від примусу до кооперації, позаяк, за переконанням М.Гаугарда, реальна влада, як емпіричний феномен, існує у континуумі, екстремумами якого є конфлікт та консенсус), ускладнюється пануванням успадкованої від ленінського режиму патримоніальної бюрократичної культури та поглибленими практиками організації корупції. Центральна Європа торує шлях розбудови капіталістичних інституцій за відсутності місцевих капіталістів – роль останніх посідають транснаціональні корпорації – що відкриває можливості для залежного розвитку, натомість соціальні зміни в Україні – так само, як і в Росії – достоту мали своїм вислідом постання потужного класу капіталістів, етос якого спонукає до дій, що підривають інституції раціонального капіталізму, та скеровує країну дорогою розвитку недорозвитку. Подальша патримоніалізація держави та консолідація персонального правління (під цим явищем Г.Рот розумів детрадиціоналізований, персоніфікований патримоніалізм), які можуть набирати олігархічно-суперпрезиденталістських або олігархічно-парламентських форм із акцентацією на клієнталізмі, уможливають поступ kleptocratic держави, що спрямована проти розвитку, симбіонтом якої є політичний капіталізм.

Актуальність цих ідей та практик у нашому контексті виопуклюється тим, що публічний дискурс політиків та

інтелектуалів, які обслуговують їх, обертається навколо двох екстремумів. З одного боку – вільний ринок (якщо поглянути на риторику наших політичних лідерів та істеблшменту, залученого до «policymaking», то ми побачимо, що ринок сприймається як панацея. Всі наші негаразди від того, що наш ринок викривлений, а бюрократія неефективна. Буде ринок у чистому вигляді – і все запрацює). Назвемо цю позицію «екстремумом Пинзенника» (за ім'ям колишнього міністра фінансів, представника БЮТу, хоч БЮТ і не є суто проринковою силою). Інший екстремум я б назвав іменем соціалістки В.Семенюк-Самсоненко, колишньої голови Фонду державного майна. Вона є носієм певної ідеологемі і певної парадигми «policymaking», яка закорінена в радянській традиції і яка начебто є схожою із тими ідеями і практиками, які брали на озброєння спершу Японія, потім «Азійські тигри» у Східній Азії, але насправді є діаметрально протилежною. Зупинюся на цих відмінностях детальніше. Держава, яка сприяє розвитку, – це не держава, яка є масштабною (вона не є нічним жахом американських неоконсерваторів – великою державою). Ми всі пам'ятаємо вислів Рональда Рейгана, що вісім найжахливіших слів в англійській мові – це «я з уряду, я тут, щоб допомогти вам». Тобто це глибоко закорінена в американській традиції підозра та недовіра щодо великої держави, яка обмежуватиме індивідуальні свободи. Так от, японська держава або держави «Азійських тигрів» не є великими державами. Вони були мінімалістськими державами, які не володіли великими обсягами державної власності. Але це були компетентні держави, держави активістські, інтервенціоністські. Держави, які не боялися втручатися в функціонування ринку і коригувати його, виходячи із довгострокового планування і довгострокових цілей розвитку суспільства в цілому. Феномен Семенюк полягає в тому, що, якщо ми говоримо про відновлення ролі держави в

заохоченні розвитку економічного (якщо вузько підходити до цього питання) та розвитку суспільства (якщо широко інтерпретувати цю проблему), то роль держави полягає у тому, щоб усе зібрати, керувати та регулювати. Власне це модель, якої певною мірою дотримується Путінська та постпутінська Росія (водночас, як переконливо демонструє розвідка В.Волкова, присвячена державним корпораціям в Росії, ситуація не підлягає осягненню в одновимірних, виключно дихотомічних термінах).

Ідея «держави, що допомагає розвитку», полягає не в тому, щоб все зосередити під державним контролем, а в тому, щоб залишаючи основні економічні ресурси в руках приватних гравців, сформувати політику в такий спосіб, щоб ці приватні гравці діяли дисципліновано. Агенти ринку за таких умов дотримуються не лише індивідуальної раціональності, спрямованої на максимізацію прибутку, вони також реагують на імперативи, які можна назвати англійським терміном *public good* (суспільним благом).

Власне у взаємодії цього трикутника – суспільства, держави та соціологічної спільноти – роль соціолога є вельми корисною. Соціологи можуть релегітимувати свій статус як академічних науковців. Вони можуть довести, що крім анкети соціолог володіє так само і широкою низкою дослідницьких інструментаріїв, методологій та теорій.

Маючи за опертя сократівську раціоналістичну просвітницьку парадигму, суть якої є в тому, що якщо індивіди будуть знати про засади моралі, то будуть чинити морально (я розумію утопічність цієї позиції, але вона має під собою певні засади), соціолог може поширювати ті ідеї, які він / вона розглядає як дотичні до проблем нинішнього суспільства.

Роль соціолога полягає в тому, щоби позбавитися статусу «*second hand dealers of ideas*» та долучитися до нових ідей. Необхідно усвідомити, що крім ідеї ринку лібералізм-

му є ще ідея держави, що сприяє розвитку. Ці ідеї засвідчили свою дієздатність у відмінному культурному контексті. Відтак, нашим завданням є досліджувати їх та транслювати на мову «policy formulas», пропонуючи їх істеблшменту, здійснюючи у такий спосіб власний внесок до суспільства, в якому ми живемо.

І завершити я би хотів посиланням на один із виступів Є. Головахи. Пояснюючи суть теорії Н. Паніної, він зауважив, що згідно з поглядами Н. Паніної, за умов радикальних, швидких соціальних змін різко підвищується роль агентності та історичного суб'єкта. Я думаю, що ми живемо у саме цей час (про те саме говорять І. Валерстайн та А. Турен). Було б легковажним переоцінювати значущість наших зусиль. Водночас не варто їх недооцінювати. Я думаю, що ми можемо дещо зробити, ба більше, ми повинні це робити.

*Наталія Черныш,
Львовский национальный
университет имени Ивана Франко*

ЕДИНСТВО ЧЕРЕЗ МНОГООБРАЗИЕ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ МОЛОДОЙ УКРАИНСКОЙ СОЦИОЛОГИИ

Уважаемые коллеги! Прежде всего хочу коснуться некоторых количественных показателей. В конкурсе приняли участие 13 молодых украинских социологов,

- средний возраст которых составил 28.9 лет;
- которые представляют пять городов Украины (Киев, Харьков, Львов, Луганск, Мариуполь) и Варшаву (последнюю — в силу географической привязанности докторантуры

одного из участников к Высшей школе социальных наук Института философии и социологии Польской академии наук);

- среди которых семеро работают преподавателями в вузах, двое — в научно-исследовательском институте и четверо — учатся в аспирантуре/докторантуре;
- один участник конкурса им. Н. Паниной является менеджером маркетингового агентства;
- среди преподавателей четверо кандидатов социологических наук и двое доцентов;
- оба научных сотрудника являются кандидатами социологических наук;

• среди конкурсантов пятеро являются представительницами прекрасного пола, и пропорция 5:8 даже по меркам гендерной социологии еще не худшая из возможных.

В состав жюри вошло также 13 человек, представляющих Институт социологии НАН Украины, национальные университеты Киевский, Львовский, Восточно-Украинский; Национальный педагогический университет в г. Киеве. Результаты их работы станут известными уже в ближайшее время; я же остановлюсь на характерных особенностях научных работ молодых украинских социологов, присланных на конкурс.

Все представленные статьи можно сначала разбить на:

- 1) работы чисто теоретического характера, без привлечения эмпирических данных;
- 2) работы смешанного характера, содержащие теоретические основания и интерпретацию основных употребляемых понятий с их последующей операционализацией и описанием авторских исследований, а также анализом их результатов;
- 3) работы, посвященные совершенствованию инструментария проведения социологических исследований.

Особняком стоят статьи, направленные на внедрение полученных авторами результатов в преподавательскую практику и в практику социальной работы.

Таким образом, первое приближение к полям исследовательских поисков молодых украинских социологов позволяет удостовериться в разнообразии их научных интересов и определенной направленности их работ на удовлетворение нужд и потребностей нашего общества – с точки зрения социологии, конечно же. Эта тема будет развита в следующей части нашей конференции.

Поскольку в дальнейшем речь пойдет преимущественно о теоретических предпочтениях наших молодых коллег, позвольте вкратце остановиться на статьях, касающихся технологии социологического исследования. Как мы помним, этой части социологической науки особое внимание уделяла Наталья Викторовна Панина. Думаю, она с большим интересом ознакомилась бы со статьями, посвященными теоретической валидности измерительной процедуры и смещения данных в социологическом исследовании [1], а также применения понятия относительной погрешности оценивания для расчета выборки из генеральной совокупности с малой долей признака [2]. На мой взгляд, у нас давно не появлялось научных работ такого высокого качества, ведь речь идет о методологии эмпирических исследований; приятно осознавать, что наша молодежь уже доросла до этого.

Касательно первой статьи о теоретической валидности могу сказать следующее. Мне импонирует подход автора к безусловно важнейшей проблеме для современных социологов и его очевидно высокий уровень профессиональной подготовки. Меня радует четкое понимание молодыми исследователями того очевидного для старших поколений социологов факта, что эмпирическое исследование должно

исходит из теоретических концепций, адекватных социокультурным реалиям исследуемой общности. В противном случае, когда зарубежные теории воспринимают как самоочевидную теоретическую базу исследования и автоматически используют их на украинском, к примеру, грунте — получают результат, имеющий весьма отдаленное сходство с реальностью. В качестве примера такого несоответствия автор статьи приводит ситуацию смещения данных, возникающую при употреблении модифицированного варианта международной стандартной классификации уровней образования ЮНЕСКО в «Европейском социальном исследовании». Автор, кроме того, ущипнул даже самого Парсонса и его AGIL, которая (цитирую) «не обеспечивает оснований для логической валидности и остается эмпирически непроверяемой» [3].

Также очевидный научный интерес представляет еще одна статья указанной направленности, в которой излагается авторский подход к проблеме определения объема выборочной совокупности в условиях, когда объекты исследования составляют малую часть генеральной совокупности. Эта ситуация хорошо знакома социологам, потому что именно в работе с малыми группами респондентов возможно достижение новых результатов в сравнении с данными по большим группам, достаточно хорошо изученным и описанным, иногда даже на уровне простого здравого смысла. Именно здесь появляются большие эвристические возможности, и автор этой статьи предлагает конкретные шаги и в формулировке самой процедуры (использование понятия относительной, а не абсолютной погрешности), и в оптимизации выборки с малой долей исследуемого признака.

Таким образом, несомненно, радует то обстоятельство, что наши молодые коллеги начинают обращать все большее внимание на методологию и методику проведения

эмпирических исследований, причем делают это на достаточно высоком, а часто и новаторском уровне.

Также нелишне упомянуть о новаторстве в области преподавания социологии, проявившемся в статье нашей участницы о функциях и возможностях применения фотографии [4]. Стоило только Пиотру Штомпке выпустить свою ставшую известной книгу “Визуальная социология” [5], как в Украине появился достойный ответ. Согласно положениям этой статьи нашей соотечественницы, кроме значения фотографии в обучении молодых специалистов, она обнаруживает также социальный конструктивизм повседневности и публичности в ее образах – поэтому размышления о ней выполняют не только педагогическую задачу, но и способствуют более глубокому социологическому осмыслению повседневности.

За неимением времени хочу теперь остановиться на короткой характеристике теоретического многообразия научных изысканий наших конкурсантов.

Представляется возможным рассматривать статьи участников конкурса в ракурсе основных уровней социологического анализа, как это делают наши американские коллеги, выделяя проблему вертикальной иерархии теорий [6]. Указанный критерий также позволил выделить четыре возможные группировки публикаций, представленные на конкурс:

1. Статьи, ориентированные на микроуровневый анализ продуктов и мотивов повседневного взаимодействия индивидов, сложной, постоянно меняющейся мозаики субъективных значений. К ним можно отнести, на мой взгляд, статьи:

- о проблемном поле экзистенциальной социологии [7];
- о повседневности первых месяцев оккупации Харькова [8];

2. Статті на теми мезоуровневого аналізу соціальних груп. К ним, по моему мнению, относятся статьи:

- о среднем классе;
- о реабилитации детей с ограниченными возможностями [10];

3. Статті, сфокусированные на макроуровневом анализе общества, культуры:

- о стилевых признаках общественно-политических практик населения [11];

4. Статті с акцентом на мегауровневом анализе социальной реальности, к которым можно отнести статью еще одного участника нашего конкурса

- о глобализации и культуре [12].

Правда, Джон Масионис выделяет в дополнение к названному особняком стоящую конфликтологическую парадигму [13], но мы не будем этого касаться в силу двух причин: во-первых, из-за отсутствия статей участников на эту тему и, во-вторых, в силу принципиальной неконфликтности украинского общества еще со времен президентства Кравчука и Кучмы. Об этом последнем обстоятельстве, в частности, свидетельствует соответствующая интерпретация исследовательских материалов, осуществленная в статье В. Середы [14].

Возвращаясь к статьям участников конкурса, отметим представленность тем с микроуровневым анализом, начиная с очерчивания предметного поля экзистенциальной социологии и заканчивая конкретным случаем изучения повседневности первых месяцев оккупации Харькова. Автор первой статьи небесспорно выделяет среди основных социологических парадигм социологию повседневной жизни с вхождением в ее орбиту символического интеракционизма и феноменологически ориентированной социологии. Собственно экзистенциальную социологию автор

видит как составляющую феноменологической социологии. В свою очередь, даже в рамках теорий микроуровня автор выделяет внутреннюю дихотомию «микро-макро», представленную в работах Тирикьяна и социологов калифорнийской школы, и рассматривает возможность их теоретического синтеза. Однако наиболее удачным в статье можно считать конкретизацию исследовательских направлений экзистенциальной социологии в десяти упомянутых автором основных проблемах ее предметного поля [15]. О статье касательно ужасающей повседневности первых месяцев оккупации Харькова скажу несколько позже.

Что же касается мезоуровневого анализа, то особо следует выделить статью об украинском среднем классе, демократических ценностях и политических предпочтениях до и после Помаранчевой революции. На мой взгляд, это прекрасный пример научной работы в сфере политической социологии, тщательный и методологически выверенный анализ проблемы социальной базы демократии в Украине, связанной с проблемой электоральных предпочтений определенных социальных групп. При помощи метода бинарной логистической регрессии автор приходит к заключению, что политическая культура и классовая принадлежность действительно являются важными факторами в пояснении политических предпочтений граждан Украины [16]. Можно утверждать, что автор поднимает вопрос о зрелости политической системы в широком смысле, и методологически строгим и даже элегантным способом вносит свой вклад в дебаты по этой теме.

Среди статей, попавших в макро-континуум, следует выделить ту, в которой характеризуются стилевые черты и признаки гражданско-политических практик населения и факторы их формирования [17]. Фактически это отчет об исследовании, написанный по всем канонам социологической науки, с формулировкой теоретических основ,

описанием данных, процедуры и методики исследования и с концептуальным изложением результатов. Автором был использован метод бинарной логистической регрессии, достаточно популярный, как видим, среди участников конкурса. Он выделил две группы факторов, существенно влияющих на общественно-политические практики (социально-экономическую и социокультурную), однако осуществленный анализ не позволил считать построенную модель прогностической, что требует более глубоких теоретических разработок для получения адекватного инструментария исследования. Что ж, это тоже результат. Тем более, что автор совершенно справедливо акцентирует внимание на неправомерности автоматического использования западных поясняющих концепций и теорий в исследованиях украинского социума, поскольку «социальные закономерности, наблюдаемые в западных обществах, в Украине часто не имеют места» [18], а некоторые явления украинской реальности просто непостижимы. Сравнение с результатами Европейского исследования показывает, например, что при высоком, вербально выраженном протестном уровне протестные практики не получили широкого распространения. Вместе с тем тезис о принципиальной уникальности Украины также не является политически корректным; так, автор пишет о наличии в украинском обществе, подобно западным, феномена однотипности в политических стилях.

Глобализация, темпы которой значительно возросли в последней четверти XX — в начале XXI столетия, вновь привлекла внимание социологов к критерию вертикальной иерархии уровней социологического анализа и детерминировала появление многочисленных социологических версий глобализационных процессов на мегауровне. Один из наших участников также представил на конкурс статью о спорах по поводу последствий глобализации для разви-

тия культур [19]; похвально оценивая его научные усилия, заметим все же, что особых новаций его статья не содержит. Современное социологическое сообщество сейчас озабочено не так оппозицией «глобализация—локализация», не так смакованием рисков и опасностей глобализации, как дискуссиями о направлениях развития глобализационных процессов. Совершаются ли они в направлении формирования глобальной общности типа всемирного Гемайншафт и в дальнейшем — глобального гражданского общества, с одной стороны, — либо в направлении создания и насаждения нового мирового порядка) типа всемирного Гезельшафт? При этом даже если исследовательский интерес направлен на отдельные проблемы (скажем, проблему доверия), то само доверие исследуется теперь уже с точки зрения того, как глобализация разрушает старое доверие времен «контейнерной социологии» Первого Модерна и рождает новое, времен Второго Модерна, эпохи, открывающей XXI век [20].

Одновременно следует подчеркнуть, что далеко не все участники конкурса работают в микро-макро континууме; в мире социологов всё более частыми являются попытки избежать крайностей этой дихотомии, выбрать иное измерение социологической рефлексии и сменить плоскость самого анализа, скажем, в терминах «структура-действие», что характерно для европейской социологии конца XX ст.

Именно европейские социологи, в отличие от своих американских коллег, до недавнего времени предпочитали различие «действие-структура»; оно представлено в четырех вариантах:

- Энтони Гидденса;
- Маргарет Арчер;
- Пьера Бурдьё
- Юргена Хабермаса.

И среди наших участников мы находим статью, посвященную теории морфогенезиса структуры и действия, выработанную Маргарет Арчер [21]. В пользу этого выбора говорит то, что Арчер не только синтезирует структуру и агента, но и добавляет к ним культуру. Автор статьи отдает предпочтение именно теории Арчер, а не теории структуризации Гидденса или концепции Бурдьё, и мотивирует свой выбор. Хотелось бы только пожелать автору более тесно увязывать изложение чьих-либо концепций с возможностью их использования в украинских «полевых условиях».

Таким образом, к промежуточным выводам можно отнести следующее.

Во-первых, представленные на конкурс статьи дают возможность утверждать, что наши молодые социологи активно работают в тех направлениях, которые остаются характерными для западноевропейской и североамериканской социологической теории. Несколько большее смещение акцентов на микроуровень социологического анализа при этом представляется вполне правомочным исходя из переживаемого «советского наследия» («Soviet Legacy») с его патологическим невниманием к человеку и его жизни.

Во-вторых, украинская социология в целом, как и ее молодежный сегмент, не вышла еще из пределов своего роста и до сегодняшнего дня остается «контейнерной социологией», по выражению У. Бека, когда изучается прежде всего собственное общество [22]. Это можно понять (поскольку мы до сих пор не познали в полной мере общество, в котором мы живем), но не приветствовать. Ведь, оставаясь в пределах социологии Первого Модерна, мы катастрофически упускаем шансы присоединиться к лучшим образцам мировой социологической мысли в смысле осознания появления и анализа качественно новых социальных явлений и процессов современности, а также возможности полноправного участия в международных исследова-

тельских проектах (таких, например, как осуществленный не так давно П.Бергером и С.Хантингтоном в десяти странах мира) [23].

Вместе с тем все высказанные предварительные заключения сделаны в рамках тех теоретических парадигм и подходов, которые ныне уже можно считать новой социологической классикой. Вопрос: а насколько приближены публикации наших участников к тем теоретическим направлениям, которые определяют современную социологическую моду? Привлеку внимание присутствующих к краткому обзору новейших публикаций российских и украинских социологов, в которых представлены последние по времени актуализации социологического знания. Во многом они основаны на материалах европейских и мировых конгрессов социологов, которые состоялись в последние годы. Что касается предпочтений наших российских коллег в формулировке новых тем и образов для социологии сегодняшнего дня, то они, в интерпретации Ж.Тощенко и М.Романовского, достаточно полно изложены в главном социологическом журнале России [24]. Хочется только обратить ваше внимание на два из восьми тезисов этих авторов, имеющих непосредственное значение для нашего сегодняшнего собрания.

Во-первых, это тезис об экспансии социологии в терминах пространства и времени. И отрадно, что один из наших конкурсантов представил статью, характерную как раз для второго процесса – процесса историзации социологии. Её сильной стороной является интеграция исторического знания в анализ современных социокультурных реальностей. Я говорю о статье, посвященной ознакомлению (по материалам интервью и биографическим данным) с повседневной жизнью харьковчан в первые месяцы оккупации войсками фашистской Германии [25]. Она во многом носит инновационный характер и заставляет даже

восточных украинцев по-иному отнестись к событиям Великой Отечественной. В нашем львовском социологическом Вестнике мы открыли специальную рубрику, посвященную исторической социологии, и рады, что автор упомянутой статьи – наш автор [26].

Во-вторых, Тощенко и Романовский считают, что в плане методологических стратегий особенных изменений в последнее десятилетие в мире социологии не случилось: по-прежнему доминируют два подхода. Несколько свежее, на их взгляд, выглядит социальный конструктивизм (с вариантом – социология жизни), включающий в сферу своего анализа равноправную триаду: сознание, поведение индивидов и групп, среда их разворачивания. Мы в Украине можем с полным правом сказать: у нас это тоже есть. Это прекрасные статьи наших конкурсантов о комодифицированном теле [27] и о переходе от мифа к дискурсу [28]. Обе статьи привлекают своим неожиданным ракурсом взгляда на привычные в обиходе вещи и процессы, которые, однако, имеют далеко идущее влияние на социальную перспективу. Так, в одной из них речь идет о человеческом теле, которое у нас на глазах превращается в товар, и автор скрупулёзно реконструирует механизм этого превращения под влиянием вездесущей рекламы. Другая статья проводит нас по цепочке «миф-дискурс» и для многих приоткрывает связанный с этим алгоритм построения современных дискурсов.

Не таким оптимистичным выглядит набор конкурсных статей с точки зрения программной статьи украинских социологов Наталии Костенко и Сергея Макеева «Место и время социологии» [29]. Они подчеркивают, что великие нарративы социологии, воплощенные в перспективах структуры, действия и культуры, не то чтобы утратили свою убедительность, но что-то разладилось, изменился сам язык социологии, она теряет возможность «схватить реальность».

Они приводят примеры по крайней мере трёх направлений перспективного развития социологических представлений о мире людей, воплощенных в перспективах изучения социальной реальности: это социология мобильностей, социология множественности режимов действия и социология доверия. Все они в той или иной мере связаны с отцовскими (или, точнее сказать, материнскими) парадигмами, но имеют интенцию представлять механизмы и практики выработки нового социогуманитарного знания, отвечающего современным условиям. Присутствуют ли они в конкурсных статьях? Наверное, только частично ответ может быть утвердительным. С другой стороны, мне кажется, что у молодой украинской социологии несколько особенный, свой, неповторимый стиль и почерк. Сегодня в среде молодых украинских социологов очевидным является отход от механического заимствования западных теоретических наработок и увеличение пристального внимания к украинскому социуму с его спецификациями, а также с последующей выработкой новаторских концептов и конструктов, от которых до самодостаточной теории — один шаг.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дембіцький С. Теоретична валідність виміральної процедури і зміщення даних у соціологічному дослідженні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 3. — С.99–118.
2. Літвінов С. Застосування поняття відносної похибки оцінювання для розрахунку вибірки із генеральної сукупності з малою часткою ознаки // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 2. — С.141–150.
3. Дембіцький С. Там само. — С.116.
4. Малес Л. В. Фотография в социологических дисциплинах // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность: Сб. научн. ст. / Под ред. Е.В.Ярской-Смирновой, П.В.Ро-

- манова, В.Л.Круткіна. – Саратов: Научная книга, 2007. – С.168–182.
5. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования. Учебник. – М.: Логос, 2007. – 168 с.
6. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – Ч. III, гл. 10.
7. Мельников А. Проблемне поле екзистенціальної соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 2. – С.83–102.
8. Крижний С. Повсякдення перших місяців (осінь 1941 – весна 1942 років) окупації Харкова в усних свідченнях і біографічних документах (у контексті соціологічного вивчення явища громадянського колабораціонізму) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 2. – С.118–140.
9. Колодій І. Середній клас, демократичні цінності та політичні пререференції: до і після «помаранчевої революції» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С.128–153.
10. Лановенко О.А. Значение образования в системе комплексной реабилитации детей с ограниченными возможностями // Актуальні проблеми сучасного розвитку України: соціальні, економічні та правові аспекти. Матеріали міжвузівської наукової конференції викладачів та студентів. – Донецьк: ДонНТУ, 2008. – С.221–227.
11. Резнік О. Стилеві ознаки суспільно-політичних практик населення України та чинники їх формування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. - № 4. – С.50–64.
12. Паращевін М. Глобалізація і культура: гомогенізація чи дифузія? // Соціологічні виміри суспільства. Вип. 9. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – С.223–232.
13. Мационіс Дж. Социология. 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – С. 43–44.
14. Серета В. Один день із життя українського соціуму (за результатами застосування методик дослідження повсякденних подій, запропонованої Н.В. Паніною) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С.19.
15. Мельников А. Там само.

16. Колодій І. Там само.
17. Резнік О. Там само.
18. Резнік О. Там само, с.62.
19. Парашевін М. Там само.
20. Штопка П. Доверие в эпоху глобализации // Социология (Беларусь). – 2007. – № 3. – С.51–56.
21. Осипчук Г. Д. Теорія морфогенезу Маргарет Арчер як спроба синтезу «структура-агентність» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 2. – С.150–163.
22. Бек У. Что такое глобализация? – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – С. 47.
23. Многоликая глобализация: Культурное разнообразие в современном мире / Под ред. П.Бергера и С.Хантингтона. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 379 с.
24. Тощенко Ж.Т., Романовский Н.В. О тенденциях развития социологии в современном мире // СОЦИС. – 2007. – № 6. – С. 3–24.
25. Крижний С. Там само.
26. Крижний С. Застосування методів усної історії в соціологічному дослідженні явища колабораціонізму в Харкові під час окупації 1941–1943 рр. // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. Вип. 1. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І.Франка, 2007. – С. 177–188.
27. Бурейчак Т.С. Комодифіковане тіло: дискурси тілесності в українській рекламі // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І.Франка, 2007. – Вип. 1. – С. 149–161.
28. Мусиездов А.А. От мифа к дискурсу: к постановке проблемы тематических контекстов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: ВЦ Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2005. – С. 193–199.
29. Костенко Н., Макеєв С. Місце і час соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 1. – С.11–32.

Розділ II

ЕСЕ НА КОНКУРС «КРАЩИЙ МОЛОДИЙ СОЦІОЛОГ РОКУ – 2009»

*Павло Артёмов,
аспірант Харківського
національного університету
імені В.Н.Каразіна*

СОЦІОЛОГ МІЖ ВИЗНАННЯМ І ПОКЛИКАННЯМ

Сучасна соціологічна теорія стала, з одного боку, інструментом формування наукового світогляду, з іншого боку, була сформована особлива форма наукового світогляду – соціологічний світогляд, тобто соціологічне знання, виконуючи світоглядну функцію, досягло доволі високого рівня практичної реалізації. Подібна ситуація може здаватися абсурдною за умов мультипарадигмальності соціологічного знання, але варто зауважити, що мультипарадигмальність певною мірою попередила формування постмодерністського суспільства. Отже, соціологія є не лише рефлексією соціуму, а певною моделлю, використання якої актуалізує реалізацію її прогностичної та інформаційно-діагностичної функцій.

За подібних умов надважлива роль відводиться тим, хто формує саму систему соціологічного знання. Проблема пошуку компромісу між визнанням та покликанням є одним з найважливіших питань творчої діяльності. Не можна говорити про будь-які універсальні схеми чи алгоритми цього пошуку, бо важко визначити вплив індивідуаль-

них психологічних та етичних чинників, проте існує певний соціальний контекст не лише їх формування, а й проявів. Звичайно, нами буде приділено особливу увагу вітчизняному соціальному контексту. Останнім часом соціологія сприймається значною частиною суспільства та соціологічною спільнотою як інструмент у вирішенні прикладних завдань. Основними з цих завдань є аналіз електоральної та споживацької поведінки. Подібне свідоме звуження спектру сприйняття соціологічного аналізу обумовлене певною кон'юнктурою. Цей процес нерозривно пов'язаний із системою фінансування саме електоральних та маркетингових досліджень, що, на жаль, приваблює непрофесіоналів, які задля отримання прибутку готові, як свідчать численні передвиборчі кампанії в Україні, фальсифікувати отриману інформацію, що, безумовно, стає значною проблемою для соціології. Не випадково у суспільстві існує думка про продажність соціології та соціологів. Збільшення непрофесіоналізму в системі надання послуг на ринку передвиборчих та маркетингових досліджень призводить до дискредитації соціології як науки, функції якої не можуть бути зведені лише до ролі політичного чи маркетингового інструменту. Саме про це попереджувала в середині дев'яностих років минулого сторіччя О.О.Якуба, підкреслюючи, що така ситуація ускладнює діяльність соціолога-професіонала. «Він повинен бути борцем, що відстоює істину, свою незалежність. В його діяльності все більшого значення набувають питання професійної етики»*.

Саме за цих умов актуалізується питання про визнання та покликання, бо визнання передбачає чутливість до ко-

* Якуба Е.А. Социология. Учебное пособие для студентов. — Харьков: Константа, 1996. — С.18-19.

н'юнктури, тобто соціологічний продукт повинен користуватися попитом у суспільстві і лише тоді виробник цього продукту може розраховувати на визнання. Під соціологічним продуктом ми маємо на увазі практичні та теоретичні соціологічні дослідження та їх репрезентацію. Проте можна говорити про два типи визнання. Перший — визнання широкими колами суспільства, другий — визнання соціологічною спільнотою.

Проаналізуємо окремо кожний із цих варіантів. Визнання соціолога суспільством потребує, як вже було зазначено вище, створення соціологічного продукту широкого вжитку. Тобто соціолог як виробник цього продукту повинен зосереджуватися не лише на якості власного дослідження, але й на запитах потенційних або реальних споживачів. Орієнтація на широку споживацьку аудиторію передбачає пристосування соціологічного продукту до рівня цієї аудиторії, що як результат може призвести до зниження загального наукового рівня соціологічних досліджень. Адже сприйняття та споживання соціологічного продукту потребує певного рівня розвитку соціологічного мислення як населення в цілому, так і замовників, у тому числі можливо-владців. З іншого боку, постає питання про незалежність соціолога. Річ у тому, що, орієнтуючись на широкі споживацькі кола, соціолог втрачає свою незалежність та керується не власними науковими інтересами й уподобаннями, а узагальненими та середньостатистичними суспільними вимогами. За подібних умов значно підвищується ризик взагалі втратити наукову особистість, що, на наш погляд, не може відповідати покликанню соціолога-науковця.

Повертаючись до висловлювання О.О.Якуби, зазначимо, що борцями не народжуються, ними стають. Важливу роль у цьому процесі, на нашу думку, відіграє система соціологічної освіти, в тому числі інститут підвищення

кваліфікації фахівців-соціологів, а також належність до певної соціологічної школи. У процесі отримання освіти у більшості майбутніх соціологів і формується орієнтація або на визнання, або на покликання. Перш за все зазначимо, що університетська система освіти сама по собі передбачає наявність конкуренції у студентській спільноті. Проте Болонська система, яка передбачає як один зі своїх елементів письмові іспити, вимагає не лише від студентів-соціологів сумлінної самостійної праці, але й від їх викладачів уміння формувати у майбутніх фахівців навички усного мовлення, ведення дискусій та наукових диспутів. У подібній ситуації викладання соціологічних дисциплін важливим є виховання поваги до наукових авторитетів, але ця повага не повинна перетворюватися на сліпе та догматичне уклінство певним особистостям чи соціологічним школам.

З іншого боку, формування спектру наукових пошуків молодих учених, на жаль, детермінується сьогодні не власною зацікавленістю чи потребами суспільства, а наявністю грантів. Це призводить до звуження спектру досліджуваних соціальних явищ, а також наукової незалежності. Так, у сучасній вітчизняній соціології, з огляду на переважання певної проблематики, можна зробити висновок, що вона зацікавлена лише в гендерній проблематиці, проблемах демократії в пострадянських країнах та електорально-маркетингових дослідженнях. На жаль, подібна ситуація ускладнюється формальними вимогами щодо інституту наукових керівників та наукових консультантів, яка полягає у формуванні багаторівневої системи певної лояльності. Проблема лояльності нерозривно пов'язана з проблемою визнання і є її обов'язковою складовою як у широкому соціальному контексті, так і в контексті соціологічної спільноти.

Першим рівнем цієї лояльності є ставлення соціологічного співтовариства до наукового керівника чи наукового

консультанта, тобто існує прямиий зв'язок між авторитетом наукового керівника та ставленням до наукових пошуків дисертанта. Таким чином, ставлення до дисертаційних робіт та їх наукові перспективи від початку мають різні шанси, проте можна зауважити, що різні соціологічні школи надають різні рівні соціологічної зокрема й у цілому наукової підготовки. У свою чергу, не можна говорити про відсутність взаємозв'язку між рівнем соціологічної підготовки та авторитетністю соціологічної школи, яка її надає, чи наукового керівника, який її представляє. Саме тому перший рівень лояльності не становить значної загрози процесу формування нового покоління соціологів-науковців, а лише може створити певні штучні умови, які не дозволять розвивати «борцівські якості» цього покоління.

Другий рівень лояльності в середині соціологічної спільноти становить значно більшу загрозу, яка полягає у формуванні системи, що не передбачає критичного осмислення як вітчизняного, так і західного соціологічного доробку. Подібне лояльне ставлення має своє коріння в радянській системі наукової роботи, яка передбачала обов'язкове обґрунтування будь-яких тез та посилення на твори класиків марксизму-ленінізму чи програмні документи КПРС. Попри відсутність такої необхідності у вітчизняній соціології дотепер зберігається певна традиція, яка передбачає лояльність до певної соціологічної теорії. Першим у цьому списку був теоретичний доробок М.Вебера, поступово його було змінено на доробок П.Бурдьє, але сама система звернення та посилення не передбачає принципових відмінностей від радянської традиції. Подібна традиція призводить до догматизації тієї чи іншої соціологічної теорії, що, в свою чергу, не лише обмежує обрії наукового пошуку, а й перешкоджає повноцінному аналізу самих теоретичних конструктів, яким надається догматичний статус.

Третій рівень лояльності є похідною від першого й полягає у формуванні системи відносин у науковому середовищі між молодими та більш досвідченими соціологами. Ця система передбачає мінімальний рівень критичного аналізу як з боку молодих науковців, так і з боку досвідчених соціологів. Подібна ситуація є доволі вигідним компромісом, який не лише мінімізує спротив формуванню кар'єри молодих соціологів, а й дає змогу зберегти досягнуті позиції в науковому співтоваристві більш досвідченим. За подібних умов конкуренція в науковому середовищі значно зменшується, а мобільність у його межах детермінується формально-адміністративними чинниками.

Подібна система лояльності на всіх своїх рівнях формує не прагнення до створення нового бачення або нової соціологічної перспективи, а передбачає концентрацію уваги на формально-адміністративних аспектах життєдіяльності соціологічного співтовариства, що обумовлює необхідність вибору між визнанням та покликанням.

Було б неправильно казати, що така ситуація склалась лише в українській соціології. Переважна більшість соціологічних шкіл пострадянських країн тією чи іншою мірою стикнулася зі всіма рівнями лояльності всередині соціологічного співтовариства, що вказує на системний характер цього явища. Аналізуючи негативні прояви системи лояльності, варто зауважити, що найбільш негативними аспектами цього феномену є зниження рівня конкуренції в межах соціологічного співтовариства, що й призводить до звуження об'єктів наукового аналізу.

Підсумовуючи наведене вище та відповідаючи на питання щодо місця соціолога між визнанням і покликанням, зазначимо, що центральним елементом соціологічного покликання є незалежна реалізація власних наукових уподобань, але сучасна суспільна система та соціологічна

спільнота не надають повної незалежності. Щодо соціологічного покликання, то його реалізація, на нашу думку, може обмежуватися лише професійною етикою. І останнє, не варто протиставляти визнання та покликання, тому що саме дотримання норм професійної етики соціологом дозволяє віднайти власний компроміс між ними.

Александр Голиков
аспірант Харківського національного
університету імені В.Н.Каразіна

**СОЦИОЛОГ МЕЖДУ ПРИЗНАНИЕМ И ПРИЗВАНИЕМ:
ПОПЫТКА ВХОДЯЩЕГО В «ПОЛЕ НАУКИ»
ВЫЙТИ ИЗ ДИХОТОМИИ**

Межъязыковые (социальные и политические) противоречия уничтожают языковые игры. Игра в бисер отступает перед «играми не для нас» (Маргарита Пушкина). Язык – как призвание. Он требует или быть с ним, или предпочесть признание. Первый выбор социолога...

Не только социолога. Каждая социальная группа, как бы это ни показалось, внезапно может очутиться перед таким выбором. Для этого ей достаточно ворваться в поле, связанное с масштабными доступами к ресурсам. Например, ресурсам экономическим или властным.

Именно перед таким выбором оказалась постсоветская социология в последние два десятилетия. Из падчерицы социогуманитарной семьи она превратилась если и не в Золушку, то как минимум в заметную и равную. Более того, сугубо в бодрийяровской логике, соблазн (с большой буквы в единственном числе и с маленькой – во множественном) оказался достаточно фундаментален, чтобы со-

циология не выдержала — и, как когда-то Фаэтон между Солнцем и Юпитером — разорвалась на (если и не на «много», то — хотя бы в математическом смысле — на) «множество» пространств.

Пространство науки.

Пространство социального философствования (которое дипломатично называют зачастую социологическим теоретизированием).

Пространство ремесла.

Пространство мировоззрения.

Пространство профессии.

Дрогнуло и, кажется, потеряло свои системно Gemeinschaft'ные свойства групповое единство социологов, бывшее таким боевитым, способным отстаивать своё место под солнцем, знающим себе цену ещё каких-то двадцать лет назад. Выбравшие признание и известность стали поп-фигурами, которых узнают и в лицо, и в голос, и даже в те позиции, которые они (более или менее) (последовательно) защищают.

И — парадоксально — при этом Логос всё дальше удаляется от Социо. «Поймавшие» логику масс-коммуникаций в большинстве своём изменили логике «мира университета» (термин О.Козловой) — э(га)литарность оказались совместимыми только буквально.

Ведь признание — это не только признание символическое. Безусловно, общество признаёт через культурно-символические аспекты социальной ткани. Но признание общества — Ressentiment! — есть признание экономическое, поддерживающее и гарантирующее.

Можно спорить с Марксом. В частности.

Ради превращения одной буквы в призвании мы все видели примеры забывания, амнезии, следования зову сирен. Осудить этически в забытом, «текущем» (по Бауману) обществе этот феномен невозможно. Нужно только констатировать.

Вебер при создании своей “Soziologie als Beruf” вряд ли мог математически точно просчитать все опасности, которые подстерегают молодого и не очень социолога в мире двадцать первого века. Но мы, не будучи веберами, имеем шанс просто наблюдать.

Наблюдать – и возвращать комплекс Кассандры. Предпочтя призвание, социолог *почти автоматически* отказывается от возможности реального влияния на процессы. И из-за максимы Вебера (столь блестяще опровергнутой Ядовым, связавшим гнозис и этос), и из-за статично-консервативной позиции академической науки, отказывающейся от социального влияния по *общесоциальным* правилам (каковые в современном обществе СМИ, социальных Интернет-сетей и тотальной маркетизации неизбежно подразумевают *вливание ради влияния*).

А в этой ситуации он обречён. На упрёки в трюистичности его построений и очевидности его выводов. На предположения ненужности его (научной) деятельности. На (обязательные) гипотезы относительно его (социально-политически-экономически-культурной) заангажированности.

И самое удивительное – этот рыцарь Башни из Слоновой Кости (по Р.К.Мертону), воитель Большой Науки (по В.Стёпину) и сам не знает, в чём же его призвание. Признание? – с этим проще. Признание уже получили социология как ремесло. Как искусство задавать вопросы (почти Л.Аверьянов). Как мировоззрение медийно успешных риториков. Может, в этих признаниях и поискать то самое, единственное призвание?

Логичным, хотя аристотелевски неточным, будет контрольный вопрос: «А почему, собственно, единственное?» Почему «между»?

Социология, если не учитывать многочисленных попыток развенчания её эвристических, (гносео)логических, социально-политических способностей (одну из которых

относительно недавно с марксистских predispositions предпринял, например, А. Поступной), (само)утверждается как наука про общество. Претензии на научность вполне очевидны — о чём мы писали в своё время с точки зрения институциональных, групповых, нормативных и социально-практических преимуществ (см. *) — и вполне оправданы не только с точки зрения гносеологических или ценностно-нормативных, но даже с точки зрения онтологических аспектов существования любой формы познания.

Но это не должно значить, что наука есть единственная форма и способ постижения собственного призвания в обществе. И точно так же не значит, что признание обязательно есть противоположность призванию. Признание в поле гомогенных с признаваемым профессионалом — является ли это контроверзой к высокому понятию, схожему по своему содержанию с «причиной прихода конкретного человека на землю»?

Высокие понятия, с которыми граничит и рядопологается призвание («совесть», «честь», «нравственность»), так или иначе, оценим мы это положительно или негативно, в контексте маркетизации социального пространства (как системы взаимодействий с конституирующими их нормами, правилами, образцами, ценностями) отступают перед «этосом эффективности», воплощённом в успешности, доходности, эффективности, достижительности.

Интервенции этого «этоса эффективности» в поле науки и образования можно наблюдать сейчас ежедневно,

* Голиков А.С. Статус социологии в постсовременности: (не)наука о (не)познаваемом // Методология, теория и техника социологического анализа современного общества. — Х.: Изд-во Харьков. нац. ун-та имени В.Н.Каразина, 2005. — С. 262–267.

постоянно, перманентно. Представители формальной социологии возмутились бы таким несоответствием содержания (высоких просвещенческих идеалов, заложенных в университеты Гумбольдтом) и структурирующей их формы (супермаркетный «идеальный тип» взаимодействия, предлагаемый современной академической науке). Циничный Парето увидел бы в этой деривации резидуи комбинирования и реформаторским зудом «элиты-явно-нелюбов», господствующей на украинском пространстве.

Мы же констатируем, что в этом свете разрыв между признанием и призванием становится ещё ярче. Если мы, конечно, воспринимаем призвание в терминах Вебера, Просвещения и Ренессанса.

Призвание — подготовить Ученика. Не студентов. Не итоговые письменные контрольные работы. И не кредиты. А Ученика. А признание в чём?

Призвание — осветить острую социальную проблему. Не опросы-у-выхода, не маркетинговую стратегию и не трудности прохождения товара через тугодумную потребительскую аудиторию. А острую, социальную, проблему. А признание в чём?

Призвание — оставить «незримый, добрый след». Не формальные документы. Не талмуд-для-пыли. А след. А признание в чём?

Эти вопросы, имевшие вполне однозначные и конкретные ответы во времена «метанарративов» (столь громко похороненных Ж.-Ф. Лиотаром и примкнувшим к нему), научных этик и моральных кодексов.

Сейчас же, в логике Лиотара, следует признать, что каждый из социологов (апеллируя к началу статьи — и не только социологов) отвечает сам для себя. Причём в отличие от новых поколений, сейчас он отвечает сам. И начинает он ответ с собственных ответов на вопросы, на кото-

рые раньше ответ был дан «тем, кто всё за нас решит» — «Что есть признание?», «Что есть призвание?», «Что важнее?». Это не хорошо и не плохо — это объективный, даже дюркгеймовски устойчивый социальный факт. И отвечают за конституирование этого факта социологи чаще всего перед самими собой. Упомянутое выше групповое единство социологов избавилось от тяжести решения, кому и за какие именно факты отвечать.

И если есть возможность возрождения этого группового единства, то оно должно начаться — в контрверсии с логикой нынешних процессов — с конструирования не культурного капитала будущих специалистов и профессионалов, а их ценностно-нормативной системы. Не с рассмотрения высоких азов (ведь в пятнадцатом веке самыми образованными на Западе были иезуиты, а на Востоке — янычары), а с понятий этики и морали. Не с обучения, а с воспитания.

И совершенно другой проблематике в этом свете принадлежат факты, что признание также может быть разным по содержанию, институционально и нормативно; что призвание должно быть терминальной ценностью, в то время как признание — инструментальной; что только соблюдение этой иерархии (как полагает автор) позволит достичь несовременно (скорее Просвещенчески) гармоничного сочетания деятельности, мирозерцания и миропознания в одном локусе социального универсума — в рефлексирующем социологе, который по своему призванию должен выполнять лумановскую функцию референции общества, но по признанию себя вынужден позиционировать как инструментальный профессионал...

Надежда Корытникова

кандидат социологических наук,
старший преподаватель кафедры
методов социологических исследова-
ний Харьковского национального
университета имени В.Н.Каразина

СОЦИОЛОГ МЕЖДУ ПРИЗНАНИЕМ И ПРИЗВАНИЕМ

*Цель творчества — самоотдача,
А не шумиха, не успех.
Позорно, ничего не знача,
Быть притчей на устах у всех.*

Борис Пастернак

«Дайте силу мне Самсона, дайте мне Сократов ум...», чтобы спокойно выдержать самые невероятные восприятия профессии социолога людьми, не связанными с этой наукой. «Социолог — человек, который работает с людьми, задает всякие вопросы, а потом высчитывает проценты» (старшеклассница). «Социологи — это те, кто ходит по квартирам, предлагают разные тесты, пристаю́т с вопросами. Некоторых угощают чаем, жалеют, а некоторых просто выгоняют. Неблагодарная профессия» (первокурсница ХНЭУ). «Социолог — человек, который изучает общество и жизнь людей, ставит перед собой цель добиться повышения жизненного уровня людей, берет интервью, околачиваясь около всех и вся» (старшекурсница ХГЭУ). «Социолог — человек, изучающий социальный статус людей, тенденции в современном обществе. Он производит опросы. Я считаю, что это не профессия, а хобби» (первокурсница ХНУ). «Социолог — человек, занимающийся излечением общества от болезней, помогающий людям достойно жить в нашем мире» (преподаватель).

Дайте «... Цицерона красноречье, Ювеналовскую злость и Эзопово увечье...», чтобы разобраться в профессии социолога. Когда студентам социологического факультета задаешь вопрос, почему они своим основным предметом выбрали социологию, они чаще всего отвечают: «... потому что мне нравится работать с людьми»; «социология для здоровья полезна, так как она стимулирует мозговую деятельность, развивает абстрактное мышление, даёт заряд энергии...»; «знания, полученные на социологическом факультете, помогут мне устроить личную жизнь, карьеру и, кроме того, надеюсь, смогут принести пользу своей стране». Если продолжить расспросы о том, как студентам представляется образ социолога, то лучше закончить юмористическим сравнением социолога с Чебурашкой: «он с большими и добрыми глазами (от стремления видеть и понимать всё), с отвисшими (от ответов респондентов) ушами, с распухшими (от ходьбы) ногами».

А если серьезно, то какими качествами должен обладать социолог по призванию? Умением взаимодействовать с людьми и выполнять работу, полезную для общества; профессионализмом и эрудированностью; наличием абстрактного мышления и умением мыслить социологически; коммуникабельностью и человеколюбием; реализмом и наблюдательностью; скромностью и активностью; честностью и настойчивостью; чувством юмора и умением верно оценить ситуацию.

Различные представления, с которыми ассоциируется образ социолога в массовом сознании, возможно, позволят сконструировать «идеальный тип» социолога.

По словам П.Бергера, социологом является тот, кто в своей деятельности связан с осмыслением общества, и это осмысление (понимание) научно по своей природе, а цель профессии заключается в попытке понять общество. Это

человек, который испытывает постоянный, неизбывный, не знающий моральных преград интерес к человеческим поступкам. Его естественный ареал обитания — всевозможные места скопления людей, где бы они ни собирались вместе. Социолога может интересовать и масса других вещей. Но основной его интерес лежит в мире людей, их институтов, истории и страстей. И если он хороший социолог, то везде проявит себя, ибо его мучают бесконечные вопросы, и ему ничего не остается, кроме как искать на них ответы. Как ученый, социолог стремится быть объективным, держать в узде собственные предпочтения и предрассудки, воспринимать то, что есть, и воздерживаться от нормативных суждений. Именно такое понимание социологического познания подразумевается в классическом утверждении Макса Вебера о том, что социология «свободна от ценностей».

Дополнением к образу социолога будет образ социального реформатора. «Эта концепция дает о себе знать тогда, когда ожидают, что социологи достанут из своих портфелей образцы реформ, направленных на решение тех или иных социальных проблем. Социологи получают некоторое моральное удовлетворение от того, что их социологические прозрения не раз помогали облегчить участь целых категорий людей, ибо вскрывали вопиющие, с точки зрения общественной морали, условия жизни, развенчивали массовые иллюзии и предлагали более гуманные средства для достижения социально желаемых целей». В концепции Огюста Конта социолог в любой отрасли знания выступает как третейский судья, пекущийся о благе людей. Для Пьера Бурдьё за научными исследованиями и за общественной деятельностью стоит высокая миссия ученого — дело создания справедливого демократического общества. В свете этой цели задача социолога — научное исследова-

ние феномена социального неравенства, а задача интеллектуала — символическая борьба за социальный порядок и равенство. Социологи служат делу справедливости и прав человека, что является гражданским долгом каждого интеллектуала.

Социологию можно считать интеллектуальным занятием, представляющим интерес для определенной категории людей. Карьера любого ученого как бы делится на двое: выбираешь профессию по призванию и всей своей жизнью добиваешься признания. В становлении украинской социологической школы большую роль сыграла ученый-социолог Елена Александровна Якуба, ставшая признанным теоретиком в социологии. По словам доктора социологических наук профессора Виля Савбановича Бакирова, если и есть абсолютный эталон альтруизма, доброты и интеллигентности — это Елена Александровна Якуба. Этим эталоном она была для каждого из нас, ее учеников, при жизни и останется таковым навсегда. Не знаю никого, кто бы был бесконечно влюблен в социологию, как Елена Александровна. Социология значила для нее больше, чем профессия, больше, чем призвание, больше, чем религия и даже больше, чем смысл жизни. Социология была самой её жизнью. Почему? Вряд ли можно это до конца объяснить. Но не в последнюю очередь потому, что она полностью разделяла дюркгеймовское убеждение: «социология не стоила бы и часа занятий, если бы она не могла улучшить общество».

Якуба — не просто успешный ученый, но фигура большого масштаба. В стране были «оттепели» и «застои» вплоть до приказа Министерства высшего и среднего специального образования СССР о ликвидации всех социологических групп, созданных в вузах, когда приходилось переходить на полуправильное существование, чтобы сохранить кадры социологов при высших учебных заведениях. В это труд-

ное время работала и создавала сама себя будущий ученый-социолог Е.А.Якуба. В этом смысле публичный имидж Елены Александровны воспроизводит черты «героического» интеллектуала, романтика, противостоящего социальным предрассудкам и иллюзиям.

Признание Якуба Е.А. получила, потому что работала по призванию. Это истинное признание заслуг человека, который полностью свою жизнь отдал социологии. «Елена Александровна была устроена так, что не могла жить для себя. Она жила только для других и отдавала себя другим. И в социологии она видела не просто науку, а позитивное знание, призванное изменить жизнь к лучшему. Это восприятие социологии она воспитывала у своих учеников и студентов», — отмечает социолог по призванию Виль Бакиров.

Признание — это когда достигаешь значимого результата. Признание на академической сцене Елены Александровны Якубы базируется на добросовестности и самоотдаче истинного ученого.

Лилия Лебидь

старший преподаватель

Луганского национального университета имени Тараса Шевченко

СОЦИОЛОГ МЕЖДУ ПРИЗВАНИЕМ И ПРИЗНАНИЕМ

Одно из первых мест в иерархии ценностей современного человека занимает профессиональная самореализация. Индивидуально крайне необходимо найти свое «место» в обществе.

Значимость карьеры в нашей жизни настолько велика, что одним из знаковых событий становится выбор профес-

сии. Сегодня перед выпускниками школ открываются огромные перспективы. Рынок образовательных услуг настолько богат, что нетрудно потеряться в этом разнообразии. Возникает проблема выбора наиболее достойного учебного заведения и профессии. Так не хочется сделать ошибку!

Практика жизни показывает, что выбор профессии не всегда является взвешенным. Одни абитуриенты, в силу различных обстоятельств, оказываются зачисленными на тот факультет, который их совсем не интересует. Другие, получив заветное место, со временем понимают, что это не их призвание. Но есть и такие люди, у которых и желания, и возможности совпадают, и удается поступить на «заветную» специальность. Из них, как правило, получаются настоящие профессионалы.

Работать же по специальности приходится различным категориям выпускников, не только тем, кому нравится выбранная стезя.

Что касается социологии, то, на мой взгляд, трудиться в данной области сможет только тот человек, который глубоко предан своему делу. Особенно это касается академической науки. Я часто провожу параллели между врачами и социологами. И первые, и вторые стремятся победить различные болезни. Только врачей интересует человеческий организм, а социологов – общественный. В данном случае вспоминается фраза, услышанная в студенческие годы: «Цель других наук – познание, в то время как цель социологии – счастье всего общества».

Таким образом, настоящим социологом может стать только тот, для кого данная наука является действительно призванием. Встречая на конференциях представителей социологии, приходилось неоднократно убеждаться в справедливости данного утверждения. Вдохновенные выступления метров социологической науки, молодых исследователей свидетельствуют о том, что социология действи-

тельно является их призванием. Тематика научных публикаций подтверждает, что ученые пытаются решить многие социальные проблемы (проблемы социальной стратификации, социального неравенства, раскола Востока и Запада Украины, влияния СМИ на функционирование общественного целого и т. д.).

Практически на энтузиазме держится организация встреч социологов. Приходилось быть свидетелем того, как инициаторы конференций делают возможное и невозможное, чтобы создать максимально комфортные условия для обсуждения различных социологических проблем. Они делают это не для того, чтобы в каком-то, никому не нужном списке было отмечено: «научное событие состоялась». Социология — их призвание, им действительно интересно поделиться собственными наработками, узнать о достижениях других. На высоком уровне проводятся конференции в Харькове, Дрогобыче, Луганске и других городах. На встречах подобного рода получаешь не только бесценный опыт публичных выступлений, отстаивания собственной точки зрения, но и узнаешь о новых тенденциях в отечественной социологии, расширяешь свой «профессиональный» кругозор.

Что касается признания, то для каждого человека очень важно, чтобы его усилия были оценены по достоинству. Но история знает немало случаев, когда гении так и не были признаны при жизни. На мой взгляд, ученый, всецело увлеченный своей профессией, не гоняется за наградами и почестями. Ему доставляет удовольствие сам процесс поиска истины. В то же время я не имею оснований утверждать, что ни один социолог не стремится получить признание. Есть и такие, для которых научные степени и звания являются самоцелью. Хочется верить, что их немало. Да и, пожалуй, признание зачастую получают именно те, кто к этому абсолютно не стремится. Достижение

определенных высот в научной сфере не останавливает настоящих социологов. Для них анализ социальной реальности, поиск решения различных социальных проблем — это не путь к признанию, это зов души. Научные биографии Н.Паниной, Е.Якубы, И.Поповой, Е.Головахи, И.Коновы и других отечественных социологов красноречиво свидетельствуют об этом.

Ірина Мацко

*кандидат соціологічних наук,
провідний соціолог відділу соціології
культури та масової комунікації
Інституту соціології НАН України*

СОЦІОЛОГ МІЖ ВИЗНАННЯМ І ПОКЛИКАННЯМ

Уявлення про професію соціолога відрізняється як серед самих соціологів, — при цьому уявлення того, якою вона є і якою повинна бути, — так і серед тих, хто практично не має відношення до соціології. Уже з перших лекцій і семінарів студентам-соціологам стає зрозуміло, що обрана наука відрізняється суб'єкт-суб'єктним характером пізнання соціальної реальності, частиною якої є і сам соціолог. Зовсім інакше соціологія як професія уявляється, відчувається і переживається після перших справжніх, не таких, що змодельовані у студентській аудиторії, «виходів у поле», коли соціальна реальність постає обличчям-до-обличчя, коли у відносинах соціолог—респондент завдання одного полягає у постановці запитань, а іншого — відповідати (принаймні, сама назва промовисто говорить про те, що респондентом реальна людина стає відтоді, коли починає давати відповіді). Хоча це лише один бік професії соціолога, який, можливо, навіть не всім до-

свідченим соціологам довелося відчувати на власному досвіді і який дає можливість відчувати визнання (чи невизнання) своєї професії з боку соціуму.

Інтерес до соціолога з боку соціуму ще відносно нещодавно суттєво відрізнявся як у якісному, так і кількісному відношенні. Історія розвитку соціології в 70-ті, 80-ті роки дає змогу яскраво уявити статус соціолога на той час. Читаючи спогади старших колег про професійну діяльність за радянських часів, не зважаючи на пильний контроль, у прицілі якого на той час перебувала соціологія, мимоволі заздриш тому поважному статусу, який мала професія соціолога, і тій увазі — на противагу сьогоднішній байдужості як з боку держави, так і з боку пересічних громадян — яка відводилась соціологу та, зокрема, варто підкреслити, соціологічному дослідженню. Підтримка останнього, звісно, передбачала контроль, але, разом з тим, підтримка означає увагу, а значить, не байдужість. Переконана, що сьогоднішньому поколінню молодих соціологів важко уявити повною мірою те становище, у якому перебувала соціологія всього лише тридцять років тому.

Інші уявлення про професію соціолога зустрічаємо серед тих, хто не має відношення (або практично не має) до соціології. Ще недавно соціологія була дисципліною, яка читалась на всіх без винятку факультетах у ВНЗх. І цікавими тут видаються уявлення про професію соціолога студентів-несоціологів. Найчастіше соціолог уявляється як людина з анкетною, причому яка найчастіше опитує населення напередодні чергових виборів влади. Думаю, подібним же чином професія соціолога виникає в уявленнях багатьох громадян. Очевидно, що для більшості з них досвід спілкування з соціологами зводився до відповідей на запитання соціологічної анкети (знову-таки, найчастіше трапляється це напередодні виборів); на телебаченні со-

ціологи подекуди з'являються у цей же час. Стосовно останнього варто зазначити, і це навряд чи викличе сумнів, що в сучасних умовах визнання будь-якого явища можливе завдяки телебаченню. І, на жаль, не часто соціологів можна побачити в ролі експертів у телевізійних програмах (крім тих випадків, коли йдеться про коментарі електоральних орієнтацій населення).

Соціологи самі формують ставлення до своєї професії з боку соціуму. Щось робиться для визнання, а щось — для невизнання соціології, певні їхні дії піднімають престиж професії, а певні, навпаки, розмивають його. Врешті-решт, реальність конструюється суб'єктами, що давно визнано у соціології. І тому соціолог — професійний чи не зовсім — також робить свій вклад у подібне конструювання.

Що таке покликання? Якщо професіоналізм передбачає постійне вдосконалення, відшліфовування майстерності, то завдяки покликанню стає можливим віртуозне, натхненне виконання своєї партії. А натхнення — у цьому переконує М.Вебер* — відіграє в науці не меншу роль, ніж у мистецтві.

Серед соціологів, як і серед представників інших професій, є ті, хто працює через своє покликання, а також ті, хто став соціологом за збігом обставин. До речі, в цьому сенсі залишається цікавим і актуальним дослідження, проведене вченими Інституту соціології вісімнадцять років тому**. Можливо, вказані позиції (покликання-випадковість) можна розглядати як протилежні крайні позиції на

* Вебер М. Наука как профессия и призвание // Избранные произведения. — Москва: Прогресс, 1990.

** Путь в науку (социальные аспекты воспроизводства научных кадров) / С.А.Войтович, С.А.Макеев, В.И.Тарасенко и др. Отв. ред. В.Ф.Черноволенко. — К.: Наук. думка, 1991.

умовній шкалі, де індивід розміщується ближче до одного чи іншого полюса. Напевно, соціологів, позиція яких наближається до першого полюса (покликання) завжди менше, ніж інших (однак спеціальних соціологічних досліджень, які б підтверджували чи спростовували це, не існує).

Як відомо, будь-яка професія постійно поповнюється молодими спеціалістами, що є необхідною умовою її відтворення, деякі з яких приходять у неї за покликанням, інші – через випадкові і невідповідні обставини. Передання досвіду з боку старшого покоління тут відіграє ключову роль, однак необхідна і наявність бажання сприйняти цей досвід. Соціологічні дослідження вибору професії молоддю сьогодні не часто проводяться, якщо й існують такі, то вони здійснені переважно в рамках дисертаційних робіт. Грунтовні напрацювання в цьому напрямку, що були здійснені за радянських часів, свідчать, що у виборі професії завжди наявний момент стихійності. Однак якби кожен від народження знав про власне покликання, то творчий пошук втратив би сенс і інтерес.

Проблемою покликання цікавилось багато філософів та соціологів. Але спільним, що об'єднує усі ці напрацювання, є те, що знайдене власне покликання є великим надбанням. Так, наприклад, відомий український філософ Г.Сковорода сенс життя вбачав у тому, щоб знайти власне покликання у професії, адже кожен народжений для певної професії. Знайти своє покликання, знайти себе у професії – лише одна сходинка, інша – змогти реалізувати себе найкращим чином у ній.

Тема знаходження свого покликання у професії сьогодні не є популярною, однак більш актуальною вона завжди була і буде для представників молодого покоління. Можливо, професія як покликання більше цікавить молодих соціологів, тоді як проблема визнання хвилює багатьох професіоналів. Про власне покликання не можна дізнатись

від інших чи прочитати в підручнику. Фраза «я знайшов своє покликання» звучить гордо і викликає повагу; разом з тим, це говорить про те, що своє покликання необхідно шукати, адже тільки завдяки пошукам можна відчутти його. А знайшовши, іти обраним шляхом, не звертаючи з нього. Тому можна тільки побажати, щоб у соціологічну науку приходило якомога більше професіоналів, які знайшли своє покликання в ній і кожен, віртуозно виконуючи свою партію, додає неповторних барв, які б тільки удосконалювали (а не спотворювали) і гармонійно доповнювали картину соціологічної науки.

Андрей Мельников
ассистент кафедры социологии
Восточнoукраинского национального
университета имени В.Даля

ДЫХАНИЕ ИСТОРИИ

Так случилось, что я начал писать данные строки спустя всего несколько дней после возвращения с конференции Американской социологической ассоциации (АСА), которая проходила в этом году в Сан-Франциско, или в «городе туманов», как называют его американцы. Поскольку впечатления еще не рассеялись, хотелось бы поразмышлять об особенностях социологической профессии, а в том числе о признании и призвании, сквозь призму этих последних событий на моем, пока еще коротком, пути в науке.

Для поездки в США в этом году у меня было две основные причины. Первая из них состояла в том, что я готовился выступить с докладом на ежегодной встрече Общества

символического интеракционизма (ОСИ)*. В материалах доклада, совместно с профессором Аризонского университета Джоном Джонсоном мы попытались на сравнительной основе проанализировать поведенческие стратегии людей в ситуации текущего экономического кризиса. Забегая вперед, скажу, что неожиданным для нас результатом стало то, что, несмотря на абсолютно разные макропоказатели в США и в Украине, мы обнаружили фактически одинаковые «стратегии выживания» в повседневной жизни. Еще мне пришлось изрядно подумать над тем, как лучше перевести на английский язык некоторые специфические выражения родом из 1990-х, например «челночная торговля» (словарные «shuttle trade» или «suitcase trade» почему-то вызывали улыбку), а также объяснять, что наш «огород» и их «овощной сад» — это несколько разные культурно-экономические явления.

Наверное, у каждого социолога, для которого наука является призванием (24-часовые социологи), а не только профессией (8-часовые социологи), на стенах кабинета, а возможно и просто в памяти, находятся портреты и образы тех выдающихся предшественников, которые в нужное время придают силы и вдохновение для работы. В моем случае, «человек с портрета» — американский социолог Эдвард Тирикьян, стал второй главной причиной моего путешествия через Атлантику. Огромное желание встретиться с Тирикьяном — «живым классиком», о котором я завершаю диссертацию и чьи работы изучаю на протяжении последних пяти лет, возникло у меня еще два года назад, когда я пытался разыскать его на конференции АСА в Нью-Йорке. К сожалению, Тирикьян не был официально

* Society for the Study of Symbolic Interaction. См.: <http://www.espach.salford.ac.uk/ssi/>

заявлен в программе, и найти его мне не удалось. Своего рода «утешением», если можно так сказать, стало для меня знакомство с Джеффри Александером, который представлял тогда свою новую 800-страничную «Гражданскую сферу», привлекая большое внимание не только американского, но и мирового социологического сообщества. Я знал о том, что Александер сотрудничал ранее с украинскими социологами, но был приятно удивлен, когда, представившись ему как украинский социолог, услышал в ответ: «Да, да... я знаком с украинской социологией».

Уже гораздо позже я узнал, что Тирикьян (кстати говоря, хорошо знавший Александера и ранее работавший с ним над несколькими изданиями по истории социологии*), несмотря на то что не был заявлен в программе конференции, все-таки приезжал в Нью-Йорк в 2007 году. Кому-то может показаться странным, что сложно на таком мероприятии было разыскать довольно известную, по социологическим меркам, личность, но с учетом того, что конференции АСА обычно состоят из 8—10 сотен различных секций, которые посещает от 6 до 10 тысяч человек, становится понятно, почему это не так легко. Кроме того, не имея программы конференции, которая обойдется при регистрации от 100 до 400 долларов, вы не найдете нужную вам аудиторию в лабиринтах огромных гостиниц, где всегда собираются американские социологи, в отличие от нашей традиции встречаться в университетах. Так или иначе, в этот раз, в Сан-Франциско, события сложились успешно, но об этом чуть позже.

* Историческая фигура, объединившая Александера и Тирикьяна — Эмиль Дюркгейм. См.: Jeffrey Alexander, ed., *Durkheimian Sociology*. New York: Cambridge University Press, 1988; Jeffrey Alexander and Philip Smith, eds., *The Cambridge Companion to Durkheim*. New York: Cambridge University Press, 2005.

Первая задача моей поездки — доклад на ежегодной встрече ОСИ — была выполнена без особых трудностей. Скажу лишь несколько слов о данной организации в целом. Это относительно небольшое общество насчитывает в своих рядах не более ста человек, издает собственный журнал «Symbolic Interaction» и ежегодную серию монографий «Studies in Symbolic Interaction». Оно возникло около сорока лет назад вследствие того, что можно было бы назвать движением «качественного» протеста против «количественного» социологического мейнстрима, однако сегодня фактически интегрировалось в общую структуру АСА. Это выражается, например, в проведении ежегодных собраний в одном месте и в одно время, а также в том, что большинство ее членов одновременно являются членами АСА. Нечто подобное происходит с еще одной американской социологической организацией — Обществом по изучению социальных проблем, которое, как и ОСИ, получила в программах АСА определение «sister organization». Осмелюсь предположить, что об этих научных обществах, к которым имели и имеют отношение социологи мирового уровня, мало что известно на постсоветском пространстве*.

* Я снова пришел к такому мнению после прочтения статьи О.Кармадонова о символическом интеракционизме. В отличие от многих социологов (у которых интеракционизм часто сводится к работам ранних прагматистов, а также Дж.Мида, Г.Блумера и, в лучшем случае, Н.Дензина или Г.Беккера), Кармадонов называет имена таких выдающихся, но малоизвестных у нас представителей этого подхода, как К.Коуч, Т.Шефф, Р.Прус и др., однако ни слова не говорит об ОСИ. Хотя, например, Коуч был одним из основателей этого общества, а Прус — президентом. См.: Кармадонов О.А. Откровения и парадоксы символического интеракционизма // Социс. — 2006. — № 2. — С. 3—12.

Поскольку наша тема посвящена профессиональному признанию, я хотел бы задаться вопросом о том, что оно представляет собой в современном социологическом обществе. Если касаться лишь видимой части айсберга, показателями признания могут выступать избрание в административные органы национальной ассоциации, приглашения с выступлениями на пленарных заседаниях конференций и конгрессов, почетные звания, премии и награды. Если сравнивать в этом отношении украинскую и американскую социологию, то здесь существует некоторые различия. Во-первых, американские социологи фактически не проводят общих пленарных сессий, на которых присутствуют все участники одновременно. Вместо этого у них широко распространена практика «президентских докладов» и так называемых «почетных лекций», которые читают ведущие социологи. Во-вторых, особое внимание американцы уделяют всевозможным премиям и наградам, тогда как у нас, за исключением недавно учрежденной премии им. Н.Паниной для молодых социологов, эта традиция пока еще отсутствует.

Собрание ОСИ в этом году длилось три дня и завершилось двумя очень интересными мероприятиями, суть которых в значительной степени заключалась в профессиональном признании. Первым из них стала лекция «Генеалогическое воображение: род и поколения в повседневной жизни», которую прочел ученик И.Гоффмана и автор когнитивной теории социального времени Эвиатар Зерубавель. Вслед за лекцией был проведен торжественный ужин, где вручались ежегодные премии и подводились итоги работы общества за прошедший период. В этом году главная премия имени Дж.Мида за выдающийся вклад в развитие символического интеракционизма была вручена Джозефу Котарбе из Хьюстонского университета. Чес-

тью для меня стало то, что мой соавтор Дж.Джонсон был удостоен премии «Mentor Award» за выдающиеся достижения в подготовке будущего поколения социологов. Далее возникла довольно нестандартная ситуация. Вручая премию профессору Джонсону, его близкий друг и коллега Дэвид Алтейде не сумел завершить свою речь и не на шутку расплакался... Думаю, что если и существует некий «максимум» профессионального признания, то это был как раз тот самый редкий случай.

Особым событием для меня стала встреча с Эдвардом Тирикьяном. В этом году он организовал в рамках конференции АСА секцию «Воображаемые сообщества в XXI веке», посвященную переосмыслению идей Б.Андерсона, изложенных в его книге 1983 года, ставшей социологическим бестселлером*. На секции прозвучал очень интересный доклад крупного специалиста в области национализма К.Кальхуна. Не менее интересным стало выступление одного из ведущих американских интеракционистов Г.Файна.

Думаю, что украинские социологи хорошо знакомы с книгой Андерсона, и я не буду останавливаться подробно на содержательной стороне прозвучавших выступлений. Вместо этого хотелось бы коснуться другого примечательного аспекта. За несколько месяцев до конференции, в информационном издании АСА «Footnotes», Тирикьян опубликовал заметку под названием «Сан-Франциско сорок лет спустя», в которой написал о том, что конференция 2009 года носит своего рода исторический характер для американской социологии. Ровно сорок лет назад, в 1969 году, конференция АСА также проходила в Сан-Фран-

* Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. — М.: Канон, 2001.

циско и совпала с известным культурно-политическим кризисом и студенческими выступлениями. Волнения коснулись и самой социологической ассоциации. Группа ее членов, преимущественно студентов, выразила протест официальной организации и провела отдельное собрание, посвященное памяти П.Сорокина в методистской церкви Глайд Мемориал на Эллис стрит. Участники собрания надели значки с надписями «Сорокин жив!», «Движение за освобождение социологии» и «Революция — это не меры по подавлению восстания». Эти надписи представляли собой антивоенные призывы, направленные против использования социологии в контексте любых насильственных действий. Там же прозвучало скандальное выступление Алвина Гоулднера, который начал высмеивать Сорокина и заявил, что в социальных науках было только два радикальных мыслителя — Карл Маркс, которого нет в живых, и он сам. Это произошло менее чем за год до выхода его знаменитого «Наступающего кризиса западной социологии».

Конечно, я не мог упустить возможность увидеть Глайд Мемориал, однако меня поразила другая вещь. Свою заметку Тирикьян завершил словами о том, что личность Сорокина продолжает быть востребованной в наши дни*,

* Тирикьян подразумевает здесь не столько научную, сколько активную гражданскую позицию Сорокина, а на это качество социолога, как на признак профессионального призвания, указывала в своем последнем выступлении И.М.Попова. См.: Попова И.М. Публичность социологии (доклад на I Международных социологических чтениях памяти Наталии Паниной) // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2008. — № 2. — С. 14—20. Эта позиция была также в высшей степени присуща Н.В.Паниной. Неслучайно как И.М.Попова, так и Н.В.Панина возглавляли комиссию по этике САУ.

и пообещал надеть значки сорокалетней давности на конференцию в этом году. Конечно же, я интерпретировал это обещание символически. Каково же было мое удивление, когда с самого открытия секции по «воображаемым сообществам» я увидел на груди у Тирикьяна круглый, ярко-оранжевый значок с надписью «Сорокин жив!». После нескольких вступительных фраз Тирикьян указал на него и задал аудитории вопрос: «Кто был на том собрании в Глайд Мемориал, в 1969 году?» В помещении находилось, возможно, около пятидесяти человек, но руку поднял только один из слушателей, который сидел рядом со мной, и это был Дж.Джонсон.

Я встретился с Тирикьяном вечером того же дня, и мы долго беседовали и гуляли по вечернему Сан-Франциско. Он вспоминал, как впервые посетил конференцию АСА около 60 лет назад, а я в это время мысленно перечислял его учителей, близких друзей и коллег: Питирим Сорокин, Толкотт Парсонс, Джордж Хоманс, Клайд Клакхон, Гордон Оллпорт, Роберт Мертон, Нейл Смелзер, Гарольд Гарфинкель, Жак Маритен, Жорж Баландье, Самуэль Стоуффер. И это только начало списка. Когда же после этого Тирикьян начал рассказывать мне о своих встречах с Альбертом Эйнштейном и делиться большими планами на будущее*, я по-настоящему почувствовал дыхание истории. Думаю, именно в такие моменты рождается то, что называют профессиональным призванием...

* Я встретился с Тирикьяном 8 августа, через два дня после того, как ему исполнилось 80 лет.

Олексій Мусієздов
кандидат соціологічних наук,
старший науковий співробітник
кафедри соціології Харківського
національного університету
імені В.Н.Каразіна

СОЦІОЛОГ МІЖ ВИЗНАННЯМ І ПОКЛИКАННЯМ

Почну із зауваження щодо теми есе. Формулювання «між визнанням та покликанням» відсилає до роздумів про якесь протиріччя на кшталт «між славою (та/або гроши-ма) та служінням (істині, людям тощо)». У такому формулюванні завжди передбачається, по-перше, що одне є добрим, а інше поганим, а по-друге, що людина мусить обирати. Обрання «доброго» є безумовно морально позитивним прикладом, а обрання поганого – якщо і не безумовним злом, то принаймні проявом недосконалості людської природи. У такому випадку «покликання» перебирає на себе соціальне схвалення, що цілком може перетворити суперництво думок на змагання у вправності вихваляння позитивного. Не хотілося б.

Визнання. Звичайно, якщо йти згаданою спрощеною логікою, визнання як цілком мінлива слава світу не заслуговує на серйозну увагу. Але очевидно, що не все так просто. Що, попри високі абстрактні імперативи безкорисливого служіння істині, у діяльності вченого визнання займає далеко не останнє місце*. Вчений мусить домагатися визнання не лише задля власних кар'єрних досягнень**. Він

* Приміром, за Мертоном, як відомо, воно є одним із головних мотивів діяльності вчених взагалі.

** Що, приміром, для радянської людини є якщо не чимось негідним, то як мінімум досить амбівалентним з точки зору моральної оцінки.

мусить іти до визнання своїх наукових результатів, тобто до визнання *істини* — а це цілком схвальна мета, ба більше — приховування істини або недостатня боротьба за її утвердження та поширення може сприйматися мало не як злочин. До того ж і кар'єрні досягнення з цієї точки зору можуть розглядатися як позитив, оскільки людині з більш високим статусом легше цю істину поширювати та утверджувати. Отже, визнання саме по собі нібито й не така вже й погана річ.

Зрозуміло, що визнаються певні результати діяльності. До чого ж тут покликання і де вибір між ними?

Покликання. Коли йдеться про покликання, можна говорити про кілька смислів. Перший є метафорою задля характеристики знову ж таки певних здобутків: хтось досяг великих успіхів у своїй справі, тому (часто постфактум) кажуть про його покликання. Тож «сильне» слово «покликання» відображає високий ступінь визнання.

Але визнаються не завжди наукові результати як такі. Можна відзначати й спосіб дії — яким є ступінь «тяжіння» людини до певної праці: чи людина є ентузіастом своєї (або, можливо, зовсім і не своєї) справи, «присвятила їй своє життя», чи просто собі працює (лише професійно, а не за покликанням). Іноді буває дуже прикро спостерігати ситуацію, коли професіоналізм й ентузіазм не поєднуються в діяльності однієї людини.

Але визначальний смисл покликання все ж таки релігійний: «кличуть» інші сили — хоч соціологів, хоч представників інших професій чи занять. Там, на горі, все кожному вже відведено: Вася покликаний бути сантехніком, а Сергій Сергійович — соціологом*. Тобто кожен від Бога

* Будь-які збіги з реальними людьми випадкові.

має високі здібності до певної професії. Припустімо це. Але якби йшлося лише про здібності, то розмова про покликання виявилася б зайвою. Попри це, розмови про покликання тривають, оскільки на увазі мають не лише здібності як такі, але й згаданий уже ентузіазм, який трактується мало не як одержимість божеством.

Божественну волю не досягнути. Тож безглуздо вимагати того, щоби, приміром, студенти мали (божественне) покликання до спеціальності, затвердженої у відповідному документі Міністерства освіти. Тож залишається два варіанти: оцінювати або ступінь оволодіння *професією*, що навчальні заклади і покликані (вибачте за каламбур) робити, або ентузіазм претендента щодо, знову ж таки, *професії*.

Визнання і покликання. Але повернімося до того, про що фактично йдеться у протиставленні: Чи повинен соціолог орієнтуватися на славу світу, яка, хоч і приносить блага, але, як відомо, мінлива (за Вебером — на професію), або ж працювати, перебуваючи під впливом тяжіння до вищого (божественного) керівництва?

Навіть сам Вебер говорив, що це питання кожен вирішує особисто, а не публічно (якщо тут взагалі є що вирішувати). Тож до чого тут публічні обговорення? Просто йдеться про намагання, спираючись на класика, вкотре затаврувати тих, хто не вважає соціологію власним покликанням. Чому? Відповідь відома — читайте іншого класика, хай і дещо цинічного. Я маю на увазі Бурдьє. Приміром «За політику моралі в політиці».

У символічній боротьбі за привілейовані позиції у певному полі агенти використовують різні стратегії. Одна з них полягає у тому, щоби підкреслити власну моральність, визнаючи тим самим правила як такі й провокуючи підозри щодо конкурентів. А тут дуже зручно підвернувся Вебер із своїм розрізненням покликання й професії.

Слідування покликанню моральне. Тому багато хто й проголошує себе інструментом божественної волі, б'ючись у науковому екстазі. Порівняно з професіоналізмом моральність виграє, тож можна менш зважати на власні професійні якості. До того ж, як говорить доктор Хаус, «люди брешуть», а, як соціологам добре відомо, відносно власної моральності тим більше. Це по-перше. А по-друге, вони можуть просто помилятися – тож як відрізнити покликання від маніакального потягу?

Соціолог. Чомусь мені доволі важко уявити собі запитання на кшталт «Дантист або перекладач між визнанням та покликанням». Чим соціологи такі особливі, що вимагають від професіоналів одержимості? Здається, у наш час уже мало хто поділяє платонівсько-контівське месіанство стосовно ролі філософів (позитивних чи не дуже). Навпаки, багато говориться про згубність переоцінки суспільних теорій та, зокрема, їхніх претензій на перебудову світу. Це, звичайно, жарт, але, можливо, це така собі психологічна компенсація за втрату цієї адміністративної (за Бауманом) функції?

Тож який маємо висновок? Мій висновок такий: *«Покликання не діагностується»*. У науковій риторичі воно є лише засобом *визнати* чиїсь здобутки або виправдати власні кар'єрні претензії. І якщо перший варіант як метафора цілком прийнятний, то другий мені якось не подобається. А на жаль, саме він живиться обговореннями питань моралі.

І останнє. Оскільки під «визнанням», якщо називати речі своїми іменами, часто-густо маються на увазі гроші (як похідне від слави), то протиставлення їх покликанню означає лише те, що за гроші не можна поступатися науковою істиною, а простіше кажучи – брехати. Згоден, не можна, але до чого тут покликання?

Татьяна Никитина

социолог, ассистент национального координатора Европейского социального исследования (European Social Survey), Институт социологии НАН Украины

СОЦИОЛОГ МЕЖДУ ПРИЗВАНИЕМ И ПРИЗНАНИЕМ

Нужно ли призвание для того, чтобы стать настоящим социологом?

Безусловно, нужно!

Но, прежде чем аргументировать данное утверждение, поясню, что я понимаю под выражением «быть настоящим социологом».

Выражение «настоящий социолог» я использую как идеальный тип, как абсолютную истину, к которой нужно стремиться, но нельзя достичь.

Быть «настоящим социологом», в моем понимании, означает не просто знать ряд социологических теорий и владеть набором социологических методов, не просто уметь сформулировать ряд вопросов, составляющих анкету, и подсчитать результаты.

Быть «настоящим социологом» означает стремиться заглянуть в суть того, что многими членами общества воспринимается как объективная, внешняя для индивида или группы, социальная реальность, попытаться объяснить происходящее. Настоящий социолог должен видеть общество или конкретный его фрагмент глубже, чем его видит обычный человек, пытаться понять исторические корни происходящего и многообразие связей в настоящем. Для того чтобы стать настоящим социологом, надо одновременно находиться на разных уровнях восприятия и анализа реальности — на уровне бесед с различными людьми и наблюдения за повседневной жизнью, на уровне обобщения ко-

личественных и качественных данных и, в конечном итоге — на верхнем уровне интерпретации конкретного явления или процесса путем помещения его в более широкий контекст. Социолог должен рассматривать каждый факт не сам по себе, а как фрагмент большой мозаики, из которой состоит наше общество.

Объект познания социолога сложен, изменчив, его невозможно познать напрямую, а можно уловить только через косвенные проявления. Это диктует еще одну характеристику «настоящего социолога» — честность. Честность в поиске фактов, подтверждающих или опровергающих исходные гипотезы. Честность в поиске истинной сути и причин общественных явлений. Честность перед самим собой, перед коллегами, перед обществом.

Помимо честности у «настоящего социолога» должна присутствовать социологическая интуиция.

Вернусь к обоснованию утверждения о том, что стать «настоящим социологом» можно, только имея призвание к этому. Под призванием стать социологом я понимаю природный интерес к людям, взаимодействию между ними, к нормам, правилам, структурам, создаваемым людьми. Также призвание стать социологом означает для меня не быть безразличным к людям и обществу. С одной стороны, социолог, для понимания объекта своего исследования, должен оставаться объективным, но, с другой — он не должен быть безразличным к нему!

Для меня идеальный тип «настоящего социолога» состоит не только в хладнокровном исследовательском интересе к объекту познания, но и в желании улучшить существующее положение вещей. Под улучшением я понимаю не прямое вмешательство в реальность, а донесение объективного, экспертного знания до широкой общественности и людей, принимающих решения. В такой роли со-

циолога, его честность, ответственность и профессионализм являются неотъемлемыми характеристиками.

Таким образом, только имея призвание и обогатив его общими и специальными знаниями, можно стать «настоящим социологом».

Нужно ли «настоящему социологу» признание?

Ответ на этот вопрос не такой однозначный, как на предыдущий.

Признание для социолога и нужно, и опасно!

Отдельно остановлюсь на признании социолога в кругу коллег и более широких кругах.

Признание в профессиональном кругу помогает распространять свои идеи, «заражать» ими молодых социологов, вдохновлять коллег, создавать исследовательские направления, научные школы. Признание также позволяет получать гранты и проводить масштабные исследования, что способствует новым научным достижениям.

С другой стороны, признание в профессиональном кругу может таить и очень большую опасность. Теории социологов намного тяжелее подтвердить или опровергнуть, чем теории ученых-естествоведов. Социолог может заморозить научное сообщество стройностью обоснований, красотой научного слога, метафоричностью и иллюзорной очевидностью, снискав себе тем самым признание. А идеи, концепции, теории признанного социолога могут восприниматься как единоверные, неоспоримые, как объективная реальность, особенно молодыми учеными, которые, следуя им, продолжают воспроизводить неправильные или даже заведомо ложные теории.

Перейду к вопросу признания социолога в более широких кругах.

Такое признание должно основываться на признании в профессиональных кругах, иначе оно граничит с шарла-

танством. Только признанный среди ученых социолог имеет право доносить социологическое знание до более широких слоев общества.

Без признания в широких кругах социолог оказывается бессильным донести свое знание до тех, кому оно может быть необходимым, он не может влиять на процессы в обществе (влиять не прямо, а посредством научно обоснованных выводов и рекомендаций), оказывается немим и, в конечном итоге, ненужным обществу. А общественное признание позволяет социологу нести экспертное знание в коридоры власти, что помогает принимать научно обоснованные решения управленцам (по крайней мере — должно помогать). Экспертная оценка признанного социолога может оказаться веским аргументом для критики действий того или иного политика. Мнение признанного социолога может выступать источником для формирования общественного мнения.

Вышесказанное не означает, что каждый социолог должен стремиться получить общественное признание и стать публичным социологом. Это означает лишь то, что должно найтись несколько признанных в профессиональных кругах социологов, обладающих высокими профессиональными и моральными качествами, которые бы «открывали» наработки социологии обществу, создавали бы мосты между высокой наукой и живой реальностью, которую они исследуют, и делали социологию более полезной обществу.

С другой стороны, общественное признание социолога таит в себе множество угроз.

Начну издалека и приведу пример из области физики. В начале 20 века известный французский физик, член-корреспондент Французской академии наук, Рене Блондло сообщил о поразительном открытии N-лучей, которые излучают все виды материи, за исключением зеленых де-

ревью и некоторых металлов. N-лучи проникали сквозь папиросную бумагу и платиновые пластины, но калька и камень были для них непроницаемы. Блондло снискал лавры великого изобретателя. В период с 1903 по 1906 год около 120-ти французских ученых опубликовали более 300 научных статей, в которых анализировался и объяснялся феномен N-лучей. Сам Блондло опубликовал 26 статей и книгу. Однако Блондло испытывал явные сложности, демонстрируя свои опыты иностранным ученым — эксперименты проводились в полутьме, наблюдать за действиями Блондло было крайне затруднительно, даже назначение научной аппаратуры было неясно. В 1904 году появились первые статьи, авторы которых утверждали, что Блондло мошенничает — одним из доказательств этого был тот факт, что опыты французского «гения» не удавалось воспроизвести нигде, кроме его лаборатории.

Открытия в социальных науках намного сложнее опровергнуть, чем в естественных. Именно поэтому, особо важную роль тут играет авторитет и признанность ученого. Но, в отличие от естественных наук, где вред ошибочных или неправдивых открытий очевиден, в социальных науках такие открытия могут принести намного больше вреда, поскольку могут повлиять на реальные процессы в обществе, как на микро-, так и на макро- уровнях. Эксперименты в естественных науках в большинстве случаев проходят в лабораториях, хотя и требуют массу человеческих усилий, временных и материальных затрат. Что касается социальных наук, тут эксперименты могут проходить только в реально существующих условиях, с включением в них живых людей, а порой и целых обществ.

Общество — это постоянно меняющаяся система. Может случиться так, что какая-либо безумная идея, преданная огласке и «поселившаяся» в головах у людей, может

стать реальностью. Признанный социолог может «заразить» своей теорией тех, кто имеет возможность воплотить ее в жизнь. И тем самым повлиять на реальную жизнь намного сильнее, чем открытия естественных наук. Ответственность за раскол Украины в 2004 году, отчасти, можно возложить и на социологов, которые своими результатами и экспертными высказываниями «подогревали» и без того накаленное политиками и журналистами общественное мнение.

Из вышесказанного следует, что «настоящий социолог», помимо всего прочего, должен иметь ответственность. Ответственность перед коллегами и перед обществом, которое он изучает и которому оглашает свои результаты и открытия. Он должен помнить, что результаты и выводы социологии способны прямым образом влиять на общество.

Социолог без признания, но по призванию, может плодотворно работать и сделать свой вклад в науку. Его разработки могут служить основой для последующих исследований и теоретизирований. Хотя существуют примеры, в которых призвание без признания заканчивались личными трагедиями. Приведу пример не из социологии, а из сферы искусства. Винсент Ван Гог сегодня считается талантливым художником, его картины висят в самых известных музеях мира и выставляются в именитых галереях. Его некоторые творения входят в число самых дорогих картин мира. В то же время он покончил жизнь самоубийством в возрасте 39 лет от безысходности, одиночества и страдая от непризнанности.

В свою очередь, признание без призвания — это страшно, поскольку может иметь негативные социальные последствия. Признанный социолог может манипулировать общественным и экспертным мнением, пользуясь своей влиятельностью и известностью и тем самым повредить обществу.

Признание – это тяжкая ноша, которую может выдержать далеко не каждый ученый, тем более ученый в социальной сфере. Только профессионализм, честность и профессиональная ответственность способны сделать социолога признанным и одновременно полезным. Только призвание способно помочь нести ношу признания.

Максим Паращевін

*кандидат соціологічних наук,
науковий співробітник Інституту
соціології НАН України*

СОЦІОЛОГ У СУЧАСНОМУ СВІТІ – ПОКЛИКАННЯ І ВИЗНАННЯ

Хто такий соціолог? Яким він має бути? Ці питання, мабуть, з'являлися ще на зорі соціологічної науки. І відповіді на них тісно пов'язані з особливостями власне соціології, із особливостями її еволюції, її ставленням до самої себе, до своєї мети. На початку інституціоналізації соціологія ставила перед собою надзавдання – максимально повно і точно зрозуміти суспільство, можна сказати препарувати його, виявити закони його руху, знайти можливості для керування ним задля його покращення. Соціологія розглядалася як наука, яка має об'єднати досягнення різних наук про суспільство на більш високому рівні. Відповідно, високі вимоги ставилися до її «робітників». Тут правили бал соціологи-одинаки, які широкими мазками представляли картину суспільства. Соціологів було мало, і це були соціологи за покликанням, які, до того ж, не були виключно соціологами, але й філософами, економістами, істориками тощо. Адже якщо соціологія має узагальнюва-

ти досягнення інших наук, то соціолог має бути певною мірою енциклопедистом.

Мірою того, як сподівання на «інженерні» можливості соціології згасали, як зроблені нею обіцянки залишалися невиконаними, поширювалася думка про необхідність вужчого підходу. Більші сподівання почали покладати на технічні особливості отримання соціологічного знання, і більшу популярність отримували уявлення, що соціологію необхідно будувати, так би мовити, «знизу», поступово накопичуючи дані стосовно конкретних проблем. Відповідно, вимоги до соціологів зміщувалися в бік професіоналізації, ремісництва, в бік здатності правильно організувати та обробляти дані масових опитувань. І громадське визнання соціологи отримують переважно саме як такі «полстери».

Отже, безкінечна суперечка між мікро- та макросоціологією, між соціологією теоретичною та емпіричною, відбивається й на вимогах до соціологів. З одного боку, панують вимоги якомога більшої «приземленості», зосередженості на тому, що може бути безпосередньо вимірним, з іншого боку, присутні наголоси на готовності до широких узагальнень, на необхідності багатой уяви, на здатності до нетрадиційного мислення.

Також під питанням перебуває те, чи залишається конкретний соціолог у своїй професії за покликанням, тому що даний рід занять є для нього найбільш привабливим, таким, що дає моральне задоволення, чи це лише певне ремесло, яким займаються задля отримання засобів для існування. При цьому варто відмітити, що навряд чи можна сказати, що хтось іде в соціологію за покликанням, оскільки наявність цього покликання помічається лише постфактум, після певного часу перебування у соціологічному середовищі. Звичайно, обираючи роботу в галузі соціології, людина може думати (чи навіть бути переконаною),

що це саме те, що відповідає її схильностям та здібностям. Проте це лише припущення, яке перевіряється з часом. Відповідний висновок можна зробити лише тоді, коли людина випробувала себе на відповідній практиці, перевірила свою відповідність такій роботі, так би мовити, в польових умовах.

Водночас саме питання про наявність чи відсутність роботи за покликанням, на нашу думку, не має особливо-го практичного значення. Значимою є лише здатність соціолога до виконання своєї роботи, наявність здібностей до неї (здібностей аналітичних, інтелектуальних, психічних тощо). А от чи виконує соціолог свою роботу за покликанням, чи лише за необхідністю, має значення скоріше для психічного стану самого соціолога. Звичайно, наявність покликання може суттєво полегшити роботу, проте не є необхідною її передумовою. Добре, коли те, що дає тобі добре оплачувану роботу, водночас є і тим, що тобі подобається, але добре виконувати свою роботу можна і без відчуття спорідненості з нею.

Звідси впливає проблема матеріального забезпечення роботи за покликанням. Адже доволі часто соціолог зустрічається із необхідністю працювати не в тому напрямі, який його цікавить, а в тому напрямі, який вимагається працедавцями, оскільки робота лише за покликанням не може забезпечити матеріальний рівень життя особи. Звичайно, є ситуації, коли схильність до соціології, зацікавленість у ній може спонукати соціолога залишатися в професії навіть при відсутності достатньої матеріальної винагороди. Проте в такій ситуації з'являється потреба вже у зовнішньому визнанні, оскільки навряд чи можливі ситуації, коли особа продовжує займатися соціологією, не маючи ані матеріальної вигоди, ані визнання.

З визнанням у соціології та соціологів також далеко не все гладко. З одного боку, у соціології як науки визнання

начебто є. Соціологічні курси і факультети присутні в університетах. Видається багато соціологічних журналів та книг. З іншого боку, соціологія і соціологи постійно існують в оточенні сумнівів – а чи потрібне все це для людей, яка користь є для суспільства від їхньої діяльності.

Щодо визнання діяльності окремого спеціаліста-соціолога, то воно може бути, так би мовити, зовнішнім (визнання з боку політиків, громадських організацій, населення загалом), і внутрішнім (визнання з боку власного професійного середовища). Останнє є особливо важливим для соціологів, оскільки є, по-перше, так би мовити фізично ближчим і відчутнішим (про визнання чи не визнання широкого загалу соціолог може і не знати, а от визнання чи невизнання з боку професійного середовища є помітним одразу), по-друге – значно вагомішим (можна сказати, що думка іншого спеціаліста важливіша за думку десяткох неспеціалістів). Хоча не можна відкидати важливість і визнання широкого загалу, поза вузьким колом спеціалістів: із таким визнанням напряду пов'язана робота всіляких компаній, що займаються маркетинговими та політичними дослідженнями.

Визнання у професійному середовищі є потужним регулятором діяльності соціолога. Воно впливає на вибір тематики досліджень, певною мірою на інтерпретації та висновки. Такий вплив може бути як у формі врахування і виправлення недоліків, які сам не помітив, так і у формі пристосування до думки визнаних авторитетів. Тому можна говорити, що такий вплив може бути не лише позитивним, а й негативним. З одного боку, визнання підвищує самооцінку соціолога, з іншого боку, може змушувати підлашуватися під зовнішні вимоги й уявлення. До того ж визнання в професійному середовищі має не лише моральні, а й цілком матеріальні виміри, оскільки дає можливість долучатися до оплачуваних соціальних досліджень, і до викладання у навчальних закладах.

Олександр Резнік
кандидат соціологічних наук,
науковий співробітник Інсти-
туту соціології НАН України

СОЦІОЛОГ МІЖ ВИЗНАННЯМ І ПОКЛИКАННЯМ

Визнання і покликання будь-якої професії є визначальними чинниками успіху та реалізованості людини. Визнанням професії соціолога є повага громадськості, загальна переконаність, що соціологи приносять користь суспільству. Водночас ринок зайнятості оцінює цю професію залежно від її значення для суспільних чи виробничих проблем і визначає її пріоритет серед інших, диференціюючи таким чином матеріальну і моральну винагороду. Натомість покликанням є внутрішнє переконання і відчуття соціолога, що метою його життя є професійна діяльність, яка є цікавою для нього і корисною людям. Безумовно, існує зв'язок між покликанням і визнанням. Своє ставлення до професії соціологи визначають як на підставі значущості для суспільства, так і згідно з її можливостями задовольнити власні потреби. Низька престижність певної професії загалом не сприяє розвитку покликання. Однак історія свідчить, що багато занять, невідомих широкому загалу, спочатку потребували ентузіастів, а вже потім приходили визнання та слава. В цьому випадку важливим чинником є умови, які професія соціолога надає для розвитку особистості. Хоча соціолог не може похвалитися вагомими матеріальними винагородами, все ж потенціал творчого розвитку надає цій професії особливої привабливості і сприяє формуванню покликання. Перебування у центрі соціальних змін надає соціологам унікальну можливість дослідити суспільні трансформації безпосередньо. Це розуміння, безумовно, додає соціологу внутрішньої мотивації займатися

дослідженнями, і навіть існує спокуса своїми знаннями якось удосконалити суспільство.

Якщо в радянські часи люди ставали діючими соціологами у зрілому віці за покликанням, часто всупереч базовій освіті, свідомо обираючи навряд чи привілейовану за умов радянського режиму наукову галузь, то за сучасних умов мотиви такого вибору безумовно змістилися у бік прагматизму. Не секрет, що переважна більшість людей, які обирають професію соціолога, мріють здебільшого не про академічну кар'єру, а про професію успішного полстера чи успішного маркетолога. Робота з персоналом, реклама, соціальна робота, зв'язки з громадськістю, корекція людських відносин в установах чи на виробництві стають визначальними у мотивації опанування професії соціолога. І лише обмежений запит ринку та рутинність цих різновидів соціологічної діяльності, з одного боку, та прагнення до творчого пошуку, з іншого, спрямовує людей займатися соціологією глибше. Наукова кар'єра та викладацька робота часто на перших порах стають вимушеним кроком. І лише концентрація усєї уваги на певній ділянці соціології та соціологічний досвід сприяють формуванню покликання шляхом рольового залучення та практики.

Як і в солдата, який мріє стати генералом, так і в соціологів-початківців є мрія відкрити загальноновизнаний соціальний закон. Але потім, заглибившись у калейдоскоп різних теорій, емпіричних результатів, часто взаємно протилежних, усвідомлюєш, що до відкриття соціальних законів дуже далеко. Саме на цьому етапі покликання піддається найбільшому випробуванню. І лише у випадку усвідомлення того, що шлях до певної наукової систематизації лежить через тривалі і виснажливі дослідження, часті сумніви, перевірки та розчарування, зберігає це покликання. Найчастіше покликання соціолога залежить від

того, наскільки він вірить у соціологію як науку. Саме непохитність цієї віри сприяє покликанню. Велике значення для непохитності цієї віри має опанування методології та методів соціологічного дослідження. Усвідомлення можливості перевірки причинності соціальних феноменів та вміння уникати можливих помилок при поясненні зв'язків дають змогу відчуті причетність до справжньої науки. В наш час надмірна «гуманітаризація» соціології розпорошує та «розмиває» здобутки тієї наукової систематизації, яку соціологія набула у середині ХХ століття. Можливо це сприяє поширенню соціологічної публіцистики, однак процес методологічної диференціації набуває таких масштабів, що соціологи перестають розуміти один одного, і зрештою виникає розчарування від того, що ця наука перебуває на такому ранньому етапі розвитку.

Не зважаючи на те, що соціологія як наука знайшла визнання в Україні, все ж присутність соціологів у суспільному житті є обмеженою. Хоча деякі вітчизняні соціологи знайшли визнання у вузькому експертному колі, регулярно друкуються в авторитетних масових виданнях, доводиться констатувати, що на відміну, наприклад, від політологів присутність соціологів в електронних ЗМІ є обмеженою. Незацікавленість ЗМІ брати до уваги розробки соціологів походить здебільшого від небажання наповнювати ефір чи друковані шпальти занадто складними інтерпретаціями. Бракує лаконічних результатів. До того ж часто результати досліджень соціологів після ознайомлення видаються банальними та вже відомими. Мабуть, потрібно використовувати прийом, який застосовував Пауль Лазарсфельд, представляючи результати відомого дослідження «Американський солдат», коли спочатку констатувалися очевидні речі, а потім вони ж спростовувалися.

Але не тільки широкий загальний часто не може збагнути напрацювання соціологів. Треба, нарешті, змиритися з тим,

що теоретична соціологія спершу може бути зрозумілою і визнаною лише фахівцями з гуманітарної і суспільної царин. І саме фінансування з державного бюджету може допомогти академічній соціології. Водночас прагнення соціологів зацікавити власним потенціалом часто викликає сумнів у науковців інших сфер. Насамперед це гостро відчувається на засіданнях Бюро Президії НАН України, коли соціологи виголошують доповіді. Більшість зі членів Президії є академіками природничих та технічних наук, тому сприймають наукові розробки крізь призму гіпотетико-дедуктивного методу і вкрай скептично ставляться до гуманітарних дискурсів. Вони жваво реагують переважно на дослідження, які передбачають жорстку методологію та емпіричну перевірку. Саме від таких презентаційних моментів подеколи залежить репутація соціологів як серйозних науковців. Тільки чітка, лаконічна та послідовна презентація отриманих результатів дасть змогу залучати кошти та фінансування як від держави, так і від приватних структур. Зокрема, досвід одержання фінансування науково-дослідних робіт свідчить про те, що замовники вимагають конкретизувати вихідні дані, а саме обґрунтувати можливість впровадження науково-аналітичних матеріалів. Оформлення результатів соціологічного дослідження у доступному вигляді для замовника часто є найбільшою проблемою.

Крім оплати послуг соціологів, існує й інший об'єктивний критерій визнання професії соціолога. Місце цієї професії серед інших можна простежити і за вартістю навчання у провідних навчальних закладах країни. Якщо взяти до уваги цьогорічну вступну кампанію, то розцінки за навчання на спеціальність «соціологія» порівняно з іншими є середніми. Зокрема, у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка вартість року навчання за напрямом підготовки «соціологія» сягнула 15000 грн.

Для порівняння – вартість навчання за напрямами «історія» і філологічні дисципліни – 13 100 грн; «хімія» і «біологія» – 10 000 грн; «математика», «механіка», «фізика», «прикладна фізика» – 5 410 грн. Випереджають соціологію «міжнародні відносини» і «право» – 30 000 грн; «журналістика» і «реклама і зв'язки з громадськістю» – 25 000 грн; «психологія» – 17 675 грн; економічні дисципліни – 16 230 грн. Це опосередковано свідчить про вагоме місце професії соціолога на ринку освіти.

Суттєві перешкоди у визнанні соціологів створюють діячі псевдосоціологічних установ, що під час виборів оприлюднюють непрофесійні, тенденційні, а то й навмисно сфальсифіковані результати опитувань населення. Іншою проблемою є те, що представники ЗМІ ненавмисно чи навмисно вдаються до некваліфікованого або неадекватного тлумачення результатів опитувань, некоректного з наукового погляду їх оприлюднення. Подібні вияви компрометують професійну соціологію, викликають у громадськості роздратування та недовіру до неї, а подекуди провокують неадекватні реакції політиків.

Якщо покликання дуже важко спричинити якимись директивами, то визнання професії соціолога – в руках самих соціологів. Чітке позиціонування соціологічної спільноти у громадській думці через популяризацію власних наукових розробок, більш активну оцінку суперечливих процесів в українському суспільстві сприятиме визнанню і якісному зростанню науково-фахової спільноти.

Руслан Савчинський
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології
та соціальної роботи
НУ «Львівська політехніка»

СОЦІОЛОГ МІЖ ПОКЛИКАННЯМ ТА ВИЗНАННЯМ

В останні десятиліття як у професійних колах соціологів, так і за їхніми межами обговорюється тематика «неоднозначного» статусу соціології. Мова йде про необхідність зміцнення позицій соціології як наукової дисципліни та професійної практики, про її самовизначення на предметному, теоретико-методологічному та методичному рівнях. Отже, розвиток соціології частково опосередковується проблемою її визнання та кристалізації призначення (або навпаки). Видається, що важливим у цьому контексті стає самовизначення соціології і на суб'єктному рівні. Постає запитання: якою є (чи може бути) діалектика покликання та визнання для самих соціологів? Чи можна говорити про те, що соціолог перебуває (може перебувати) між покликанням та визнанням?

Покликання як соціальна категорія співвідноситься з такими поняттями, як призначення, місія, завдання, обраність та, в найзагальнішому вигляді, може бути зведена до місця та ролі окремого індивіда (групи) у суспільстві. Категорія визнання близька до таких понять, як репутація, престиж і, на нашу думку, тісно пов'язана з успішністю виконання приписаної ролі та питанням професійної етики. Покликання може мати як суб'єктивний (інтереси особистості), так і соціальний (інтереси суспільства) характер. На рівні суб'єкта покликання соціолога можна означити, як розуміння ним свого соціального завдання та реалізацію свого професійного обов'язку (суспільного,

наукового, дослідницького і т.п.). На суб'єктному рівні покликання – це завжди справа вибору та відповідальності. Визнання пов'язане передусім із зовнішніми об'єктивними оцінками. Фактично покликання як індивідуальна діяльнісна характеристика особистості, за умови взаємозалежності та взаємодоповнюваності суспільних (чи наукових, професійних і т.п.) інтересів (очікувань), може претендувати на зовнішнє визнання. Аналізувати взаємозалежність покликання та визнання соціолога і можливого його «перебування між ними» можна у різних площинах.

На нашу думку, ситуація поліпарадигмальності предметного поля соціології, існування різних традицій та шкіл може впливати на покликання та визнання соціолога в академічному співтоваристві. Зокрема, П. Бурд'є вбачає основним у покликанні соціолога – готовність і вміння «вписатися» в предметне поле соціології. В його осмисленні діяльності науковця як інтелектуала простежується розрізнення загального покликання соціолога, що пов'язане з вибором конкретної школи, напрямку соціології, та індивідуального – ретрансляція загального кола ідей із одночасним збагаченням його своїми ідеями [3]. Важливим елементом наукових практик є також орієнтація на здобуття наукового авторитету (визнання). Відповідно, соціолог-науковець може мати різні стратегії поведінки в полі науки. Він може обрати стратегію «спадкоємності», продовжуючи та розвиваючи ідеї своїх вчителів (свого напрямку, школи) і здійснює таким чином своє «покликання». Він також може, освоюючи соціологічне знання та осмислюючи «своє» покликання, пропонувати нові ідеї, теорії, підходи тощо. Можливі й інші стратегії, але справа не в цьому. В будь-якому разі соціолог у поліпарадигмальній соціології, на нашу думку, буде отримувати визнання і підтримку в одних наукових школах (колах) і не

отримувати його в інших. Погано це чи добре – питання риторичне. Головне, щоб можлива «гонитва» за визнанням не перетворилась на наукове шарлатанство, «стихийну» наукову діяльність, наукову «міфотворчість», плагіат чужих ідей, піарення в академічних колах і т.п.

Професія соціолога передбачає також і практичну дослідницьку діяльність. Покликанням соціолога-дослідника є виконання ролі так званого «лікаря-діагноста» суспільства. Але, зокрема в Україні, останнім часом усе частіше лунають висловлювання про недовіру до соціологічних досліджень, про сумнівну легітимність інформації та знань, які вони дають. Соціолог-дослідник, виконуючи своє пряме професійне призначення, часто стикається з проблемою визнання конкретно себе як професіонала, визнання як представника конкретного виду професійної діяльності, або і те й інше одночасно. Піднімається та культивується проблема «методологічної спроможності» та об'єктивності соціологічних досліджень. Але, в першу чергу, це проблема професіоналізму, професійної етики та рівня інституціалізованості практик соціальних досліджень. З.Бауман говорить про те, що діяльність соціолога вимагає «відповідальних висловлювань» – потрібно дуже чітко розрізняти висловлювання, які можна перевірити чи підтвердити доступним способом, та ті, які претендують лише на статус умовної, неперевіреної точки зору, причому розрізнати їх таким чином, щоб це було зрозуміло всім [2, с.11]. Окрім цього, існує проблема дотримання професійної етики в еру глобальних залежностей та мереж, коли часто покликання соціолога «заміщає» виконання «соціального замовлення» окремих індивідів чи груп (проблема фальсифікації результатів соціологічних досліджень, на якій не хочеться окремо зупинятись). У дослідницькій роботі соціолог не має права на перебування між покликанням та визнанням. Ситуа-

цію можливого витіснення визнанням недобросовісного виконання покликання потрібно активно долати на інституційному рівні. Особливо ця проблема загострена у суспільствах трансформаційного типу, для яких характерна недостатня інституційна урегульованість окремих сфер діяльності. В Україні з цього погляду вкрай важливим є Кодекс професійної етики соціолога, розроблений під керівництвом Н.В.Паніної.

Слід окремо розглянути проблему покликання та визнання в актуалізованій останнім часом дискусії про роль та діяльність соціолога в публічній сфері. Чи соціолог як інтелектуал, представник інтелігенції, наукової еліти має виконувати соціальну функцію експерта, суспільного лідера, зрештою, продукувати та висловлювати публічно «легітимне» знання? Чи публічність є покликанням соціолога? Чи «публічні» соціологи просто прагнуть визнання? На нашу думку, сам фокус аналізу соціології визначає відповідальність соціолога за стан суспільства, яке він вивчає. Тому публічність соціолога має бути невід'ємною складовою його покликання, професійним та суспільним обов'язком. Претендуючи на більш глибокі, широкі знання й розуміння суспільних процесів, соціологи не можуть залишатись осторонь їхнього публічного аналізу, пояснення, обговорення та дискусій тощо. Особливо в тому випадку, коли розуміють та передбачають наслідки можливих соціальних загроз. З. Бауман у своїй статті, аналізуючи публічну діяльність уже згаданого П. Бурдьє, наголошує на влучності слів останнього: «Ті, хто має можливість присвятити своє життя дослідженню соціального світу, не можуть залишатись нейтральними та байдужими перед необхідністю боротьби за його майбутнє» [6, с.192]. Публічність перетворює соціолога зі спостерігача в «борця» за краще життя. Публічність має також стати засобом викриття «ко-

лег по цеху», які, виступаючи «експертами» для громадськості, ставлять «визнання» вище за «покликання». Нарешті, «закриття» соціології лише в професійних колах є перешкодою у «процвітанні» соціології наукової та професійно-дослідницької [1].

Проблема перебування соціолога між покликанням та визнанням, у запропонованих нами площинах, може бути означена наступними висновками.

У науковій діяльності, завдячуючи поліваріантності пояснення соціального, це перебування, напевно, немичуче, але має функційний характер. Перебування між покликанням та визнанням соціолога-науковця скоріше не проблема, а те, що забезпечує динаміку соціологічної науки. Можливо, колись різноманітність покликань соціологів та їхній конструктивний діалог, опосередкований претензіями на визнання, стане підґрунтям народження єдиної соціологічної теорії.

Соціолог-практик, не зважаючи на доволі міцні позиції інституту соціологічних досліджень, часто змушений перебувати між покликанням та визнанням. Причиною цього є поступова втрата репутації прикладною соціологією через тих соціологів, які вище від професійного обов'язку та відповідальності ставлять особисту вигоду, власне визнання, лобіювання чужих інтересів тощо. Подолати таку ситуацію можна лише зсередини, зокрема ініціативами самих соціологів, запровадженням інструментів контролю професіоналізму, етики соціологічних досліджень та експертних висновків, активізацією громадської активності та популяризацією соціологічного знання.

Підсумовуючи, зазначимо, що покликання як особистісна характеристика, активна професійна, суспільна та громадська діяльність, має стати основою для однозначного визнання соціології і як науки, і як професії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев А. Н. Что такое публичная социология? [Электронный ресурс] / А. Н. Алексеев // режим доступа: http://www.unlv.edu/centers/cdclv/archives/articles/alekseev_public.html.
2. Бауман З. Мыслить социологически [Текст] / З.Бауман / Пер. с англ.; под ред. А.Ф. Филиппова. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 255 с.
3. Бурдьё П. Клиническая социология поля науки [Текст] / П.Бурдьё // Социоанализ Пьера Бурдьё. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. – М. : Институт экспериментальной социологии; СПб. : Алетейя, 2001. – С. 19–34.
4. Вебер М. Наука как призвание и профессия [Текст] / М.Вебер // Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем.; общ. ред. Ю.Н.Давыдова. – М. : Прогресс, 1990. – С. 707–735.
5. Миллс Ч. Р. Социологическое воображение [Текст] / Ч.Р.Миллс / Пер. с англ.; под ред. Г. С. Батыгина. – М. : Стратегия, 1998. – 264 с.
6. Bauman Z. Pierre Bourdieu, or the Dialectics of Vita Contemplativa and Vita Activa [Текст] / Z. Bauman // Revue internationale de philosophie. – 2002. – No. 2. – P. 179-193.

Вікторія Серета

*кандидат соціологічних наук, доцент
кафедри історії та теорії соціології
Львівського національного
університету імені І.Франка*

ПОКЛИКАНІ БУТИ ФАХОВО ВИЗНАНИМИ

Незважаючи на позірну дихотомічність понять «визнання» та «покликання», на яку натякає прийменник «між» у темі конкурсного есе, їх прояви в реальній академічній кар'єрі соціолога є значно складнішими. Прийменник «між» немовби розводить ці поняття на різні полюси, вказує на можливий розрив та постійні коливання, які доводиться досвідчувати професійному соціологу у своїй щоденній праці. Однак у своєму есе я відстоюватиму тезу про те, що ці два поняття проявляються у науковій практиці якщо не тотожно, то принаймні дуже подібно. (А якби тема есе була сформульована російською, а не українською мовою, то їх взагалі нескладно було б і переплутати, бо «признание» и «призвание» звучать майже ідентично).

Покликання

Тема есе змушує нас черговий раз звернутися до соціологічної класики й осмислити поняття «покликання». Найгрунтовніше воно описане у працях М.Вебера. Вчений показав, як протестантська ідея «покликання», що на початковому етапі мала виключно релігійне наповнення (богообраність та призначення на служіння у певній ділянці), поступово його втрачає і переноситься у професійну сферу, де вона трансформується у поняття «Beruf» (фах).

Як знаємо, протестантська етика змінила соціокультурні установки стосовно праці: остання стала трактуватися не як виконання певної роботи за визначену винагороду, а як абсолютна самоціль, яка не залежить від оплати чи умов.

Таким чином, передбачається, що фах, який ми обираємо, мав би стати нашим «покликанням», тобто «виконанням свого обов'язку у рамках світської професії як найвищої мети людського морального життя взагалі»*. Відповідно молодий дослідник, який вважає своїм покликанням соціологію, повинен виховувати в собі здатність цілковито віддавати себе роботі в рамках свого фаху.

Однак покликання не визначається лише натхненною працею на своєму робочому місці. Інша важлива складова протестантського розуміння покликання — це аскетизм. А отже, як самозрозуміла приймається теза про те, що основою натхненної роботи соціолога має бути не так прагнення винагороди (матеріальної чи нематеріальної), як віра у певні вищі духовні цінності і бажання їм посвятитися. Виходячи з цього, покликання і визнання часто протиставляються: перше описується в термінах релігійно-аскетичної «втечі від світу» у професійне самовдосконалення та вірності етично-науковим принципам, а друге — як марнославне прагнення визнання у світському чи професійному середовищі. Проте таке протиставлення є надто схематичним.

Очевидно, що ідея аскези як важлива складова релігійної етики не завжди знаходитиме відгук серед учених. Жодна академічна спільнота не схвалюватиме культу самозбагачення, проте у своїй професійній кар'єрі соціологи часто постають перед складним вибором між виключною концентрацією над академічними дослідженнями на відносно малооплачувану посаду науковця та високооплачуваною роботою як експертів, політтехнологів, маркетологів тощо, яка переважно передбачає значно вужчий спектр діяльності і має обмежений дослідницький потенціал.

* Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму // <http://litopys.org.ua/weber/wbr.htm> (12.03.2008).

Проблематизуючи професійне покликання, М.Вебер наголошує, що воно має свою специфіку і відрізняється від принципів, закладених протестантською етикою, у двох аспектах. По-перше, якщо вважати, що основою професійного покликання повинна бути натхненна праця, віра у певні вищі духовні цінності та бажання їм посвятитися, то відразу ж слід визначити ту систему цінностей, яку сповідує соціолог. Наприклад, можна знайти своє покликання у розробленні найсучасніших «чорних» PR-технологій та фальсифікації рейтингів, демонструючи при цьому цілковиту самовіддачу. М.Вебер застерігав дослідників, зазначаючи, що світська ідея покликання позбавлена релігійної основи, а отже може підштовхнути їх до релятивістської позиції. Він каже, що «життя, основане на самому собі, знає тільки вічну боротьбу богів, знає тільки несумісність найбільш принципових і взагалі можливих життєвих позицій та непримиренність боротьби між ними і, як наслідок, необхідність вибору між ними»*. Отже, працю кожного дослідника супроводжує необхідність здійснення свідомого вибору між різними світоглядними системами. М.Вебер ставить перед нами ще складніше запитання: «Чи заслуговує наука на те, щоб за таких умов стати чийось «покликанням», і чи є у неї самої яке-небудь об'єктивне «покликання»?». І сам на нього відповідає: «Я особисто вирішую це питання своєю роботою. І ствердна відповідь на це запитання є також передумовою позиції, що в стінах аудиторії не має значення жодна, крім однієї чесноти: простої інтелектуальної чесноти»**. Отже, інтелектуальна чесність

* Вебер М. Наука как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С.725.

** Там само.

та постійна критична саморефлексія, на його думку, повинні стати етичною основою покликання соціолога.

По-друге, наукове покликання включає ще один компонент – ірраціональну пристрасть, яка, на думку М.Вебера, й породжує натхнення. Адже одне лише відчуття обов'язку стосовно праці без пристрасті чи навпаки, пристрасть без наполегливої і послідовної праці не дадуть бажаного результату. А пристрасть уже виходить за рамки релігійно-етичного сприйняття фаху як покликання. Втім саме у ірраціональній пристрасті, яка є обов'язковою складовою професійної діяльності, криється ціла низка небезпек. Адже самовіддане ставлення до праці як до покликання може породжувати відчуття обраності – як індивідуальної (я особливий, бо я соціолог), так і групової (академічні середовища часто критикують за характерне для них «кастове» відчуження від громадськості), що, в свою чергу, може обмежувати саморефлексію та знижувати самокритичність. Якщо до цього всього додати ірраціональну пристрасть, то можна змодельовати ситуацію, коли фахівець, сприймаючи свою працю як покликання, з безкритичною ірраціональною (інколи навіть фанатичною) самовідданістю відтворює певну модель соціальної реальності, яка відповідає його досвіду та морально-етичним засадам. За відсутності відкритого академічного діалогу, така модель може виявитися неактуальною або базуватися на хибних моральних засадах. До того ж нетрадиційні підходи чи інноваційні дослідження можуть відкидатися (свідомо чи підсвідомо) як хибні чи невідповідні, тільки тому, що вони не відтворюють усталену концептуальну систему. Отже, сприйняття свого фаху як покликання не завжди сприятиме внеску в науковий прогрес. Щоб запобігти такій ситуації, соціологічне академічне середовище повинно становити своєрідну «агору», де відбувається постійний відкритий діалог стосовно фаховості та етичних засад фаху, стимулювати-

муть саморефлексію науковців, а середовища, у яких відбуваються наукові дискусії, повинні бути максимально диверсифікованими.

Визнання

Говорячи про визнання, дуже часто розрізняють середовища, у яких дослідник може його отримати. Адже цілком зрозуміло, що кожне з них ставитиме інакші вимоги. Найпростіше, звичайно, протиставити професійне визнання визнанню у непрофесійних сферах. Професійне визнання в академічній спільноті приходить через демонстрацію високого фахового рівня, що передбачає вміння розкривати соціальні феномени у всій їх складній багатогранності, обізнаність із найновішими теоретичними розробками, вміння коректно їх застосовувати у власних наукових розвідках, добре володіння методологією і методами дослідження тощо. Натомість визнання, наприклад, на рівні певної локальної спільноти, коли науковець працює з ширшою аудиторією вимагатиме зовсім інших чеснот.

Нерідко професійне визнання вважається бажанішим і таким, що ґрунтується на абсолютних критеріях, натомість визнання у непрофесійних сферах — менш значущим, таким, що спирається на розмиті критерії, а то й взагалі є «замовним». Проте, на нашу думку, публічне визнання не завжди є «легким хлібом», яким слід нехтувати фаховим соціологам. У своїй лекції про науку як покликання М.Вебер наголошує, що завдання соціології, полягає саме у тому, щоб служити громадськості: «Ми можемо, якщо розуміємо свою справу (про що тут і йдеться), змусити індивіда — чи принаймні допомогти йому — *дати собі звіт у кінцевій меті власної діяльності*»*. М.Буравой розвиває далі цю тезу,

* Вебер М. Наука как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С.729.

наголошуючи на необхідності подолання розриву між громадськістю та соціологічною спільнотою. У своїх останніх публікаціях він описує ту важливу роль, яку повинна відігравати сучасна соціологія у відтворенні громадських аудиторій, що руйнуються ринком та колонізуються ЗМІ*. Проте не кожен соціолог готовий приміряти на себе роль публічного інтелектуала. Значно простіше рефлексувати на тему соціальних проблем у рамках соціологічної спільноти, будучи майже цілковито впевненим, що ширша громадськість не цікавиться науковими заходами, а отже не зможе «підслухати». Треба мати неабияку професійну сміливість, щоб наважитися говорити про ці проблеми вголос (наприклад, через ЗМІ), викликавши на себе вогонь публічної критики. До того ж соціологу, що займає позицію публічного інтелектуала, слід враховувати, що всі його коментарі, які він робить, а також терміни та метафори, якими він при цьому оперує, впливають на соціальну реальність і трансформують її (більшою чи меншою мірою). Таким чином, він повинен бути готовим розділити відповідальність за ті зміни, до яких призвела його діяльність.

Поняття наукового визнання є не менш, а може і більш проблемним. Сфера фахової самореалізації соціолога є далеко неоднорідною. Тому важко собі уявити, що визнання академічного працівника, викладача чи соціолога-практика не відрізнятиметься за своїм характером і здобуватиметься на основі стандартизованих критеріїв. Крім того, різні інституційні середовища можуть базувати критерії успішності та визнання на відмінних системах цінностей. В одних академічних спільнотах, де підтримується дух

* Буравой М. За публичную социологию // Социальная политика в современной России: реформы и повседневность / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. М.: ЦСПГИ, Вариант, 2008.

відкритого критичного наукового діалогу та плюралізму думок, критерії професійного визнання будуть вибудовуватися саме навколо такої ціннісної системи. В інших такими критеріями можуть бути, наприклад, належність праць дослідника до певної теоретичної парадигми. Вже усталеним є погляд, про залежність визнання наукових досягнень від категоріальних структур, що домінують в академічному середовищі, яке сприймає відкриття. Іноді, визнання помилково зводять навіть до кількості (без додаткової оцінки якості) публікацій, розроблених курсів, виступів на конференціях тощо. Отже, інституційна належність та інституційна культура можуть вносити істотні корективи у те, як розумітиметься визнання і хто його отримає.

Ще інший аспект інституційних обмежень — це нерівномірний розподіл ресурсів в академічному середовищі. Як наслідок, одні соціологи ще від студентської лави мають доступ до найновіших публікацій та результатів досліджень, слухають виступи видатних вчених, постійно перебувають у центрі уваги центральних ЗМІ, інші ж (зокрема представники провінційних навчальних закладів та інститутів) змушені задовольнятися незначними науковими ресурсами та страждають від обмеженої мобільності. Такий нерівномірний доступ до ресурсів принаймні потенційно закладає професійну перевагу одних над іншими, зменшує шанси останніх опинитися серед визнаних науковців.

Наукове визнання криє в собі ще одну небезпечну дилему. Визнані соціологи — це високопрофесійні дослідники, які зробили наукове відкриття чи бодай вагомий внесок у розвиток дисципліни. Оскільки в соціології достатньо важко розкрити соціальний феномен у всій складності його проявів, то постає необхідність довіряти тим, хто в своїх дослідженнях уже отримав обґрунтовані і визнані результати, щоб на їх основі побудувати власне дослідження. Інколи це призводить до появи «моди» на певних

визнаних авторів та їхні праці. Інша сторона цього ж процесу полягає у тому, що науковець, який здійснив авторське відкриття, й отримав визнання академічної спільноти, насправді втрачає контроль над своїм науковим продуктом. Тільки-но його праці входять у науковий обіг, вони починають жити своїм самостійним життям, розсипаються на безліч цитувань у чужих текстах і тим самим тривіалізуються. Отже, маємо певну обернену пропорцію – чим визнаніший автор і популярніші його праці, тим у підсумку спрощенішим буде їх сприйняття.

На додаток, слід задуматися, а завдяки яким механізмам наукові праці отримують визнання? Адже творчі ідеї не завжди легко входять у науковий обіг і не всі наукові відкриття визнаються. Інколи вдала метафора, чи небанальна, але доступна концептуальна схема може набути більшого визнання, ніж складніший за своєю теоретичною структурою науковий продукт. Інформаційне суспільство, в якому професія вченого перетворюється на масову, а академічна спільнота стає все більш фрагментованою, страждає на інформаційну пересиченість. Не останню роль у цьому процесі може відігравати і застосування маркетингових стратегій просування наукового продукту «в маси».

Враховуючи наведені вище аргументи, виникає запитання, а чи повинен тоді соціолог прагнути визнання? На нашу думку, визнання, якого має прагнути соціолог – це не механічна відповідність певним критеріям, а прагнення постійного фахового вдосконалення, своєрідний фаховий перфекціонізм, який з часом може помітити й оцінити і академічне середовище, а через нього і ширша громадськість. Ще один важливий аспект цього ж процесу – це відповідність найвищим моральним та професійно-етичним стандартам, яка також є складовою фаховості в соціології. Визнання, що формується саме на таких засадах, має ще один вимір – воно базується на довірі. Довірі до високої

професійності науковця. Коли ми рекомендуємо когось із своїх колег іншим (соціологам, журналістам, особам, що потребують експертної оцінки, тощо) або оцінюємо чийсь виступ, то часто кажемо: «Це висококваліфікований дослідник. Я довіряю результатам його дослідження». Саме на таку довіру і впевненість у професійності когось і має спиратися визнання в академічній спільноті. Адже довіра — це основа нашої дисципліни, одна з базових засад діяльності соціолога. Враховуючи те, що суспільство — це динамічна система, а соціологічне дослідження завжди базується на принципі взаємодії, то на відміну від представників точних наук, соціологи позбавлені можливості, повторивши дослідження, отримати ідентичні результати. Відповідно визнання наукової істини на основі результатів дослідження завжди базується на довірі (до особи науковця, до валідності і надійності результатів тощо). Але тут дуже важливо, щоб довіра не переходила у віру.

Повертаючись до Веберівської рефлексії над покликанням науковця, розуміємо наскільки центральною є теза про інтелектуальну чесність. Таким чином, на мою думку, професійне покликання соціолога передбачає постійне фахове самовдосконалення, інтелектуальну чесність, визначення і чітке дотримання моральних та етичних засад професії. Визнання, яке базується на тих самих засадах, може прийти у різних сферах професійного та громадського життя, але саме воно буде тим справжнім визнанням, яке органічно впливатиме з покликання науковця. Поняття «визнання» і «покликання» поєднуються у діяльності соціолога і через його ставлення до професійності. З одного боку, професійний успіх є критерієм визнання, а з іншого, професійність є основою покликання. Відтак, справжній соціолог — це соціолог покликаний бути професійно визнаним.

Катерина Тягло
магістр соціології,
соціолог, TNS-Україна

СОЦІОЛОГ МІЖ ПОКЛИКАННЯМ І ВИЗНАННЯМ. КАПІТАЛІСТИЧНІ РЕАЛІЇ СОЦІАЛЬНОЇ КРИТИКИ

У сучасних умовах секуляризації суспільного життя питання особистого самовизначення і визнання постає з особливою гостротою. Соціальне підґрунтя питання власної професійної ідентичності та покликання не може оцінюватися за усталеними стандартами «здібності» і «соціально значимості» тієї чи іншої праці.

Досить часто інтелектуал епохи постмодерну постає перед наперед хибним вибором – громадське визнання чи власне наукове покликання?

Вибір так званого визнання, що включає в себе публічний успіх і популярність, звичайно, більш характерний для молодих соціологів, що вперше усвідомлюють цю наві'язану соціальними умовами існування дихотомію між «бути насправді» и «грати роль». Для молоді більш характерні імпульсивні вчинки і демонстративний вибір, в тому числі і у питаннях професійної самореалізації і вибору життєвої стратегії. Визнання при побудові асоціативного ряду поєднується з матеріальним успіхом, публічністю, частою появою в ЗМІ, якщо ми говоримо про визнання конкретної особистості, а не відсторонені результати її роботи. Володіння символічним капіталом визнання є перевагою для претендента на різні державні посади, для особи, що прагне бути включеною до рейтингів «найбільш відомих науковців» та подібних списків підтвердження визнання, капітал визнання або публічності може бути трансформований в економічний чи владний капітал за допомогою керівництва міжнародними проектами, безпо-

середньої участі в політичному житті та прийнятті політичних рішень. У такому випадку капітал професійного визнання у вузьких колах колег-експертів може перетворитися на визнання взагалі, на так звану «масову» популярність. Для науковців така трансформація капіталів — не надто поширене явище, але в окремих випадках саме наукове визнання надає суб'єктові додаткової ваги в очах громадськості. Виступаючи від імені наукової еліти, ми можемо моделювати суспільну думку залежно від власних чи групових потреб, подібно до того, як це роблять реклама, ЗМІ та масова культура. Хоча в умовах авторитаризму в нашому суспільстві склалось так, що інтелектуали здебільшого протиставляли себе домінуючій культурі і її ідеологемі монотилізму, але за останні десятиліття ситуація в пострадянських країнах та світі суттєво змінилась, що не можна не враховувати при аналізі значення професійного визнання. Якщо раніше наукове покликання людини передбачало певну її закритість відносно до соціуму, навіть деяку асоціальність, то зараз ситуація взаємодії між інтелектуалами й соціумом суттєво змінилася, про що свідчать такі роботи, як «Інтелектуали і влада» Мішеля Фуко [1], «Опіум для інтелектуалів» Раймона Арона [2], та подібні роботи сучасних соціальних мислителів.

Радянська література, формуючи повсякденну свідомість громадян, зображувала науковця, як правило, як самотнього і трохи дивного фанатика своєї справи, у життєвому світі якого наукове покликання межує з релігійними почуттями, а також як людину, далеку від буденного практицизму, в тому числі і прагнення до суспільного визнання. Тому узагальнений образ вченого тривалий час був саме таким, і не поєднувався з такими категоріями, як популярність, публічність і визнання. Таке бачення було досить поширеним, що в результаті призвело до зниження престиж-

ності ролі вченого у 90-ті роки, коли матеріальний критерій успішності вийшов на перший план.

Щодо західноєвропейських стандартів, то вони, звичайно, суттєво відрізняються від вітчизняних, проте цінності визнання і покликання багато в чому збігалися принаймні у ХХ столітті. Як правило, роль науковця як інтелектуала в західноєвропейських країнах була вирішальною в кризові періоди суспільного розвитку, при різних заворушеннях та дестабілізації суспільного життя. Можна було б порівняти роль науковця із роллю політика – кожен з них має бути непомітним поза вирішальними суспільними подіями за умов загальної соціальної стабільності. Так само, роль науковця як представника певного «закритого класу» підвищується при зростанні значимості його особистих досягнень (досліджень, винаходів, прогнозів, etc), а також усієї галузі знання, у якій він працює. Якщо виявляється, що відкриття конкретного вченого має не тільки теоретичне, але й безпосереднє практичне значення і наслідки для пересічної людини, то його соціальний престиж суттєво зростає. Це ж саме стосується і всієї наукової галузі, в рамках якої він працює. І тут не важливо, наскільки сам автор дослідження усвідомлює свою провідну роль і власне наукове покликання. Подібні тенденції здатні активізувати у суспільстві особливо пильну увагу до однієї галузі знань і майже загасити – до іншої. В нинішніх умовах глобалізації багато залежить від засобу висвітлення подій, від діяльності ЗМК та рівня поширення нової інформації. Наступне визнання конкретної особи відбувається, як правило, безвідносно до її особистої самопрезентації, і потім мало кого цікавить її відчуття суб'єктивного покликання, переживання стосовно наслідків практичного використання дослідження тощо. Покликання, ніби наслідок визнання, чіпляється ярликом до суб'єкта вже після фак-

тичної класифікації його як «науковця». Це зазвичай стосується досліджень у природничих та технічних науках, але в соціології як академічній науці це також трапляється. Оскільки соціологічні прогнози мають здебільшого абстрактно-узагальнений характер, їх валідність часто досить важко практично перевірити. Якщо ж все-таки це вдається і прогноз виявляється влучним, збігається з актуальними соціальними реаліями, то це привертає безпосередню увагу громадськості до особистості вченого або ж до тієї дослідницької структури, до якої він належить.

Внаслідок запуску механізму популярності, який дуже скоро набирає великих обертів і робить свого обранця залежним від зовнішніх обставин, також відсуває на периферію безпосередньо наукові механізми отримання інформації — методологія дослідження, конкретні методики збору інформації та способи її узагальнення. На шляху до визнання й публічності наукові критерії точності стираються, залишаючись поза увагою фотокамер та ЗМІ, проте саме ім'я вченого виходить на перший план. Так формується публічне визнання і популярність. Останнє, в свою чергу, передбачає окрім безпосередніх економічних вигід також і нагромадження символічного капіталу, що виражається у рейтингах довіри, популярності, частоті цитування та ін. Надалі кожен суспільно-політичний діяч, будь-то політик чи власник великого капіталу, намагатиметься заручитись підтримкою загальноновизнаної особи, використовуючи її компетентність задля підвищення вже власної популярності серед громадськості. Саме на цьому етапі відбувається трансформація символічного (наукового, професійного, творчого) капіталу в економічний, коли професійна компетентність продається в прямому значенні. Звичайно ж, кожному уважному спостерігачеві спаде на думку простий висновок: для того, аби мати змогу перетворити свій про-

фесійний капітал на капітал економічний, треба мати те, на що існує попит, ту ж саму компетентність, яка для всіх є бажаною, але не для всіх практично досяжною. Міркуючи далі, можна відмітити, що публічне визнання, яке забезпечує соціологові матеріальну й ідейну незалежність, неможливе за відсутності професійної компетентності. Не будучи професіоналом своєї справи, не вкладаючи в неї значну частину свого інтелектуального потенціалу, не можна претендувати на те, що сьогодні ми називаємо визнанням. Це справді так, але на цьому етапі розмірковувань постає наступне питання – де саме пролягає межа між високою професійною компетенцією, зумовленою покликанням і науковою коректністю, та широким визнанням, що відсутнє коректність і відповідальність за наукові результати на другий план. Не дивно і те, що для здобуття публічного визнання професійна компетентність є базовою і обов'язковою умовою, але важливо простежити саме той момент, коли визнання, а не професійне покликання, стає для науковця самоціллю, а наступні його наукові гіпотези та висновки сприймаються як істина просто внаслідок попереднього визнання його компетенції. Отримуємо замкнене коло – покликання, реалізоване на практиці, формує професіоналізм і компетентність, вони, в свою чергу, визнання, останнє ж повинне підтверджуватись за допомогою нових наукових досягнень і т.д. Здавалось би, визнання не суперечить реалізації наукового покликання, і жодне протиставлення тут недоречне. Але в умовах капіталізації суспільства, в тому числі і поля академічної науки, формуються такі умови, в яких визнання є цінним саме по собі, незалежно від методів його досягнення. Визнання і публічність не передбачають більше ані наполегливої праці дослідника, ні його самовідданого служіння обраній галузі знання. Визнання або його відсутність свідчить лише

про успішність одного дослідника і неуспішність іншого, про ефективність однієї моделі самопрезентації в полі науки і неефективність іншої, що далеко не завжди прямо пропорційне таланту, покликанню і здібності вченого-соціолога. Успіх — категорія змінна, складові якої не вичерпуються суб'єктивними здібностями або об'єктивними чинниками розвитку науки.

В полі соціології конкурентна боротьба між окремими акторами не так яскраво помітна, як між різними дослідницькими установами, до яких вони належать. Належність до певної соціологічної школи, що часто визначається теоретичними принципами її засновників, є підґрунтям для ідейного протистояння. Так склалося, що в полі української соціології в основному державні науково-дослідницькі організації репрезентують ідею суб'єктивного покликання вченого й апелюють до його внутрішніх цінностей та інтересів, в той час як приватні організації та фонди з вивчення громадської думки спрямовані здебільшого на здобуття публічного визнання — і організації, і окремих дослідників. Відповідно в переважній більшості випадків робота в перших не дає фінансової незалежності, а в останніх не завжди відповідає науковим ідеалам та інтелектуальним запитам дослідників, тому питання вибору наразі залишається досить актуальним. Звичайно, цей вибір також не є дихотомічним, оскільки професія соціолога дає можливість співпрацювати не лише з однією, а з кількома організаціями, реалізуючи свої потреби і у визнанні, і у професіоналізмі. І лише співвідношення між двома полюсами у кожному конкретному випадку дає змогу нам говорити про повну реалізацію власного покликання або заміну його публічним визнанням. Як правило, між прихильниками цих двох моделей професійної самореалізації точиться запекла боротьба, хоча іноді не помітна для зов-

нішнього спостереження, навіть коли вони працюють в одній організації і розділяють схожі теоретичні уподобання.

Також у розмові про професійне покликання соціолога варто звернути увагу ще на один важливий аспект. Результат роботи соціолога стає особливо помітним під час значних суспільних змін, які бажано спочатку передбачити, а потім проаналізувати і пояснити за допомогою теоретичних побудов. В інших же випадках загальне визнання в принципі не передбачається, якість роботи науковця визначається його особистим вкладом у наукову галузь та новизною отриманих результатів. Популярність же самого соціолога як суб'єкта не є критерієм його специфічного вкладу у царину наукової соціології. Наприклад, соціолог-дослідник може реалізуватись також у журналістиці, есеїстиці, бути автором блискучих статей у періодичних виданнях, але популярність, здобута ним у цьому амплуа, не має переноситись на його власне соціологічний професіоналізм. Проте таке перенесення досить часто зустрічається у вітчизняній соціології, і визнання соціолога досить часто складається не тільки з власне професійних досягнень та цікавих висновків, а з усіх елементів його особистісної самореалізації. Це також ускладнює проведення межі між компетентністю, покликанням і публічним визнанням.

І останнє, на чому хотілося б зосередити увагу в цьому есе, – критичний потенціал соціології як науки і «підводні камені» соціології як покликання. Капітал незгоди і критичності, як правило, притаманний інтелектуалові незалежно від галузі професійної діяльності, є тим критерієм, за допомогою якого ми і виділяємо інтелектуалів або інтелігенцію у специфічну соціальну групу. Критичний потенціал академічної науки та «високого» або елітарного мистецтва, згідно з концепцією П.Бурдьє, дозволяє представникам цих полів чіткіше бачити соціальні протиріччя, які вони,

відповідно до свого покликання, мають описувати та вирішувати. Щодо соціології, то наявність «капіталу незгоди» дозволяє соціологові, вільному від ідеологічної заангажованості, висловлювати свою думку навіть усупереч прагматичним міркуванням успіху. Саме тому наявність визнання часто, хоча далеко не завжди, забирає цей капітал вільнодумства і не дозволяє висловлювати, принаймні вголос, ті критичні думки щодо соціальної динаміки, які можуть не бути сприйнятими перш за все представниками влади, і потім уже і громадськістю.

Якщо ж соціолог, слідуючи за своїм покликанням вільного інтелектуала, митця у широкому значенні, критика «системи», наважується іти всупереч громадській думці, владній позиції й усталеним ідеологемам, то, як правило, він програє битву за успіх, оскільки майже ніколи (за деякими винятками) науковець не стає на чолі акцій громадської непокори, політичних акцій, спрямованих проти існуючої системи і т.д. Звісно, знаючи історію, ми можемо назвати деякі віддалені приклади, але переважно завдання соціолога-професіонала є передбачити і пояснити соціальні зміни, значимі події, а не провокувати їх методом стихійного експерименту. Тому успіх і визнання на цьому найвищому рівні професійної реалізації заміщуються правдивістю і відповідністю наукових висновків реаліям, натомість винагорода залишається поза полем соціологічної науки. Але це зовсім не означає, що елемент визнання абсолютно несумісний із професійним покликанням. У кожному окремому випадку співвідношення визнання громадського і покликання індивідуального свідчить про різний рівень свободи дослідника. Які горизонти відкриває нам визнання і професійна самореалізація у закритій групі «експертів» — питання, яке не має загальної відповіді для сучасного українського соціолога.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фуко Мишель. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. с франц. С.Ч.Офертаса под общей ред. В.П.Визгина и Б.М.Скуратова. — М.: Праксис, 2002. Доступно на: http://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/Culture/Fuko_intel_power/Fuko1.php
2. Раймон Арон Опіум для інтелектуалів. Доступно на: http://www.catallaxia.org/w/index.php?title=Raymond_Aron:L'Opium_des_intellectuels
3. Бурдьє П. Рынок символической продукции// Вопросы социологии. — 1993. — №1–2. Доступно на: <http://bourdieu.name/content/rynok-simvolicheskoy-produkcii>
4. Забужко О. Репортаж 2000-го року. — К.: Факт, 2001.

Ксения Урсуленко

*ассистент кафедры эмпирических
социологических исследований
Университета Констанца, Германия*

СОЦИОЛОГ МЕЖДУ ПРИЗНАНИЕМ И ПРИЗВАНИЕМ

Когда говорят о призвании, часто подразумевают под этим словом труд, к которому человек пригоден в силу своего собственного неповторимого набора личностных характеристик; дело, которое приносит удовлетворенность независимо от социального признания или материального вознаграждения. Когда же вопрос признания и призвания касается социолога, он приобретает совершенно другую окраску, и связано это с историей развития социологии в нашем обществе, а следовательно с определенным отношением к этой области науки, сложившимся в сознании наших соотечественников.

Конкретный жизненный пример может прояснить мою позицию относительно этого вопроса. Совсем недавно, в начале 2009 года, мне случилось попасть на встречу с одним из заместителей Главы киевской мэрии, который, узнав о моей профессии (социолог), недоуменно спросил: «А зачем нам нужна социология?». Вопрос от руководителя такого уровня меня немного удивил. Я ответила: «Чтобы принимать обоснованные и правильные управленческие решения». Заместитель «Киевского Главы», не дав мне конкретизировать свое мнение, сразу возразил: «Для того чтобы принимать решения, мне не нужны социологи, я всегда принимаю решения сам, на основе собственной интуиции». На этом наш содержательный разговор был окончен. И стоит ли удивляться, что к Украине за границей до сих пор относятся с опаской и подозрением, как к стране непостоянной демократии, где политика нестабильна и непродуманна, без всякой долгосрочной стратегии, а законы и решения зачастую принимаются без всякой логики и каких-либо стойких принципов?! Да что говорить о зарубежных партнерах, если в самой стране уровень доверия к правительственным органам (не превышающий 20-25%, по данным мониторинга ИС НАНУ в 2008 году) говорит об отсутствии эффективного взаимодействия между гражданами и их представителями в государственных структурах, взаимодействия, являющегося предпосылкой стабильности и порядка в обществе?!

Сама идея демократии состоит в том, чтобы страной правил народ посредством избранных его представителей. Мало кто задумывается над тем, что если всенародный референдум является одним из демократических методов поиска решения важнейших государственных вопросов, то социологические исследования могут быть инструментом для получения необходимой информации для приня-

тия обоснованных решений локального уровня. В развитых западных странах Европы, где социология процветает как наука и профессия, ни у кого не возникает вопрос «а зачем она нам нужна?», потому что ни один профессиональный управленец и ни один преуспевающий политик не позволит себе быть в неведении относительно мнений общества по вопросам, составляющим круг его деятельности. В «Зеркале недели» была опубликована статья, где утверждалось, что: «Для Европы демократия — это эффективно действующая в интересах страны, а не кучки политиков, государственная машина, это четкое разделение полномочий между ветвями власти, это стабильно работающее правительство, поддерживаемое стабильным большинством в парламенте, это развитое гражданское общество, это честная и независимая судебная система, действенная борьба с коррупцией, соблюдение прав человека, это консенсус политических элит и общества относительно стратегически важных для страны вопросов» [1]. Именно нестабильность и непредсказуемость мешают восприятию Украины как надежного партнера за рубежом. Признание социологии придет в тот момент, как общество и правящая элита осознают, какую огромную пользу может приносить правильное использование методов социологии для решения важных государственных вопросов. Для функционирования здоровой демократии владение профессионально добытой качественной информацией является необходимым условием. Как отмечают российские социологи: «Легко прослеживается, что социология развивалась лишь там и тогда, где и когда начиналась демократизация, и исчезала вместе с ней» [2]. Процесс социальных трансформаций не может быть осуществлен за несколько лет, для этого требуются по меньшей мере десятилетия, но если правильно использовать опыт других

стран, уже воплотивших те принципи, к которым наше государство только стремится, этот процесс можно ускорить. До тех пор же, пока роль социологии в этом деле не признана, социологу остается довольствоваться профессиональным призванием независимо от надлежащего ему общественного признания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зеркало недели. — 2008. — № 36 (715), 27 сент. — 3 окт.
2. Постижение: Социология. Социальная политика. Экономическая реформа / Ред.-сост. Ф.М. Бородкин, Л.Я. Косалс, Р.В. Рывкина. — М.: Прогресс, 1989. — 592 с.

Олександр Хижняк
аспірант Харківського національного
університету імені В.Н.Каразіна

СОЦІОЛОГ МІЖ ВИЗНАННЯМ І ПОКЛИКАННЯМ

Образ сучасних суспільств так само невизначений, як і образ соціолога, що робить роздуми про визнання і покликання соціолога, з одного боку, актуальними, а з іншого — невичерпними, адже ці роздуми стосуються не просто представника однієї з нових для України і пострадянського простору професій, а торкаються теми, пов'язаної з можливістю відповіді на питання, що тривалий час залишаються дискусійними: «Як можливе суспільство?» і «Як пов'язані суспільство і індивід?» Відповіді на ці питання дають змогу соціологу показати свою затребуваність через соціологічне пояснення суспільного життя і численних проявів со-

ціального, а також через розроблення і пропонування соціуму (макро і мікро) соціальних технологій розв'язання соціальних проблем. Алан Г.Джонсон (2003) ідентифікацію соціальних проблем вважає соціальним процесом, у який включаються інтереси різноманітних суспільних груп, переважно домінуючих. При визначенні соціальної проблеми вчений радить виходити з таких критеріїв: по-перше, соціальна проблема має охоплювати соціальні системи, а також задіяних в них людей; по-друге, до групи соціальних входять такі проблеми, на які впливають певні соціальні умови або створюють наслідки, здатні впливати на соціальні системи; по-третє, те, що визначається як соціальна проблема, повинно порушувати або втручатися в культурні цінності, які визначають, що є важливим і бажаним у суспільстві.

Під визнанням, як правило, розуміють гідну оцінку, позитивне ставлення, яке має конкретно-історичну обумовленість і певну локалізацію в часі і просторі, воно до того ж може запізнюватися і в часі, і в просторі. А чи потрібне соціологу визнання і навіщо до нього прагнути? Соціолог не може віддатися покликанию, яке за Г.Флобером, виглядає так: «забратися на свою башту із слонової кістки і там, серед пахошів, поринути в самотність свої мрії». Адже його цікавить суспільство, яке, за словами П.Штомпки, є потоком подій. Відірватися від цих подій і втратити змогу здійснення їх соціологічної діагностики – означає втратити уявлення про соціальну реальність і перестати бути соціологом суспільно затребуваним. Концептуалізація сучасного суспільства і відтворення цілісної картини сучасності – не може бути замкнутим у теоретичні конструкції. З урахуванням тенденції до технологізації соціологічного знання теоретичне усамітнення легко може зробити соціолога професійно придатним лише до соціологічної рефлекс-

сії, нездатним «включатися» в суспільне життя в ролі фахівця з вирішення суспільних і гуманітарних проблем.

Ще І.Гете писав, що люди визнають тільки того, хто їм корисний. Користь від соціолога, яка сумнівна в недемократичному суспільстві, стає проблематичною і в суспільстві демократичному, оскільки наміри користувачів соціологічного знання можуть не збігатися з етичними нормами професії соціолога, або ж самі носії професії соціолога не відповідають вимогам до необхідних якостей (як професійним, так і особистісним).

Відразу зазначу майже незаперечну думку про те, що *визнання соціолога професійне, державне і суспільне — речі різні*, ці види визнання, як свідчить історія соціології, практично не збігаються, що демонструють біографії багатьох класиків соціології. «Ідеальний трикутник визнання» (як його умовно назву) недосяжний з багатьох причин, але в основному через складність одночасної участі з дотриманням високих стандартів у цих різних трьох світах, тому зазвичай наближуються до такого триєдиного визнання, як правило, соціологи з достатнім досвідом — життєвим, громадянським і професійним. Як на мене, то професійне визнання є найбільш привабливим, а суспільне і державне, як правило, лише констатують і закріплюють визнання соціолога в його професійному середовищі або ж взагалі відбуваються без нього. У сталій і розвиненій професійній спільноті визнання соціолога проходить, як правило, за традиційними академічними критеріями. Знаками визнання стають отримані на основі нових результатів наукових досліджень наукові ступені, вчені звання, почесні звання. Визнаний соціолог, як правило, формує власну наукову школу, його ідеї, розробки підхоплюють і розвивають його послідовники. Державне ж визнання, на мій погляд, є досить примарним, бо за життя соціолога

відбувається лише за умови його цілковитої лояльності до існуючого державного ладу, політичного режиму. В той же час державне визнання соціолога (як і представника іншої професії), мабуть, є досить приємним, адже воно, як правило, супроводжується певним як моральним, так і матеріальним заохоченням.

Потреба у визнанні має для соціолога, на мій погляд, суто прагматичне значення. До пошуків визнання соціолога штовхає *його залежна участь у суспільстві*, яку він поділяє разом з тими, хто займається найманою працею. Звернемося до концепції Ж.-Ф.Ліоттара, який стверджує, що сьогодні при входженні суспільства в епоху постіндустріальну, а культури – в епоху постмодерну, змінюється статус знання, яке набирає вартісної форми. Але це стосується й соціологічного знання! Останнє теж виробляється для того, щоб набути вартість і бути проданим. Соціологічне знання професійних соціологів поступово перестає бути самоціллю, тобто значимим саме по собі. Його продають на різних ринках, а саме:

- *освітніх послуг* (зокрема, в університетах);
- *консалтингових послуг* (наприклад, в сфері управління людськими ресурсами, територіями тощо);
- *маркетингових послуг* (соціологічна інформація в маркетинговій діяльності є однією з найбільш затребуваних, причому це стосується як комерційного, так і соціального та політичного маркетингу);
- *реklamних послуг* (соціологічне вивчення ефективності конкретної рекламної кампанії).

На заваді визнання соціолога як виразника суспільних потреб, експерта з цих проблем стоять численні невирішені проблеми, в першу чергу в самому соціологічному знанні і в професійній спільноті соціологів.

Соціолог сьогодні втрачає чіткі уявлення про предмет соціології, на пошуки його вийшло чимало сучасників.

Так, І.Валлерстайн показав, що культура соціології, до якої ми належимо, базується на трьох простих положеннях, він їх назвав аксіомами: 1) затвердження реальності соціальних фактів; 2) неминучості соціальних конфліктів і 3) існування механізмів легітимації для стримування конфліктів. Кожне з цих положень учений вивів з теорій трьох класиків соціології (Е.Дюркгейма, К.Маркса, М.Вебера). Однак, на думку І.Валлерстайна, наведений набір аксіом не є адекватним способом осягнення соціальної реальності, але стає вихідним пунктом, який більшість соціологів приймає без обговорення і заперечення. Саме це І.Валлерстайн називає «культурою соціології» і вважає основною спадщиною соціології. Пік цієї «культури соціології» вже в минулому. Сьогодні перед соціологією і соціологами постали нові виклики, поряд з соціальною реальністю в традиційному розумінні розвивається віртуальна реальність, рухливість соціальних структур стала їх чи не головною ознакою, а місце, роль і структура соціологічного знання, професійне і громадянське призначення соціолога знову потребують перегляду. Провокативною виглядає заява І.Валлерстайна (але з нею важко не погодитися), що в наші дні три великі розділи XIX ст. — «минуле — сьогодні», «цивілізоване — інше» і «держава — ринок — громадянське суспільство» — абсолютно неспроможні виступати в ролі інтелектуальних маркерів. Ускладнюють ситуацію з традиційною «культурою соціології» проблеми раціональності, творчої діяльності, фемінізму, множинність сутностей соціального часу тощо.

М.Буравой (2006), праці якого викликають широку дискусію, вважає, що сучасна соціологія змінює свій зміст і спрямованість, фокус уваги, які переміщуються в площину захисту соціальних відносин, відстоювання фундаментальних прав людини і людського суспільства. Розвиваючи публічну соціологію прав людини, він вбачає небезпе-

ку використання прав людини в їх абстрактному характері і закликає до обмеження держави і ринків суспільною самоорганізацією і захистом прав людини. Я вважаю, що соціолог здатний не лише діагностувати стан того чи іншого суспільства, соціальної спільноти, а й визначити їх життєздатність, можливості та шляхи організації самозахисту від руйнації для забезпечення розвитку. Перспективи світового розвитку, які актуалізує сучасна глобальна економічна криза, теж виявляються прив'язаними до проблеми розширення людського вибору і захисту прав і свобод особистості в широкому діапазоні проявів діяльнійшої людської сутності.

А.А.Давидов (2006) вихід із кризи соціології вбачає у розвитку нової системної соціології, яка має онтологічні, гносеологічні і практичні переваги, адже соціальні явища і процеси є системами. Системна соціологія вимагає підготовки «універсального» соціолога, але одночасно в самій соціологічній науці і в професії соціолога активно відбувається спеціалізація, поєднання цих двох процесів у системі соціологічної освіти можна на шляху виділення її рівнів (бакалаврат, магістратура, аспірантура і докторантура) і гнучкої спеціалізації.

Відзначимо також брак корпоративізму в соціологічній професійній спільноті, що дозволяє претендувати на виконання соціологічних проектів непрофесіоналам, яким нікому чинити опір, бо соціологічна спільнота «мовчить», або кволо спостерігає за тим, як дискредитують соціологію ті, хто гадки не мають про цю галузь знань, але натомість мають доступ до ресурсів, замовлень на виконання соціологічних проектів і їх використання в тих чи інших PR-акціях. Сучасне суспільство, як стверджує А.Турен, є суспільством відчуження, воно підкупає, маніпулює людиною, нав'язує конформізм. Часто самі соціологи сприяють маніпуляції громадської думки, особливо коли результати

їх досліджень оприлюднюються соціологічно не обізнаними політиками, журналістами.

Мовні бар'єри на заваді визнання соціолога (у т.ч. міжнародного), на мій погляд, сьогодні дещо перебільшені і стосуються переважно представників старшого покоління соціологів. А от ментальні відмінності (той же комплекс «меншовартості») не такі вже й невразливі. Вітчизняні соціологи більшою мірою доводять свою здатність до копірального експерименту, інтерпретації ідей інших соціологів, ніж до продукування нового соціологічного знання і нових соціологічних методів, методик і технологій.

Покликання соціолога (схильність до професії) важко реалізувати за відсутності професійної орієнтації і спрошеного уявлення про соціолога-професіонала.

Таким чином, між визнанням і покликанням соціолога, на мій погляд, міститься соціальне замовлення на послуги, які може надавати соціолог. А сама якість цих послуг визначається професіоналізмом соціолога, оперативністю, науковою обґрунтованістю його експертних оцінок і розробок. До того ж дві тенденції ускладнюють сьогодні життя професійного соціолога — перша стосується технологізації соціологічного знання, а друга — комерціалізації соціологічних послуг. Чи готові соціологи за цих обставин працювати в межах існуючої професійної етики — це питання є відкритим...

Александр Шульга
кандидат социологических наук,
младший научный сотрудник
Института социологии НАН Украины

СОЦИОЛОГ МЕЖДУ ПРИЗВАНИЕМ И ПРИЗНАНИЕМ

Вначале, попытаемся ответить на вопрос: кто, вообще, такой социолог? Что именно он изучает? Это особенно актуальный вопрос, если учесть, что единого определения социологии как науки не существует. Потому у нас в стране гордым названием «социолог» именуют себя многие.

Осознание себя, своей профессии вызывает намного больше затруднений, чем занятие этой профессией.

Первой попыткой обозначить, кто же такой социолог в Украине, вернее, каким он должен быть, можно считать создание Профессионального кодекса социолога Натальей Викторовной Паниной. В нем были сформулированы основные этические нормы и правила, которыми должен руководствоваться социолог в своей профессиональной деятельности. Для нашей украинской действительности они приобретают особую ценность. От ответа на вопрос, придерживается ли социолог перечисленных в Кодексе правил, зависит то, можно ли, вообще, называть его социологом. Эти базовые императивы являются как бы лакмусовой бумажкой, проявляющей истинную сущность того, кто претендует на звание социолога. Нет нужды перечислять здесь все эти принципы. Остановимся лишь на одном из них, который получил название «Профессиональная ответственность». Согласно ему: «В своей профессиональной деятельности они (социологи. — *А.Ш.*) исходят из того, что все вместе они составляют одно сообщество и отвечают за развитие социологического знания и *поддержание авторитета социологии* (выделено мной. — *А.Ш.*) в

научной и социально-практической жизни общества. Социологи осознают ценность доверия общественности к выводам социологии, они заинтересованы в этическом поведении друг друга, их тревожит то, что действия некоторых из них могут скомпрометировать это доверие»*.

Ответственность за поддержание авторитета социологии, а также чувство сопричастности к сообществу своих коллег является в украинских условиях определяющими. Именно отсутствие профессиональной ответственности у некоторых социологов привели к тому, что социологию в Украине называют «проституированной», а социологи во многом потеряли доверие простых граждан.

Попытаемся предложить определение истинного социолога, а не того, кто называет себя таковым ради банального заработка денег. Итак, социолог — это профессионал, занимающийся изучением социальной реальности, придерживающийся определенной системы этических норм и правил и осязающий свою сопричастность к сообществу социологов.

Таким образом, социолог дорожит своей репутацией и репутацией науки, которой занимается. Для него занятие социологией не сезонный заработок — от выборов к выборам. Поэтому все данные и выводы, которые он озвучивает, тщательно им проверяются и обосновываются.

Человек, осознавший социологию как свое призвание и занимающийся ею — это счастливый человек. Ведь, используя выражение Макса Вебера, он занимается своей работой с вдохновением. При таких условиях признание должно было бы стать закономерным следствием. Однако довольно часто признание и призвание могут привести к ролевому конфликту, порождая двойственность и необходимость морального выбора. Для удобства разделим по-

* Кодекс професійної етики соціолога. Режим доступу. — <http://www.sau.kiev.ua/codex.html>

нятие «социолог» на несколько ролей, которые, конечно же, может совмещать один человек.

Схематично можно обозначить эти роли так: «социолог-ученый», «социолог-преподаватель» и «социолог-бизнесмен». Если с первыми двумя терминами двусмысленностей быть не должно, то, что касается последнего, необходимо некоторое пояснение. Вместо «социолог-бизнесмен» можно было бы воспользоваться термином «полстер». Однако украинская действительность вносит свои коррективы, и социологи, желающие иметь достойный доход, все чаще становятся бизнесменами.

Как гласит веберовский принцип, следуя своему призванию, социолог должен отказаться от оценочных суждений. Его моральные, религиозные, политические и прочие убеждения ни в коей мере не должны влиять на процесс познания. «Я,— пишет Макс Вебер, — отвергаю субъективное пристрастие именно в чисто научных интересах. Я готов найти в работах наших историков доказательство того, что там, где человек науки приходит со своим собственным ценностным суждением, уже нет места полному пониманию фактов»*.

Касательно социологов-преподавателей Вебер формулирует известное высказывание: политике не место в аудитории. Ведь студенты не могут критиковать преподавателя и находятся в некоторой зависимости от него.

Теперь следует разобраться с термином «признание». Ведь признание является довольно абстрактным понятием. Признание кем? Социолог может быть признан, к примеру, своими коллегами по институту или университету. Быть признанным локально по территориальному критерию. Также он может быть признан в какой-то узкой об-

* Вебер М. Наука как призвание и профессия. Режим доступа. — <http://lib.ru/POLITOLOG/weber.txt>

ласти или направлении социологии, которое, однако, не вливается в существующую конъюнктуру, считается псевдонаучной областью. Он может иметь признание среди научного сообщества у себя на родине. Иметь, в конце концов, международное признание. Все это, так сказать, концентрические круги популярности в научном мире.

Однако его популярность может выйти за рамки научного сообщества и расширяться на все общество. В этом социологу не обойтись без помощи СМИ, особенно аудиовизуальных. Их распространенность вкупе со способностью тиражировать и повторять информацию обеспечивают узнаваемость любого человека уже через несколько дней после появления его в эфире.

Стоит ли говорить, что высокая теория или же отраслевые социологии мало интересуют зрителя, а, значит, и шеф-редактора. Аудиторию интересуют конкретные данные и цифры, как правило, привязанные к политической жизни страны. Ведь социальная жизнь, благодаря все тем же медиа, заполитизирована до предела. Получается замкнутый круг: масс-медиа предлагают сплошную политику, а обывателю, уже с привитой потребностью, ничего другого и не надо. Таким образом, попасть на экран или в радиоэфир, на новостной сайт или на страницы газет социолог может преимущественно (но не исключительно), если вписывается в медиа-формат.

Интересно, что в основном востребована описательная функции социологии. Социолога, как правило, приглашают в СМИ, чтобы узнать рейтинг того или иного политика или политической силы, их перспективы на очередных или на очередных внеочередных выборах.

Редко когда социолога просят предложить социальные технологии для решения тех или иных насущных социальных проблем. А таких проблем в украинском обществе накопилось предостаточно. Однако руководство медиа и власть интересуется не это — ведь подобные обсу-

дения вскрывают фундаментальные недостатки существующей системы. Куда интереснее, чтобы социолог рассказывал о шансах того или иного политика. Получается, что социолог превращается в «говорящую голову», озвучивающую цифры. При этом каждый политик или партия имеют по несколько таких «голов», постоянно внушающих электорату, что их рейтинг неумолимо растет. Когда же обыватель слышит диаметрально противоположные данные, относительно одного и того же вопроса, это никак не способствует повышению его доверия к социологам и ко всей социологии в целом.

Выходит, что признание в обществе можно получить, преимущественно, если вписываешься в «формат». А для того чтобы соответствовать формату, необходимо иногда или часто пожертвовать некоторыми профессиональными принципами. Делать это или нет, зависит, конечно же, от конкретного человека, его характера, склонностей и слабостей. Перед ним встает выбор: содержание или же только форма. В первом случае он остается верным своему призванию, научному поиску, свободному от предубеждений и меркантильности. Здесь в большой мере присутствует даже романтический мотив. Во втором — человеку остается лишь форма, а взамен ее — эфирное время, общественное признание. Он играет по правилам сегодняшней конъюнктуры и информационного повода, его поглощает «mainstream». Эти два случая представляют ситуацию несколько радикально. Назовем их идеальными типами, которые встречаются в жизни не так ярко выражено. Однако в этом, пожалуй, и кроется опасность. Ведь каждый день, чередой множества поступков и выборов каждый социолог неумолимо приближается к одному или другому полюсу — призванию или признанию. И только немногим удается совместить их и оставить свой след, заложить свой кирпичик в здании под названием Знание.

Розділ III

КОНКУРС «КРАЩИЙ МОЛОДИЙ СОЦІОЛОГ РОКУ» У ВІТЧИЗНЯНИХ ЗМІ

Наталя Ромашова
газета «День», 11 грудня 2007

ЇЇ ІДЕАЛИ

**(учора відбулися перші соціологічні читання пам'яті
відомого вченого Наталії Паніної – однієї з творців
сучасної української соціології)**

Під час заходу було підбито підсумки конкурсу «Кращий молодий соціолог року» імені Наталії Паніної. Подія унікальна тим, що, по-перше, це є першою премією для молодих учених, заснованою не державою, а науковим співтовариством на громадських началах, а по-друге, ця перша премія названа на честь жінки-ученого.

Ініціативу проведення даного заходу підтримали соціологічні наукові співтовариства Києва, Харкова, Львова, Дніпропетровська, Луганська, Москви, Будапешта, Берліна, Нью-Йорка, Лондона, Гарварда, Амстердама... І це в принципі не дивно, оскільки в резюме Наталії Вікторівни десятки спільних проектів з кращими університетами світу.

Наталія Паніна, за словами професора Гарвардського університету Г.Грабовича, була «одним з великих і оригінальних українських соціологів нашого часу, проникливим дослідником і блискучою інтелектуалкою, внесок якої у вивчення українського суспільства є неоцінімим, а гро-

мадянська позиція — зразком для чесного і порядного представника наукового середовища».

До речі, ідея організувати конкурс для молодих соціологів, який би стимулював втілення високих професійних і моральних стандартів у науковій діяльності, належала саме їй. Проте передчасна смерть не дозволила Наталії Паніній реалізувати цей задум... Втілив її в життя колега і чоловік Наталії Паніної відомий і авторитетний соціолог Євген Головаха (співробітництво Паніної та Головахи для дуже багатьох учнів і колег було ідеалом не тільки інтелектуального партнерства, а й особистісних стосунків, відданості й кохання). Відтепер церемонія нагородження переможців конкурсу «Кращий соціолог року» проводитиметься щорічно, 10 грудня, в день її народження.

Бути соціологом — це постійно тримати руку на пульсі широкого загалу. Наталя Паніна до цього пульсу прислухалася дуже і дуже чуйно. Перша робота, яка принесла їй широку популярність, називалася «Міф про радіофобію» (в ній автор, спираючись на проведені дослідження, звинуватила владу в тому, що за діагнозом «радіофобія» ховається реальна правда про стан людей, що пережили катастрофу на ЧАЕС). А ось останню її роботу опублікувала вже не вона, а її колеги. Ця доповідь Наталії Паніної називалася «Український профіль на європейському тлі», де мова йшла про особливості розвитку демократії в Україні.

Вельми показовий факт: Наталя Паніна вважала, що як тільки соціолог починає співробітничати з політиком, він стає заручником останнього, і в жертву цьому, як наслідок, приносять професійну чесність.

2004-го, в розпал президентської кампанії, під час відомого скандалу, коли соціологи виявилися залученими в політичний процес, Наталя Паніна виступила зі статтею, в якій написала: «Проблематика називається не «соціоло-

гія і політика», а “політика, політика, і ще раз політика”». Після цього скандалу Паніна подала у відставку з поста голови комісії з професійної етики Соціологічної асоціації України, як кажуть колеги, в черговий раз, підтвердивши свою репутацію «совісті української соціології».

Щоб ушанувати її пам'ять, у Київ приїхали президент європейської соціологічної асоціації Клер Уоллес (Велика Британія), керівник Центру досліджень з соціальних наук ФРН Георг Торн, президент Соціологічної асоціації України, ректор Харківського університету Віль Бакіров, а також провідні соціологи України.

Ірина Кононенко

газета «День», 12 грудня 2007

ВИСОКИЙ КЛАС СОЦІОЛОГІВ — НА ВАГУ ЗОЛОТА

**(Названо перших переможців першої
недержавної премії для молодих вчених)**

Нагадаємо, що позавчора відбулась церемонія нагородження «Кращий соціолог року» (див. «День», № 216, 11 грудня 2007 року). Подія є унікальною для України з огляду на те, що це перша премія для молодих учених, що заснована не державою, а науковим співтовариством на громадських засадах, і перша премія, названа іменем жінки-вченого. Підставою для участі в конкурсі була одна наукова робота номінанта без співавторів у вигляді статті в журналі чи збірці або у вигляді монографії. Ця робота мала бути опублікована у зареєстрованому українському чи іноземному виданні в паперовому або електронному вигляді. Додатковою умовою конкурсу було те, що учасник мав

надати мотиваційного листа, в якому в довільній формі повинні бути викладені думки номінанта стосовно сучасного стану соціологічної науки в Україні та його особливого місця і ролі в соціологічній спільноті або есе, присвячене науковій спадщині Н.В.Паніної, яка свого часу і задумала цей конкурс. У книзі «Наталія Вікторівна Паніна: Життя, наукова діяльність, шлях у майбутнє» у вступному слові від упорядників зокрема написано: «Народившись 10 грудня (Міжнародний день захисту прав людини), Н.Паніна найвище цінувала честь і гідність людини, ніколи не йшла на компроміси, якщо бачила зневажання норм людської порядності та професійної компетентності. Усі знали, що Наталія Паніна ніколи не дозволить недбалого, безвідповідального й безчесного ставлення до роботи — від рядового соціолога до директора інституту». Тому, коли відомі вчені Микола Чурилов, Володимир Паніотто та інтелектуальний союзник та чоловік Наталії Паніної Євген Головаха започатковували цей конкурс, вони зважали не тільки на наукові досягнення претендентів, а ще оцінювали особистість людини, її громадянську позицію. Адже соціологи — це люди, які тримають високу планку в суспільстві, ставлять йому свого роду діагноз. І знати його важливо не тільки під час виборів.

Коли Євген Головаха вручав нагороди (а це — золоті медалі, розроблені художником-реставратором, завідуючим реставраційним відділом Музею історичних коштовностей України Віктором Баглієм), він сказав, що розум, знання, наполегливість у досягненні результатів, які продемонстрували молоді вчені, — дорогоцінні в наш час і тому справді — на вагу золота. Переможець конкурсу отримав золоту медаль із зображенням Наталії Паніної та грошову премію у розмірі 2500 гривень. Також були присуджені дві срібні медалі з грошовою винагородою по 1250 грн. кож-

ному лауреату. До другого туру ввійшло всього десять осіб, серед яких і визначався переможець.

Отже, перше місце зайняв Олег Демків (Львів), друге — Світлана Бабенко (Харків), третє — Андрій Зоткін (Київ).

КОМЕНТАРІ

Олександр СТЕГНІЙ, доктор соціологічних наук:

— Варто зазначити, що планка на цьому конкурсі була досить високо піднята. Безумовно, конкурс охопив всю країну, і відразу ми побачили труднощі. Справа в тім, що в Україні в багатьох ВНЗ готують соціологів. Але фактично основна маса робіт була зі Львова Києва, Харкова. Чому так? Ми перш за все хочемо, аби молодь знала, що її цінують. Хотів би зазначити, що це конкурс не роботи, а власне самої людини, її професійного рівня і громадянської позиції, рівня активності у соціологічному житті як України, так і на міжнародному рівні.

Загалом у нас в країні проблемою є те, що кількість соціологів, які отримують диплом вищої освіти, набагато перевищує кількість професійно підготовлених соціологів. Скажу, що сьогодні існує певна мода на соціологію. Але займатися наукою — це не масове заняття, адже потрібно мати певний талант.

Ще прикрість сьогодення полягає в тому, що українська соціологія в першу чергу пов'язана з виборами, бо вони в Україні є перманентними. Але соціологія не є політична наука, для цього є соціологія громадської думки, і вона займається цими проблемами. А соціологія як наука — це соціальна діагностика життя суспільства. Саме це спробували показати на конкурсі «Кращий молодий соціолог року» його організатори. І їм це вдалося.

Володимир ПАНЮТТО, доктор соціологічних наук:

— Гадаю, що конкурс відбувся досить вдало. Хоча у нас не так багато конкурсів для соціологів, а тим паче для молодих соціологів. Я вважаю, що отримати медаль — це значно помітніше, ніж грошову премію чи диплом. Окрім того, позитивним було те, що комісія брала до уваги не лише самі роботи. Унікальність конкурсу полягала ще в тому, що оцінювалися рекомендації, особистість людини взагалі та її громадянська позиція. Тому це робить конкурс цікавим та оригінальним. Але поки що в ньому не так багато людей взяло участь. І це дуже прикро. Сподіваюся, що за умови розголосу цей конкурс набуде більшої популярності. До речі, слід зазначити, що в цілому конкурс стимулює до наукової діяльності.

Ще зазначу, що раніше реальні соціологічні дослідження мало використовували, відповідно на них не було попиту. А вже сьогодні ми побачили зростання інтересу. Саме зростання розвитку економічного і політичного ринку стимулювало розвиток соціології. Фактично соціологи включилися в міжнародну кооперацію, молодь їздить на стажування за кордон. Але поки що рівень вітчизняної соціології досить помітно відрізняється від американського стандарту.

Мирослав ПОПОВИЧ, академік НАН України:

— Ініціатива, свідками якої ми були позавчора, стала особливою. По-перше, це конкурс, який організують фахівці. Уже можна сказати, що проведений він на дуже високому рівні. І лише за назвами робіт ми можемо говорити, що то були дуже кваліфіковані твори у галузі соціології. Це слугує доказом того, що молодь в науку йде навіть за умови низькооплачуваності. Колись один із останніх генеральних секретарів ЦК КПРС сказав, що ми не знаємо суспільства, у якому живемо. Так от, зараз ми можемо

сказати, що знаємо суспільство завдяки наполегливій багаторічній праці соціологів, які продовжують моніторинг суспільства. Гадаю, що цей конкурс сприятиме подальшому розвитку не лише соціології як науки. Адже, по-перше, для молоді він є великим стимулом — бо для них важливо не скільки те, що вони отримують у винагороду, а те, що їх визнають.

Лідія Суржик
Щотижневик «Дзеркало тижня»,
22—28 грудня 2007

**ПРОФІЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ:
ПОГЛЯД ЗБЛИЗЬКА І ЗДАЛЕКУ**

У наш час суспільних тектонічних зрушень і потрясінь, ревізії одвічних цінностей висока моральність у науковому середовищі зустрічається, мабуть, рідше, аніж справжній талант. Відомому соціологу Наталії Паніній повною мірою були властиві обидві ці риси. Вона пішла з життя 8 серпня 2006 року, померши від інфаркту за робочим столом. Передчасна смерть (Наталії Вікторівні було лише 56 років) перервала її воістину подвижницьку працю на ниві соціології та соціальної психології, багато що із задуманого залишилося незавершеним. Однак перелік робіт, які Наталія Паніна у вітчизняній соціології здійснила вперше, вражає — це організація моніторингу соціальних змін в українському суспільстві, систематизований курс лекцій із технології соціологічних досліджень (незамінний підручник для студентів-соціологів), методичне видання щодо опитувань громадської думки; десятки статей, опублікованих не лише в Україні, а й за кордоном, кілька книжок; розробка Кодексу професійної етики соціолога.

Наталія Паніна, за словами професора Гарвардського університету Григорія Грабовича, була «одним із найбільших і найоригінальніших українських соціологів нашого часу, проникливою дослідницею та блискучою інтелектуалкою, внесок якої у вивчення суспільства України є неоціненним, а її громадянська позиція — взірцевою для чесного та сумлінного вченого й інтелігента». «Її внесок у розвиток національної української школи соціології неоціненний», — вважає також професор Хельмут Штайнер. «Її ім'я посідає почесне місце в історії української науки», — переконаний академік НАН України Мирослав Попович.

Кілька днів тому в Інституті соціології НАНУ пройшли міжнародна наукова конференція і Перші соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної «Сучасний стан і перспективи розвитку соціології в Україні та Європі», на яких виступили з доповідями відомі вітчизняні і закордонні вчені з Великобританії, Німеччини, Росії. Примітно, що в центрі уваги наукової спільноти опинилися не старійшини соціологічної науки, а молоді соціологи. Інтригою дня стало оголошення результатів усеукраїнського конкурсу «Найкращий молодий соціолог року» імені Наталії Паніної з врученням премій і пам'ятної медалі. Ідея організації конкурсу для молодих соціологів, який був би стимулом у досягненні високих професійних і моральних стандартів у науковій діяльності, належала Наталії Вікторівні. Раптова смерть перервала усі її плани та задуми. Відтепер з ініціативи Соціологічного центру ім. Н.Паніної церемонія нагородження переможців конкурсу «Найкращий молодий соціолог року» проводитиметься щорічно 10 грудня, у день народження Наталії Вікторівни. До речі, на цю ж дату припадає і Міжнародний день захисту прав людини. Цей збіг вбачається символічним...

Розмірковуючи про місію соціолога, промовці підкреслювали, що він має робити внесок у захист прав людини, а

не політичних партій, організацій, владних структур. На жаль, сьогодні усе ще гострою залишається проблема репутації соціології в суспільстві і ставлення до неї широких верств населення. Суспільному визнанню соціології як науки заважає майже повне її ототожнення із соціопитуваннями.

До тривожних симптомів в українському соціумі Наталія Паніна як чесний, скрупульозний і неупереджений дослідник привернула увагу ще в 90-ті роки, будучи переконаною, що соціолога має цікавити передусім здоров'я суспільства, а не взаємини з владою.

1994 року в співавторстві зі своїм чоловіком Євгеном Головахою вона видає книжку «Соціальне безумство. Історія, теорія та сучасна практика», в якій переконливо показано, що в суспільстві далеко не все так благополучно, як хотілося б це бачити можновладцям, чимало тривожних тенденцій доходять до критичної позначки і навіть перетинають її. І хоча дані соціологічного моніторингу, здійснюваного в Інституті соціології під керівництвом Н.Паніної (Наталія Вікторівна завідувала відділом соціальної діагностики), не раз оголошували з високих трибун, це були вибіркові результати, які приємно було чути керівництву країни і політичним лідерам. Хоч скільки намагалася вона у своїх наукових і публіцистичних роботах донести до політиків і журналістів, що найважливішими і найціннішими є саме неприємні результати і висновки, навіть спеціально підготувала й опублікувала посібник «Опитування громадської думки: для журналістів та політиків», у якому пояснила, як потрібно поводитися із соціологічною інформацією, на жаль, досі багато людей використовують її на власний розсуд.

Об'єктивна соціальна діагностика українського суспільства, проведена Н.Паніною разом із колегами, подібно до рентгенівських променів, висвічує всі його патологічні зміни і больові точки. А лікувати хвороби, як відомо, на-

багато ефективніше на ранніх стадіях. Особливо небезпечним для соціального організму є стан аномії (процес цілковитої або часткової втрати цінностей). Це можна порівняти зі станом імунодефіциту в живому організмі. Суспільство вразила епідемія «морального СНІДу». Чим це загрожує йому в майбутньому? Як вивести його з такого стану? Які для цього існують рецепти чи, як тепер кажуть, стандарти лікування? Про це наші поведирі не кажуть. Що, втім, не дивно — у більшості тих, хто сьогодні допався до влади, у наявності симптоми, подібні з аномією. І куди вони ведуть суспільство, змушене жити в умовах втрати моральних орієнтирів і беззаконня?

Відповідь на це запитання знаходимо в статті Н.Паніної «Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні», опублікованій торік. «З часу проголошення незалежності населення України вимушено проживає в умовах соціальної аномії, що характеризується відсутністю в суспільстві ціннісно-нормативної бази соціальної консолідації (загального уявлення про те, «що таке добре, і що таке погано», що в цьому суспільстві заохочується і засуджується), недовірою до власної влади. Але стан аномії не може тривати в суспільстві як завгодно довго. За таких умов масова свідомість шукає ціннісні «підпірки» в історичному минулому і вдається до пошуків «месії», котрий прийде і «наведе лад у країні». Таким месією в аномічному суспільстві може стати або авторитарний лідер фашизоїдного штибу, або тоталітарний лідер із комуністичною риторикою, або ж архаїчно-традиціоналістський «духовний пастир». В Україні занадто живі ще рани від фашистських і комуністичних лідерів. Не знаходячи в соціумі не тільки нових дійових демократичних цінностей, а й навіть і дійових елементарних законів, масова свідомість звернулася

до традиціоналістської ціннісної бази регулювання соціальних відносин. Інтуїція підказала новій політичній силі, котра йшла і прийшла до влади, атрибутику та риторику...

Розвернути вектор розвитку українського суспільства у бік реальних демократичних перетворень могла б лише першочергова і найпильніша увага влади до створення умов суворого контролю за виконанням ухвалених і ухвалюваних законів та демонстрація особистих взірців поведінки, які відповідають не архаїчним, а сучасним демократичним цінностям».

Сьогодні багато в чому завдяки роботам Наталії Паніної та її колег з Інституту соціології, за словами Мирослава Поповича, «ми знаємо суспільство, в якому живемо». А також завдяки таким особистісним якостям Наталії Вікторівни, як порядність, совісність, мужність за будь-яких обставин залишатися вірною науковій істині.

На межі століть в українській соціології настали смутні часи — соціологічна спільнота розкололася на частини, обслуговуючи інтереси різних політичних сил. Розуміючи, що соціології як науці уготована незавидна роль «продажної дівки», вона щосили прагне протистояти цьому. Саме Наталії Паніній, котра не заплямувала себе як учений зі світовим ім'ям, колеги довірили розробку Кодексу професійної етики соціолога. Проте для багатьох спокуси виявилися вищими за етичні норми (особливо це проявилось в період виборів 2004 року), і тоді Наталія Вікторівна демонстративно відмовляється від поста голови комісії з етики. «Коли соціолог виходить на політичну сцену, він стає заручником політичних правил гри», — писала вона в статті «Екзит-пол в Україні 2004 року: соціологія чи політика?»

Можливо, соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної, а також рішення вченої ради Інституту соціології НАНУ про присвоєння йому імені Н.Паніної, нарешті

покладуть початок процесу катарсису в лавах вітчизняних соціологів. Сьогодні українська соціологія намагається заявити про себе на загальноєвропейському просторі. Дотепер світові були відомі лише окремі імена наших соціологів, передусім Н.Паніної. Водночас в Україні є чимало вчених, які досягли вагомих наукових результатів у вивченні суспільних процесів і явищ. Щоправда, публікуються вони переважно в Україні, та ще в близькому зарубіжжі, на пострадянському просторі. Для Заходу українська соціологія, а отже, й українське суспільство, усе ще багато в чому terra incognita. Невже всьому виною наш горезвісний національний ізоляціонізм?

У роботі конференції брала участь президент Європейської соціологічної організації (Великобританія) Клер Уоллес. Користуючись нагодою, я звернулася до неї з кількома запитаннями, відповіді на які, гадаю, будуть цікаві нашим читачам.

— Український профіль на європейському тлі — тема доповіді Наталії Паніної на міжнародному семінарі, на якому їй не судилося виступити. А яким бачиться профіль української соціології на загальноєвропейському тлі?

— Європейці мало знають про роботи українських учених у цій науковій галузі. Сьогодні на Заході не можуть скласти уявлення про українську соціологію.

— Чому? Наші вчені не публікуються в авторитетних закордонних наукових журналах?

— Так.

— Як ви вважаєте, що заважає їм публікувати роботи в таких журналах?

— Передусім потрібно, щоб вони були написані гарною англійською мовою. В Україні дуже високий рівень наукових публікацій. Можливо, деякою мірою цим можна пояснити те, що українські соціологи не прагнуть публікуватися десь ще.

— Свого роду соціальний феномен? Мене тут друкують, тут своя комфортна ніша... Стосовно певної категорії вчених це ще можна зрозуміти. Але ж у нас є здібні молоді дослідники.

— От їх ми і будемо залучати до міжнародної наукової співпраці — запрошувати на конференції, допомагати публікувати їхні роботи в європейських журналах. Вони мають стати більш відкритими, вільно спілкуватися зі своїми закордонними колегами. На Заході зацікавлені в матеріалах, що аналізують суспільні процеси та події в Україні. Нині таких публікацій у нас практично нема. Хоча я переконалася в досить високому науковому рівні робіт молодих українських соціологів.

— В Україні ви не вперше?

— Ще в 90-х роках мені доводилося не раз відвідувати вашу країну. По лінії соросівських програм, навчання за кордоном. Потім працювала в різних міжнародних проектах, у яких брали участь також українські вчені. Недавно я відвідала Харків, який є одним із центрів української соціологічної науки. (До речі, президентом Української соціологічної асоціації є ректор Харківського національного університету ім. В.Каразіна Віль Бакіров. — *Л.С.*)

— Чи можна припустити, що вже в найближчій перспективі в очах Європи український профіль набуде чіткіших обрисів?

— Упевнена в цьому. У ваших молодих соціологів дуже високий науковий потенціал.

Примітно, що переможці всеукраїнського конкурсу «Кращий молодий соціолог року» одержали нагороди з рук президента Європейської соціологічної асоціації К.Уоллес.

Не можна було не помітити хвилювання молодих людей, які перед цим із почуттям власної наукової гідності виступали з доповідями перед метрами соціології. До дру-

гого туру конкурсу пройшли десять осіб, із яких переможцями мають стати три щасливчики. Хто? Хто? Хто? Схоже, до останнього моменту цього не знали навіть члени конкурсної комісії.

І от оголошено імена тих, хто визнаний гідним диплома конкурсу. Це — Олексій Мусієздов, Сергій Литвинов, Андрій Мельников, Максим Паращевін, Олександр Резнік, Владислав Шерстобоев, Світлана Шостак.

Переможцями конкурсу названі: Світлана Бабенко (срібна медаль і премія в розмірі 1250 грн.), Андрій Зоткін (срібна медаль і премія в 1250 грн.), Олег Демків (золота медаль і премія в 2500 грн.).

Про особливості конкурсу розповідає заступник голови конкурсної комісії, доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту соціології НАН України Олександр Стегній:

— Проведення соціологічним центром ім. Н.Паніної всеукраїнського конкурсу на звання найкращого молодого соціолога року дозволяє не лише здійснити добір найкращих опублікованих робіт молодих авторів, а й сприяє рефлексії молодого покоління до проблем науки про суспільство. Мені здається, сьогодні це дуже важливо. Важливо також, що ця премія заснована не державою, а науковою спільнотою на громадських засадах, і це перша премія, названа ім'ям жінки-вченого.

Що мене особливо непокоїть як члена конкурсної комісії? Передусім, нечисленність конкурсантів. Роботи надійшли лише з кількох великих міст: Києва, Харкова, Львова. З Луганська одна робота, а з Донецька, Одеси не надійшло взагалі. Водночас географія захищених кандидатських дисертацій значно ширша. Чому спостерігається такий дисонанс? Над цим варто задуматися.

Хотілося б зазначити: молоді люди чітко усвідомлюють, що перешкоджає розвитку соціології як науки. Це, по-перше, повсюдно поширене, і не тільки серед пересічних громадян, а й у середовищі політиків, економістів, неправильне уявлення про її сутність і призначення. По-друге, замкнутість соціологічної спільноти на власних досягненнях, відсутність широких закордонних контактів, що негативно позначається на іміджі української соціології.

— Ви думаєте, що конкурс допоможе молодим вирватися з наукового «хуторянства»?

— Участь у конкурсі, безумовно, може послужити гарним творчим стимулом. Для багатьох молодих соціологів це також шанс «засвітитися», заявити про себе, свої здібності та можливості. До речі, деякі наші молоді дослідники явно налаштовані на міжнародне співробітництво і вже публікуються за кордоном — Вікторія Серета, Олег Демків, Ксенія Урсуленко та ін. Головне, щоб цей конкурс став традиційним і був би справді подією у професійному житті молодих соціологів України.

На пам'ятній медалі, врученій переможцям конкурсу молодих соціологів, зображено профіль Наталії Паніної. У багатьох він асоціюється з профілем української соціології.

Оксана Миколюк
газета «День», 8 лютого 2008

УКРАЇНІ ПОТРІБЕН НОВИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПРОШАРОК

«День» уже анонсував круглий стіл соціологічного дискурсу, на якому заступник директора Інституту соціології НАН України Євген Головаха, головний редактор газети Лариса Івшина, лауреати Всеукраїнського конкурсу «Кращий молодий соціолог року» — премії ім. Наталії Паніної та журналісти обговорили роль соціології в розвитку демократичної держави, проблеми розширення інтелектуального прошарку в Україні, становлення в суспільстві нової еліти, громадянської активності українців та їхнього залучення до найрізноманітніших, у тому числі й тіньових, соціальних практик. Такі дискурси навколо актуальних для України тем (хай нині мало хто й акцентує на них увагу), висвітлення цієї проблематики на шпальтах газети, як і пошук потужних, енергійних та ініціативних інтелектуалів в Україні, є дуже важливими, оскільки це дає змогу бути почутими і, за словами головного редактора «Дня» Лариси Івшиної, створює соціальний капітал для України.

ЦІННОСТІ

Для того щоб вести полеміку з приводу розвитку суспільства, насамперед потрібно критично оцінити ситуацію, в якій воно перебуває. Олег Демків, соціолог Львівського національного університету ім. І.Франка, предметом вивчення якого є цінності молодого покоління, дещо з песимізмом дивиться в майбутнє, оскільки результати дослідження дали причину вважати сучасну молодь — найбільш соціально активних людей — втягнутими в «тіньові соціальні практики». Насамперед ідеться про лояльне ставлення молоді до корупції та хабарництва — відсутність яких є

наріжним каменем побудови будь-якого цивілізованого, демократичного суспільства. На його думку, якщо так піде далі, то називати молодь «нашим майбутнім» буде досить проблематично.

— Якщо мова йде про молоду людину з певним соціальним статусом, з певним рівнем доходів, то можливість залучення до тіньової соціальної практики є значно вищою, ніж якщо це людина старшого віку з низьким рівнем доходів, котра проживає в сільській місцевості, — зазначив Олег Демків. — Дуже дієвим методом отримати відповідь, наскільки певна практика є прийнятною в суспільстві, є використання методики дзеркального запитання: наскільки часто ви це здійснюєте і як часто це здійснюють по відношенню до вас. У всіх випадках, коли респондент виступає жертвою чи пасивною стороною, то хабар як спосіб вирішення питання не схвалюється. По-іншому практика хабарництва є схвальною... Картина показує вектори і можливість змін цієї тенденції. Думаю, що коли система нашого державного контролю, яку називають «держава-хижак», змінюватиметься в бік спрощення — сприйняття ініціативи громадянина, співпраці з соціально активною частиною суспільства, — то картина може змінитися. Якщо ж ні, а електоральні преференції українців схиляються в бік посилення ролі держави, то тенденції поглиблюватимуться.

Подібні висновки майже 10 років тому зробили експерти Інституту соціології НАНУ. Євген Головаха нагадав, що ще у 90-х роках їхні фахівці стикнулися із соціальним феноменом: чим більш демократично орієнтована людина, тим вона більш цинічна, і найменш цинічними були комуністи, а найбільш — демократи.

— Допоки окрема людина вважатиме себе відокремленою від держави — мовляв, держава — це те, з чим потрібно боротися або підкорюватися, — доти в суспільстві

ніяких принципових змін не буде, — вважає лауреат конкурсу «Кращий соціолог року» Світлана Бабенко (Харківський національний університет ім. Н. Каразіна). — Людина має бути залученою до державотворення, у різних формах співпрацювати з державою. Тоді у нас ставатиме все менше і менше патерналістських очікувань громадян або випадків, коли держава сприйматиметься як ворог.

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ І НОВІ СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ

Спосіб сказати державі «Я — є!» — це запропонувати громаді щось нове й конструктивне, яке б дало можливість як самому автору відчутти власну затребуваність і реалізованість у суспільстві, так і допомогти своїй громаді.

— Перш ніж створити «Бі-Бі-Сі», потрібно було створити Британію. В сучасному українському суспільстві відбулася соціальна революція: зникають одні соціальні феномени (наприклад, «кухні», популярні серед «шістдесятників»), натомість з'являються інші соціальні практики, і це — величезне поле для роботи соціологів та журналістів, — переконана головний редактор «Дня» Лариса Івшина. — Тому нам потрібно створити капітал з нових знань, підходів та ідей на рівні публічних дискусій. І це слід показувати суспільству, щоб воно не «застигло». Скільки в нас людей, які створюють нову соціальну систему координат? Можливо, нині лінія вододілу в суспільстві пролягла не там, де борються з минулим, а там, де хтось робить кроки в майбутнє — незалежно від належності чи неналежності до певного сектору. В суспільстві є частина людей, які споживають зразки примітивної культури, але є й інші пласти, яким потрібна інша культура, інше спілкування... Тому слід формувати атмосферу критичного думання, вільного обміну думками, ситуацію, коли зрозуміло, де шукати інтелектуальну продукцію, а де продукується мас-культура.

Саме це питання безпосередньо стосувалося дослідження успішності та культурного потенціалу українців Світлани Бабенко. Вона намагалася показати, що соціальні зміни в суспільстві, його трансформація — це не лише робота верхівки влади і влади місцевої, а й робота самого суспільства.

— Я побачила, що соціальні практики можуть бути розділені за шкалою активності: від інноваційних практик до адаптаційних і виживання, чи до практик неприйняття змін, які відбуваються. Незважаючи на те, що у 2007 році найбільш масовими в Україні були практики адаптаційні та виживання, разом з тим 12—17% респондентів були орієнтовані як на практики адаптаційно-наслідувальні, так і на інноваційні, — розповіла пані Бабенко.

Її повністю підтримує Євген Головаха, на думку якого в суспільстві, де немає чітких норм, головним принципом життєвого шляху має бути індивідуальна ініціатива: поки в суспільстві не закріпилися певні норми, ми маємо шанс йти тим шляхом, який нам запропонує якийсь авторитетний «тлумач». На його думку, інтелектуалам слід боротися зі світовою тенденцією, яка охопила й Україну — «банерною» інтернетівською культурою.

— Суспільство все більше заглиблюється в інтернет, який є школою еkleктичного та поверхового оволодіння соціальним світом, — вважає Євген Головаха. — Єдина альтернатива — створення умов, у яких би формувалися серйозні вогнища традиційної інтелектуальної культури (серйозна публіцистика, художня література, інтелектуальне кіно тощо). Серед громадських організацій, ЗМІ, інтелектуально-мистецької спільноти потрібно відібрати інтелектуальну еліту, яка відчуває себе відповідальною за майбутнє держави. Вони мають працювати з молодими, перспективними людьми і розуміти, що їхнє майбутнє — це не майбутнє еkleктичного, розмитого суспільства... В той же

час, висуваючи свої цікаві програми, ці молоді люди мають на когось опертися. Це і стане процесом створення громадянського суспільства — серйозна і довга робота, розрахована на багато років.

ПРОБЛЕМА ЕЛІТ

Учасники дискусії зачепили болючу й неоднозначну тему життєдіяльності сучасної української еліти та принципи формування нової. Зрештою, тема суспільних еліт була темою дослідження ще одного учасника круглого столу і дипломанта конкурсу Андрія Зоткіна, науковця Інституту соціології НАНУ.

— Ми можемо по-різному ставитися до української еліти, можемо називати її істеблішментом чи мафією, заперечувати її існування, але вона є, — вважає Андрій Зоткін. — В українському суспільстві перехрещуються різні інститути: діє інститут громадських свобод, до якого ми маємо все більше прихильності, в той же час дуже міцними є патерналістські установки... В цьому плані еліта нічим не відрізняється від народу. По-перше, тому, що вона є продуктом цього ж суспільства, а по-друге — сама впливає на суспільство. Таким чином ми маємо дзеркальне відображення еліти в народі і народу в еліті. Це говорить про те, що українці все ще мають в собі зв'язки з контролюючою верхівкою і від цього нам слід позбуватися.

На думку Лариси Івшиної, саме ці дві частини українського суспільства — народ і правляча верхівка — дуже міцно взаємодіють між собою, і неможливо уявити собі одне без одного. Головний редактор «Дня» нагадала шлях формування нинішньої політичної еліти, яку вона назвала «правлячою верхівкою», а саме: це 70 років життя суспільства, створеного за особливих умов, коли людей, які дійсно були елітою, вислали, позбавили майна і права будувати свою систему цінностей, натомість в іншій системі координат створювалася партноменклатура — радянська еліта...

Дуже точно з приводу дефініції поняття еліти висловився Євген Головаха, який вважає, що елітою називають людей, які є найкращими в своїй професії.

— Те саме — й у політиці: не кожен, хто займається нею, є елітою, але ті, хто стає президентами, прем'єр-міністрами, народними депутатами, очільниками опозиції — це еліта, — стверджує заступник директора Інституту соціології. — Що стосується політиків, то я вважаю, що вони мають бути різними й поганими. Поганими — це за визначенням... Бо коли вони всі погані та всі однакові — це страшно. Цей сценарій нині можна спостерігати в Росії, де політики сірі, всі говорять голосом та інтонацією Путіна. У нас же поки що всі вони — різні.

ЩО МОЖЕ СОЦІОЛОГІЯ?

Дискусії про роль і місце соціології в суспільстві, її роль у формуванні громадської думки, установок та світогляду громадян і спонукання їх до певних вчинків, нині ведуться в усьому світі.

— У світі дуже популярною є публічна соціологія (окрім неї ще є прикладна, критична і теоретична (академічна). І так само, як критична соціологія є совістю академічної, так публічна є совістю прикладної, адже у нас — маса соціологів, які виконують роботу непрофесійно, — зауважив Євген Головаха. Сенс публічної соціології — працювати з тими цільовими групами, які й вивчаєш. Тобто, якщо ти займаєшся молоддю і бачиш проблеми в цій групі, слід не просто констатувати факт, а потрібно звертатися до неї, створювати нове суспільство, яке б боролось з цим явищем у середовищі. Той же, хто вивчає еліту, повинен виходити на ті групи й доказувати, які вони легковажні, безвідповідальні. Можливо, потрібно навіть створити клуб нової політичної думки і виступати в ньому, викриваючи еліту. Це й буде публічною соціологією — чим займаюся, з тим і працюю...

На думку вченого, прикладом ефективності публічної соціології є феміністична соціологія — ідея, що чоловіки створили свою шовіністичну соціологію, яка відображає лише погляд чоловіків на світ. Тож у світі були створені групи фахівців, які примусили чоловіків переглянути свої позиції.

Ще одна проблема вітчизняної соціології — те, що її вже частково дискредитували непрофесіонали. Особливо це практикувалося в передвиборчі періоди, коли недобросовісні соціологічні фірми «малювали» замовникам такий результат, який був потрібен. А торік Інститут соціології НАНУ навіть провів круглий стіл на тему «Соціологія — це не тільки рейтинги». До речі, дуже прикро, але поки що громадський запит до науки соціології в Україні сформувався лише в цій сфері — сфері визначення рейтингів політиків.

— Займатися соціологією може будь-хто: зареєстрував організацію і поширюєш інформацію... Але це можна змінити реальними кроками: соціологічна спільнота має публічно засуджувати таких соціологів, — вважає Олег Демків.

Найпростіший шлях взнати, хто є хто в українській соціологічній спільноті, вважає Євген Головаха, — це звернутися до Соціологічної асоціації України, яка акредитує соціологічні центри: якщо такий центр має акредитацію — йому можна вірити. Що ж стосується запитів суспільства, влади та ЗМІ в цій науці, то, як переконує Андрій Зоткін, на Заході поширена нині практика, коли завдання соціологам дають не партії чи замовляють опитування зацікавлені особи, а це роблять громадські організації та ЗМІ. Зрештою, це свідчить, що в таких суспільствах існує інтелектуальний прошарок, орієнтований на постійний розвиток...

ПРОБЛЕМА ПОШУКУ МІЗКІВ

На думку Олега Демківа, «виращування» інтелектуального прошарку пов'язане з системою освіти, в тому числі — соціологічної.

— Соціокультурна освіта певним чином має бути спрямованою на виховання критично налаштованої особистості, — вважає він. — Я спілкуюся зі студентами і бачу їхні свіжі погляди на життя, бачу інший вогонь в очах... Загроза ж може виходити від політичних еліт, які знову захочуть зробити латентні розколи в державі. Думаю, тут має спрацювати критична соціологія, щоб викривати такі спроби.

Його колега Андрій Зоткін не дуже переймається тим, що інтелектуальний прошарок України може кудись зникнути, хоча він побачив, що в цьому плані у нас намітився латиноамериканський шлях розвитку: «формується великі центри на фоні затухаючих периферій», тобто, інтелектуали підтягуються до великих міст, де їхні знання можуть бути затребуваними.

— Раніше цим займалася держава, а нині в нас — свобода вибору, набагато важчий шлях, — переконаний соціолог.

Натомість їхня колега Світлана Бабенко бачить проблему в поганій соціальній інтеграції українців, зокрема тому ж розколі на схід і захід. Вона зауважила, що за індексом толерантності ставлення українців одне до одного дуже змінилося — стосунки стали більш дистанційними. (Що вже говорити про іноземців?) Як соціологам, так і ЗМІ потрібно тримати високу планку професіоналізму — це й буде способом вирощування інтелектуального прошарку, вважає пані Бабенко.

Підсумовуючи, учасники столу зійшлися на думці, що в Україні слід підвищувати якість публічної соціології та сприяти створенню в суспільстві діалогу, адже, за словами Лариси Івшиної, «в українському суспільстві є багато потужних, цікавих людей, яких ми виявляємо методом «зондування», тож нам треба заохочувати до співпраці тих, хто не хоче закриватися в собі».

*Инна Филипенко,
газета «День», 12 декабря 2008*

ФАКТОР СВОБОДЫ И ... ПОДДЕРЖКИ

В Киеве наградили лучших молодых украинских социологов.

На днях в Институте социологии НАН Украины прошла научная конференция «Социология и общество сегодня», посвященная памяти Наталии Паниной, в которой участвовали ведущие социологи Украины, США, Польши и Венгрии. В ее рамках состоялось награждение победителей Всеукраинского конкурса «Лучший молодой социолог года-2008». На этот раз им стал докторант Высшей школы социальных наук Института философии и социологии Польской академии наук Иван Колодий, который получил золотую медаль и премию имени Наталии Паниной. Еще 12 молодых ученых получили почетные дипломы и премию имени Ирины Поповой.

— Тема моей работы — средний класс как фактор в электоральном процессе до и после оранжевой революции, — рассказывает победитель конкурса Иван Колодий. — За основу своей работы я взял данные Всемирного исследования ценностей и Европейского социального исследования. Данные этих опросов в Украине мало кто обрабатывал и тем более соединял с проблематикой среднего класса. Меня интересовало, является ли средний класс, а именно — интеллигенция, фактором в политической жизни, был ли он таким до 2004 года и остался ли после него; влияли ли на то, какую политическую силу люди поддерживали, принадлежность к классам, и имели ли влияние так называемые продемократические ценности — желание людей получить больше свободы. Как выяснилось, фактор неудовлетворенности уровнем свободы мало влиял на конкретную электоральную ситуацию в 2000 году и после революции. Однако на глобальном уровне уже дока-

зано: то, как люди видят общество, влияет на то общество, которое они впоследствии получают.

Другие победители конкурса изучали не менее глобальные вопросы. Так, один из серебряных призеров — аспирант Института социологии НАНУ Сергей Дембицкий, исследовал, как сделать теоретическую подготовку к эмпирическому исследованию правильной и эффективной. А лауреат конкурса — аспирантка Национального университета «Киево-Могилянская академия» Светлана Хутка, свою работу посвятила разработке индекса социальной адаптируемости личности.

— Ныне в социологии нет индексов, которые бы позволяли перейти от измерения адаптируемости на уровне многих социальных групп до уровня собственной личности, — продолжила Светлана. — Это один из разделов моего научного проекта, над которым я работаю уже несколько лет. Эмпирическая часть данных основывается на исследованиях, проведенных в 1992—1996 годах. Это был большой международный проект «Социальные структуры и личность», который проводил КМИС при поддержке Польской академии наук и исследовательской группы Мелвина Кона. Тогда впервые в Украине использовалось много методик, и до сих пор это единственное исследование, посвященное изучению социальной структуры и личности: как они изменяются во времени, что на них влияет и тому подобное.

По словам одного из основателей конкурса — заместителя директора Института социологии НАН Украины Евгения Головахи, все работы были на высоком уровне, но жюри пыталось быть объективным и справедливым. По мнению господина Головахи, подобные конкурсы — это тот случай, когда опытные социологи могут не только что-то требовать от молодых ученых, но и что-то им дать. Сами же победители конкурса уверяют, что полученные дипломы и медали — это своеобразный кредит доверия от старших коллег, и они обязательно его оправдают.

Наукове видання

СОЦІОЛОГІЯ І СУСПІЛЬСТВО СЬОГОДНІ

Матеріали II Міжнародних соціологічних
читань пам'яті Н.В.Паніної

(українською мовою)

За науковою редакцією *Є.І.Головахи* та *О.Г.Стегнія*
Упорядники *О.Стегній* та *Т.Брік*

Відповідальна за випуск *Т.Загороднюк*
Редактор *Т.Брік*
Коректор *Л.Тютюнник*
Комп'ютерна верстка *І.Данилюк*

Підписано до друку 20.11.2009 р. Формат 70x100/32. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 7,25. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ "РПФ "Азбука".
04080, Київ-80, вул. Фрунзе, 19/21